३५२८

श्री ५ को सरकार
वाल्मीकि संस्कृत महाविद्यालय

इ.पु.प्र.आ.

३२

३२

३५३८

श्री ५ को सरकार
वाल्मीकि संस्कृत महाविद्यालय

6

३५३८

अष्टम खण्डम् ।

MAHABHARATAM

VANA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम् ।

वनपर्व्व ।

दासोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च ।

:स्वपन्ना यूयं श्रियमवाप्स्यथ'

तृतीयसंस्करणम् ।
कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत
१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे
श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम् ।
शकाब्दाः १८१० ।

৮ম খণ্ড ।

मार्कण्डेय उवाच। धुन्धुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महाद्युतिः। स तपोऽतप्यत महन्महावीर्य्यपराक्रमः ॥ १ ॥ अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसन्ततः। तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभुम् ॥ २ ॥ देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम्। अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३ ॥ एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः। स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४ ॥ स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्य्यपराक्रमः। अनुस्मरन् पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५ ॥ स तु देवान् सगन्धर्वान् जित्वा धुन्धुरमर्षणः। बबाध सर्व्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् ॥ ७ ॥ समुद्रे वालुकापूर्णे उज्जालक इति स्मृते। आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ॥ ८ ॥ बाधते स्म परं शक्त्या तमुतङ्काश्रमं विभो। अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तथा ॥ ९ ॥ मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः। शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः ॥ १० ॥ उतङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन् पावकार्चिषः। एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ॥ ११ ॥ उतङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः। पुत्रैः सह महीपाल प्रययौ भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः। कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १३ ॥ तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभ[illegible]तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १४ ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत्। एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १५ ॥ दिव्यैश्च गन्धैस्तं देवाः समन्तात् पर्य्यवाकिरन्। देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः ॥ १६ ॥ शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः। विपांशुलां महीं कुर्व्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर। तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १८ ॥ कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धं कौतूहलान्विताः। देव-

गन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १९ ॥ नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशम् ॥ २० ॥ अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः। कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै वालुकार्णवे ॥ २१ ॥ सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः। आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ॥ २२ ॥ दीप्यमानं यथा सूर्य्यं तेजसा भरतर्षभ। ततो धुन्धुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमाम् ॥ २३ ॥ सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः। कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुषलैरपि। पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २५ ॥ स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः। क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ १६ ॥ आस्याद्वमन् पावकं स संवर्त्तकसमं तदा। तान् सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥ मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्त्तयन्निव। क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ॥ २८ ॥ सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ॥ २९ ॥ तं प्रबुद्धं महात्मा कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ ३० ॥ तस्य वारि महाराज सुस्राव बहु देहतः। तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ॥ ३१ ॥ योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा। ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ॥ ३२ ॥ ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै। सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ॥ ३३ ॥ सुरशत्रुममित्रघ्न त्रैलोक्येश इवापरः। धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ॥ ३४ ॥ धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्नाप्रतिरथोऽभवत् । प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ॥ ३५ ॥ वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा । अतीव मुदितो राजन्निदं

वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ दद्यां वित्तं द्विजाग्रेभ्यः शत्रूणाञ्चापि दुर्जयः । सख्यञ्च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ॥ ३७ ॥ धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः । तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ॥ ३८ ॥ ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुतङ्केन च धीमता । सम्भाष्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृप ॥ ३९ ॥ देवा महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भेजिरे । तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ॥ ४० ॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत । तेभ्यः परम्परा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ४१ ॥ वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् । एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ॥ ४२ ॥ धुन्धुर्नाम महादैत्यो मधुकैटभयोः सुतः । कुवलाश्वश्च नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ॥ ४३ ॥ नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदाप्रभृति सोऽभवत् । एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४४ ॥ धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा । इदन्तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्त्तनम् ॥ ४५ ॥ शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः । आयुष्मान् भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु । न च व्याधिभयं किञ्चित् प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धुन्धुमारोपाख्याने त्र्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् । पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ धर्मप्रश्नं सुदुर्विदम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रोतुमिच्छामि भगवन् स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् । कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मधर्मञ्च तत्त्वतः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेण हि दृश्यन्ते देवा विप्रर्षिसत्तम । सूर्य्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३ ॥ पिता माता च भगवन् गुरुरेव च सत्तम ।

यच्चान्यद्देवविहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४ ॥ मान्या हि गुरवः
सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः। पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति
मे ॥ ५ ॥ पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो।
निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ॥ ६ ॥ पतिं दैवतवच्चापि
चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः। भगवन् दुष्करं त्वेतत्
प्रतिभाति मम प्रभो ॥ ७ ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्त्तरि
च द्विज। स्त्रीणां धर्मात् सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम्
॥ ८ ॥ साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन् यत् कुर्वन्ति सदादृताः।
दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरं मातरञ्च वै ॥ ९ ॥ एकपत्न्यश्च या
नार्य्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत। कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भं सन्धारयन्ति
याः ॥ १० ॥ नार्य्यः कालेन सम्भूय किमद्भुततरं ततः। संशयं
परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ॥ ११ ॥ प्रजायन्ते सुतान्नार्य्यो दुःखेन
महता विभो। पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजपुङ्गव ॥ १२ ॥
ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्त्तमाना जुगुप्सिताः। स्वकर्म कुर्वन्ति सदा
दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३ ॥ क्षत्रधर्मसमाचारं तत्त्वं चाख्याहि
मे द्विज। धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन महात्मनाम् ॥ १४ ॥
एतदिच्छामि भगवन् प्रश्नं प्रश्नविदाम्वर। श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ
शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच। हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्लभम्।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६ ॥ मातॄस्तु
गौरवादन्ये पितॄनन्ये तु मेनिरे। दुष्करं कुरुते माता विवर्द्धयति
या प्रजाः ॥ १७ ॥ तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया।
अभिचारैरुपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८ ॥ एवं कृच्छ्रेण
महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम्। चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं
भविष्यति ॥ १९ ॥ आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत।
यशः कीर्त्तिमथैश्वर्य्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ २० ॥ तयोराशान्तु

सफलां यः करोति स धर्मवित्। पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यशः ॥ २१ ॥ इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्त्तिर्धर्मश्च शाश्वतः। नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ॥ २९ ॥ या तु भर्त्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत। एतत् प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर। पतिव्रतानां नियतं धर्मञ्चावहितः शृणु ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतो-
पाख्याने चतुरधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेय उवाच। कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः। तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥ साङ्गोपनिषदो वेदानधीते द्विजसत्तमः। स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन् स्थितः ॥ २ ॥ उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत। तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥ तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः। भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४ ॥ अपध्यांता च विप्रेण न्यपतद्धरणीतले। बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्वामचेतनाम् ॥ ५ ॥ कारुण्यादभिसन्तप्तः पर्य्यशोचत तां द्विजः। अकार्य्यं कृतवानस्मि रोषरागबलात्कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान् ग्रामं भैक्ष्याय संश्रितः। ग्रामे शुचीनि प्रचरन् कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ प्रविष्टस्तत् कुलं यत्र पूर्वञ्चरितवांस्तु सः। देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥ शौचन्तु यावत् कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी। एतस्मिन्नन्तरे राजन् क्षुधा सम्पीड़ितो भृशम् ।९॥ भर्त्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम। सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यवहाय तम् ॥ १० ॥ पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्त्त-

स्तथासनम् । प्रह्वा पर्य्यचरच्चापि भर्त्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥ आहारेणाथ भक्ष्यैश्च भोज्यैः सुमधुरैस्तथा । उच्छिष्टं भाविता भर्त्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ दैवतञ्च पतिं मेने भर्त्तुश्चित्तानुसारिणी । कर्म्मणा मनसा वाचा नान्यचिन्ताभ्यगात् पतिम् ॥ १३ ॥ तं सर्व्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता । साध्वाचारा शुचिर्द्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥ भर्त्तुश्चापि हितं यत्तत् सततं सानुवर्त्तते । देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ॥१५॥ शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया । सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्ष्यकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥ कुर्वंती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा । व्रीडिता साभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम । भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने । उपरोधं कृतवती न विसर्ज्जितवत्यसि ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्राह्मणं क्रोधसन्तप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा । दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्व्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

स्त्र्युवाच । क्षन्तुमर्हसि मे विद्वन् भर्त्ता मे दैवतं महत् । स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः । गृहस्थधर्म्मे वर्त्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे । इन्द्रोऽप्येषां णमते किं पुनर्म्मानवो भुवि ॥ २१ ॥ अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया । ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२ ॥

स्त्र्युवाच । नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन । अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ॥ २३ ॥ नापजानाम्यहं विप्रान् देवैस्तुल्यान् मनस्विनः । अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २४ ॥ जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यञ्च धीमताम् । अपेयः सागरः क्रोधात् कृतो हि लवणोदकः ॥ २५ ॥

तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम्। येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः स दुरात्मवान्। अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥२७॥ बहुप्रभावाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम्। क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन् प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २८ ॥ अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ। पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ २९ ॥ दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्त्ता मे दैवतं परम्। अविदूषिण तस्याहं कुर्य्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ ३० ॥ शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम्। बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ॥ ३१ ॥ क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम। यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२ ॥ यो वदेदिह सत्यानि गुरुं सन्तोषयेत च। हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३ ॥ जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः। कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥ यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः। सर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५ ॥ योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा। दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचारी च वेदान् योऽप्यधीयाद्द्विजपुङ्गवः। स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्त्तयेत्। सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३८ ॥ धर्मन्तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्ज्जवम्। इन्द्रियाणां निग्रहञ्च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ३९ ॥ सत्यार्ज्जवं धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः। दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४० ॥ श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम्। बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ४१ ॥ भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरत शुचिः। न तु तत्त्वेन भगवन् धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ४२ ॥

यदि विप्र न जानीषि धर्मं परमकं द्विज । धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४३ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः । मिथिलायां वसेद्व्याधः स ते धर्मान् प्रवक्ष्यति ॥ ४४ ॥ तत्र गच्छस्व भद्रन्ते यथाकामं द्विजोत्तम । अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित । स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविन्दते ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते गतः क्रोधश्च शोभने । उपालम्भस्त्वयात्युक्तो मम निःश्रेयसं परम । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ । विनिन्दन् स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥ ४७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतोपाख्याने पञ्चाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः । विनिन्दन् स स्वमात्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १ ॥ चिन्तयानः स्वधर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् । श्रद्दधानेन वै भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥ कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधं निवसते किल । तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥ इति सञ्चिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः । बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥ संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः । अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥ ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् । धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ॥ ६ ॥ गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनाम् । प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्युताम् ॥ ७ ॥ पुष्पैश्च

बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम्। अश्वै रथैस्तथा यानैर्योधैश्च बहुभिर्युताम् ॥ ८ ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम्। सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः। अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥ १० ॥ मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम्। आकुलत्वाच्च क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ ११ ॥ स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा सम्भ्रमात्थितः। आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तदर्शने ॥ १२ ॥

व्याध उवाच। अभिवादये त्वां भगवन् स्वागतन्ते द्विजोत्तम। अहं व्याधो हि भद्रन्ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १३ ॥ एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति। जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमुपागतः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः। द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १५ ॥ अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम्। गृहं गच्छाव भगवन् यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। बाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत्। अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १७ ॥ प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः। पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १८ ॥ ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत्। कर्मैतत्तेन सदृशं भवतः प्रतिभाति मे। अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १९ ॥

व्याध उवाच। कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परम्। वर्त्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज। विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ २० ॥ प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम। सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ॥ २१ ॥ देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्त्तये। न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न

गर्ह्यं बलवत्तरम् ॥ २२ ॥ कृतमन्वेति कर्त्तारं पुरा कर्म्म द्विजो-
त्तम । कृषिगोरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २३ ॥ दण्ड-
नीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवन्त्युत । कर्म्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये
संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्य्यतपोमन्त्राः सत्यञ्च ब्राह्मणे
सदा । राजा प्रशास्ति धर्म्मेण स्वधर्म्मनिरताः प्रजाः ॥ २५ ॥
विकर्माणश्च ये केचित्तान् युनक्ति स्वकर्म्मसु । भेतव्यं हि सदा
राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥ २६ ॥ वारयन्ति विकर्म्मस्थं नृपा
मृगमिवेषुभिः । जनकस्येह विप्रर्षे विकर्म्मस्थो न विद्यते ॥ २७ ॥
स्वकर्म्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम । स एष जनको राजा
दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ॥ २८ ॥ दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न
ग्लाति धार्म्मिकम् । सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्म्मेण पश्यति
॥ २९ ॥ श्रीश्च राज्यञ्च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम । राजानो
हि स्वधर्म्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ॥ ३० ॥ सर्व्वेषामेव वर्णानां
त्राता राजा भवन्त्युत । परेण हि हतान् ब्रह्मन् वराहमहिषा-
नहम् ॥ ३१ ॥ न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ।
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ॥ ३२ ॥ सदोपवासी
च तथा नक्तभोजी सदा द्विज । अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा
भवति शीलवान् ॥ ३३ ॥ प्राणिहिंसारतिश्चापि भवते धार्म्मिकः
पुमान् । अभिचान्नरेन्द्राणां धर्म्मः संकीर्य्यते महान् ॥ ३४ ॥
अधर्म्मो वर्त्तते चापि संकीर्य्यन्ते ततः प्रजाः । भेरुण्डा वामनाः
कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३५ ॥ क्लीवाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्ते
स्तब्धलोचनाः । पार्थिवानामधर्म्मत्वात् प्रजानामभवः सदा ॥ ३६ ॥
स एष राजा जनकः प्रजा धर्म्मेण पश्यति । अनुगृह्णन् प्रजाः
सर्वाः स्वधर्म्मनिरताः सदा ॥ ३७ ॥ ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च
निन्दन्ति मानवाः । सर्वान् सुपरिणीतेन कर्म्मणा तोषयाम्यहम्
॥ ३८ ॥ ये जीवन्ति स्वधर्म्मेण संयुञ्जन्ति च पार्थिवाः । न

किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता उत्थानशीलिनः ॥ ३९ ॥ शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्म्मनित्यता । यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै सदा ॥ ४० ॥ त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे । मृषावादं परिहरेत् कुर्य्यात् प्रियमयाचितः ॥ ४१ ॥ न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्म्ममुत्सृजेत् । प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ॥ ४२ ॥ न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्म्मं परित्यजेत् । कर्म्म चेत् किञ्चिदन्यत् स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ४३ ॥ यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् । न पापे प्रतिपापः स्यात् साधुरेव सदा भवेत् ॥ ४४ ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्त्तुमिच्छति । कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ॥ ४५ ॥ न धर्मोऽस्तीतिमन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये । अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४६ ॥ महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा । मूढानामवलिप्तानामसारं भावितं भवेत् ॥ ४७ ॥ दर्शयत्यन्तरात्मा तं दिवारूपमिवांशुमान् । न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ॥ ४८ ॥ अपि चेह श्रिया हीनः कृतविद्यः प्रकाशते । अब्रुवन् कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४९ ॥ न कश्चिद्गुणसम्पन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते । विकर्मणा तप्यमानः पापाद्वि परिमुच्यते ॥ ५० ॥ न तत् कुर्य्यां पुनरिति द्वितीयात् परिमुच्यते । कर्मणा येन तेनेह पापाद्विजवरोत्तम । एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन् धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ५१ ॥ पापान्यबुद्ध्वेह पुराकृतानि प्राग्धर्मशीलोऽपि विहन्ति पश्चात् । धर्मो राजन्नुदते पूरुषाणां यत् कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५२ ॥ पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः । तन्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ५३ ॥ चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः । वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५४ ॥ पापञ्चेत् पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते । मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चन्द्रमाः ।

॥ ५५ ॥ यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति। एवं कल्याणमातिष्ठन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम। लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ॥ ५७ ॥ अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः। तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः। सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत। शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५९ ॥ एतदिच्छामि भद्रन्ते श्रोतुं धर्मभृताम्वर। त्वत्तो महामते व्याध तद्ब्रवीहि यथातथम् ॥ ६० ॥

व्याध उवाच। यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यञ्च द्विजसत्तम। पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥ कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम्। धर्ममित्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥ ६२ ॥ न तेषां विद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम्। आचारपालनञ्चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६३ ॥ गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च। एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६४ ॥ शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः। यामयं लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥ वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः। दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६६ ॥ ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः। अपथा गच्छतां तेषामनुयाता च पीड्यते ॥ ६७ ॥ ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः। धर्मपन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६८ ॥ नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः। उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६९ ॥ नास्तिकान् भिन्नमर्य्यादान् क्रूरान् पापमतौ स्थितान्। त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ७० ॥ कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम्।

नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७१ ॥ क्रमेण सञ्चितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान्। शिष्टाचारे भवेत् साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ७२ ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्व्वभूतहितं परम्। अहिंसा परमो धर्म्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७३ ॥ सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठान्तु प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्तयः। सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ॥ ७४॥ आचारश्च सतां धर्म्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः। यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिमश्नुते ॥ ७५ ॥ पापात्मा क्रोधकामादीन् दोषानाप्नोत्यनात्मवान्। आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म्म इति स्मृतः ॥ ७६ ॥ अनाचारस्त्वधर्म्मेति एतत् शिष्टानुशासनम्। अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ॥ ७७ ॥ ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते। त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ॥ ७८ ॥ गुरुशुश्रूषवो दान्ता शिष्टाचारा भवन्त्युत। तेषामहीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्म्मणाम् ॥ ७९ ॥ स्वैः कर्म्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं सम्प्रणश्यति। तं सदाचारमाश्चर्य्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ८० ॥ धर्म्मं धर्म्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः। आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ॥ ८१ ॥ श्रुतवृत्तोपसम्पन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः। वेदोक्तः परमो धर्म्मो धर्म्मशास्त्रेषु चापरः ॥ ८२ ॥ शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्म्मलक्षणम्। पारणञ्चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ॥ ८३ ॥ क्षमासत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनम्। सर्व्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ॥ ८४ ॥ परुषञ्च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः। शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणां फलसञ्चये ॥ ८५ ॥ विपाकमभिजानन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः। न्यायोपेता गुणोपेताः सर्व्वलोकहितैषिणः ॥ ८६ ॥ सन्तः स्वर्गजिताः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्पथे। दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥ सर्व्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः। सर्व्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः

॥ ५५ ॥ यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति। एवं
कल्याणमातिष्ठन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ पापानां विद्ध्यधिष्ठानां
लोभमेव द्विजोत्तम। लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः
॥ ५७ ॥ अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः।
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः। सर्वं हि विद्यते तेषु
शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५९ ॥ एतदिच्छामि भद्रन्ते श्रोतुं धर्मभृताम्वर। त्वत्तो महामते व्याध तद्ब्रवीहि यथातथम् ॥ ६० ॥

व्याध उवाच। यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यञ्च द्विजसत्तम।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥ कामक्रोधौ
वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम्। धर्ममित्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः
शिष्टसम्मताः ॥ ६२ ॥ न तेषां विद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम्।
आचारपालनञ्चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६३ ॥ गुरुशुश्रूषणं
सत्यमक्रोधो दानमेव च। एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६४ ॥ शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः। यामयं
लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥ वेदस्योपनिषत्
सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः। दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६६ ॥ ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः। अपथा
गच्छतां तेषामनुयाता च पीड्यते ॥ ६७ ॥ ये तु शिष्टाः सुनियताः
श्रुतित्यागपरायणाः। धर्मपन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः। ६८॥
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः। उपाध्यायमते
युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६९ ॥ नास्तिकान् भिन्नमर्य्यादान्
क्रूरान् पापमतौ स्थितान्। त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ७० ॥ कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम्।

नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७१ ॥ क्रमेण सञ्चितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् । शिष्टाचारे भवेत् साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ७२ ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् । अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७३ ॥ सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठान्तु प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्तयः । सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ॥ ७४॥ आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः । यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिमश्नुते ॥ ७५ ॥ पापात्मा क्रोधकामादीन् दोषानाप्नोत्यनात्मवान् । आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ॥ ७६ ॥ अनाचारस्त्वधर्मेति एतत् शिष्टानुशासनम् । अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ॥ ७७ ॥ ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते । त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ॥ ७८ ॥ गुरुशुश्रूषवो दान्ता शिष्टाचारा भवन्त्युत । तेषामहीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ॥ ७९ ॥ स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं सम्प्रणश्यति । तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ८० ॥ धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः । आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ॥ ८१ ॥ श्रुतवृत्तोपसम्पन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः । वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ॥ ८२ ॥ शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् । पारणञ्चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ॥ ८३ ॥ क्षमासत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनम् । सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ॥ ८४ ॥ परुषञ्च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः । शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां फलसञ्चये ॥ ८५ ॥ विपाकमभिजानन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः । न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ॥ ८६ ॥ सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्पथे । दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥ सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः । सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः

शिष्टसम्मताः ॥ ८८ ॥ दाननिष्ठाः सुखांल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम्। पीड़या च कलत्रस्य भृत्यानाञ्च समाहिताः ॥ ८९ ॥ अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः। लोकयात्राञ्च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ॥ ९० ॥ एवं सन्तो वर्त्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः। अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्ज्जवम् ॥ ९१ ॥ अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः। धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ॥ ९२ ॥ अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसाक्षिणः। त्रीण्येव तु सतामाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥ न चैव द्रुह्येद्दद्याच्च सत्यञ्चैव सदा वदेत्। सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ॥ ९४ ॥ गच्छन्तीह सन्तुष्टा धर्मपन्थानमुत्तमम्। शिष्टाचारा महात्मनो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९५ ॥ अनसूया क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता। कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९६ ॥ कर्म च श्रुतसम्पन्नं सतां मार्गमनुत्तमम्। शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ॥ ९७ ॥ प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुच्यन्ते महतो भयात्। प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ॥ ९८ ॥ अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम। एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम्। शिष्टाचारगुणं ब्रह्मन् पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मण-
व्याधसंवादे षड़धिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। स तु विप्रमथोवाच धर्म्मव्याधो युधिष्ठिर। यदहमाचरे कर्म्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १ ॥ विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन् दुस्तरं हि पुराकृतम्। पुराकृतस्य पापस्य कर्म्मदोषो भवत्ययम् ॥ २ ॥ दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन् विघाते यत्नवा-

नहम्। विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३ ॥ निमित्तभूता हि वयं कर्म्मणोऽस्य द्विजोत्तम। येषां हतानां मांसानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४ ॥ तेषामपि भवेद्धर्म्म उपयोगेन भक्षणे। देवतातिथिभृत्यानां पितृणाञ्चापि पूजनम् ॥ ५ ॥ ओषध्यो वीरुधश्चैव पशवो मृगपक्षिणः। अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥ आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः। स्वर्गञ्च दुष्करं प्राप्तः क्षमावान् द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज। द्वे सहस्रे तु बध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ८ ॥ अहन्यहनि बध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा। समांसं ददतोह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥ ९ ॥ अतुला कीर्त्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम। चातुर्मास्ये च पशवो बध्यन्त इति नित्यशः ॥ १० ॥ अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः। यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन् बध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥ संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन्। यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन् मांसकामाभवन् पुरा ॥ १२ ॥ भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम। अत्रापि विधितश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥ देवतानां पितृणाञ्च भुङ्क्ते दत्त्वापि यः सदा। यथाविधि यथाश्राद्धं न प्रदुष्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥ अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः। भार्य्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥ सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते। सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ॥ १६ ॥ शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते। स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्म्मणा। स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इति दृश्यते ॥ १८ ॥ स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्म्मः स इति निश्चयः। पूर्वं हि विहितं कर्म्म देहिनं न विमुञ्चति ॥ १९ ॥ धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्म्मनिर्णये। द्रष्टव्या तु भवेत् प्रज्ञा

क्रूरे कर्म्मणि वर्त्तता ॥ २० ॥ शुभं कर्म्म कथं कुर्य्यां कथं मुच्ये पराभवात्। कर्म्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ २१ ॥ दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा। द्विजातिपूजने चाहं धर्म्मे च निरतः सदा ॥ २२ ॥ अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम। कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥ २३ ॥ कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान् बहून्। जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४ ॥ धान्यवीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम। सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २५ ॥ अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च। वृक्षांस्तथौषधींश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २६ ॥ जीवा हि बहवो ब्रह्मन् वृक्षेषु च फलेषु च। उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७ ॥ सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन् प्राणिभिः प्राणिजीवनैः। मत्स्यान् ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २८ ॥ सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम। प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २९ ॥ चंक्रम्यमानान् जीवांश्च धरणीसंश्रितान् बहून्। पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३० ॥ उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः। ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३१ ॥ जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा। अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३२ ॥ अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा। के न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ॥ ३३ ॥ बहु सञ्चिन्त्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः। अहिंसायान्तु निरता यतयो द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥ कुर्वन्त्येव हि हिंसान्ते यत्नादल्पतरा भवेत्। अलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ॥ ३५ ॥ महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च। सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ॥ ३६ ॥ सम्यक् प्रवृत्तान् पुरुषान्

सम्यगनुपश्यतः । सुहृद्भिश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ॥ ३७ ॥ गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः । बहुलोके विपर्य्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ॥ ३८ ॥ धर्म्मयुक्तमधर्म्मञ्च तत्र किं प्रतिभाति ते । वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्म्मसु । स्वकर्म्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि ब्राह्मणव्याध-संवादे सप्ताधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धर्म्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर । विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृताम्वरः ॥ १ ॥

व्याध उवाच । श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् । सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २ ॥ प्राणान्तिके विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् । अनृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतं भवेत् ॥ ३ ॥ यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा । विपर्य्ययकृतो धर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४ ॥ यत्करोत्यशुभं कर्म्म शुभं वा यदि सत्तम । अवश्यं तत् समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५ ॥ विषमाञ्च दशां प्राप्तो देवान् गर्हति वै भृशम् । आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६ ॥ मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम । सुखदुःखविपर्य्यासान् सदा समुपपद्यते ॥ ७ ॥ नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् । यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समाचरेत् ॥ ८ ॥ यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य क्रियाफलम् । संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ॥ ९ ॥ दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीनाः स्वस्वकर्मभिः । भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ॥ १० ॥ वञ्चनायाञ्च लोकस्य स सुखी जीवते सदा । अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कञ्चिदुपतिष्ठति ॥ ११ ॥

कर्म्माणि कुर्वन् हि न प्राप्यमधिगच्छति। देवानिष्ट्वा तपः कृत्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ॥ १२ ॥ दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः। अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसञ्चितैः ॥ १३ ॥ विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः। कर्म्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १४ ॥ आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव। ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः सम्भृतौषधैः ॥ १५ ॥ व्याधयो विनिवार्य्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज। येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीड़िताः ॥ १६ ॥ न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्म्मभृताम्वर। अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः ॥ १७ ॥ दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम। इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ॥ ८ ॥ स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा। न म्रियेयुर्न जीर्य्येयुः सर्व्वे स्युः सर्व्वकामिकाः ॥ १९ ॥ नाप्रियं प्रतिपद्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत्। उपर्य्युपरि लोकस्य सर्व्वो गन्तुं समीहते ॥ २० ॥ यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्त्तते तथा। बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ॥ २१ ॥ महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्म्मसन्धिषु। न केचिदीशते ब्रह्मन् स्वयं ग्राह्यस्य सत्तम ॥ २२ ॥ कर्म्मणां प्राकृतानां हि इह सिद्धिः प्रदृश्यते। यथा श्रुतिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः ॥ २३ ॥ शरीरमध्रुवं लोके सर्व्वेषां प्राणिनामिह। वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत। जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्म्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच। कथं कर्म्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः। एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदताम्वर ॥ २५ ॥

व्याध उवाच। न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथ्यैतदाहुर्म्रियतीति मूढाः। जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति दशार्द्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६ ॥ अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म्म मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित्। यत्तेन किञ्चिद्धि कृतं हि कर्म्म तदश्नुते नास्ति

कृतस्य नाशः ॥ २७ ॥ सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या नर ।ष्ठिर । पापकृतो भवन्ति । नरोऽनुजातस्त्विह कर्मभिः स्वैस्ततः २ पद्यति भावितस्तैः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः । जातीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९ ॥

व्याध उवाच । गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं सम्प्रदृश्यते । समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३० ॥ यथासम्भृतसम्भारः पुनरेव प्रजायते । शुभकृत् शुभयोनीषु पापकृत् पापयोनिषु । शुभैः प्रयोगैर्द्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ ३१ ॥ मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः । जातिमृत्युजरादुःखै सततं समभिद्रुतः ॥ ३२ ॥ संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः । तिर्य्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ॥ ३३ ॥ जीवाः संपरिवर्त्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः । जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ॥ ३४ ॥ तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते । ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ॥ ३५ ॥ पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वा पथ्यमिवातुरः । अजस्रमेव दुःखार्त्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञकः ॥ ३६ ॥ ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात् कर्मणामुदयादपि । परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७ ॥ स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः । तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ॥ ३८ ॥ कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः । स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३९ ॥ प्राप्नोति सुकृतांल्लोकान् यत्र गत्वा न शोचति । पापं कुर्वन् पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ॥ ४० ॥ तस्मात् पुण्यं यतेत्कर्त्तुं वर्ज्जयीत च पापकम् । अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणानि च सेवते ॥ ४१ ॥ सुखानि धर्ममर्थञ्च स्वर्गञ्च लभते नरः । संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४२ ॥ प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च । सतां धर्मेण वर्त्तेत क्रिया

ह्याचरेत् ॥ ४३ ॥ असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै ज्ञला । सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४४ ॥ स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसङ्करः । प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मञ्चैवोपजीवति ॥ ४५ ॥ तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम । तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ ४६ ॥ धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तञ्चास्य प्रसीदति । स मित्रजनसन्तुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४७ ॥ शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम । प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत् फलं विदुः ॥ ४८ ॥ धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज । अतृप्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञानचक्षुषा ॥ ४९ ॥ प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते । विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५० ॥ सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् । ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५१ ॥ एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च । धार्मिकश्चापि भवति मोक्षञ्च लभते परम् ॥ ५२ ॥ तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः । तेन सर्वानवाप्नोति कामान् यान्मनसेच्छति ॥ ५३ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च । ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत् परं द्विजसत्तम ॥ ५४ ॥

ब्राह्मण उवाच । इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत । निग्रहश्च कथं कार्य्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५५ ॥ कथञ्च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृताम्बर ! एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं निबोध मे ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याधसंवादे अष्टाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्म्मव्याधो युधिष्ठिर। प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच। विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्त्तते। तत् प्राप्य कामं भजते रोषञ्च द्विजसत्तम ॥ २ ॥ ततस्तदर्थं यतते कर्म्म चारभते महत्। इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च निषेवते ॥ ३ ॥ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्चैतदनन्तरम्। ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च। न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५ ॥ व्याजेन चरतो धर्म्ममर्थं व्याजेन रोचते। व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति। सुहृद्भिर्वार्य्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ उत्तरं श्रुतिसम्बन्धं ब्रवीत्यश्रुतियोजितम्। अधर्म्मास्त्रिविधस्तस्य वर्त्तते रागदोषजः ॥ ८ ॥ पापञ्चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च। तस्याधर्मे प्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९ ॥ एकशीलैश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्म्मिणः। स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १० ॥ पापात्मा भवति ह्येवं धर्म्मलाभन्तु मे शृणु। यस्त्वेतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११ ॥ कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते। तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच। ब्रवीषि सूनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते। दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२ ॥

व्याध उवाच। ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा। तेषां सर्वात्मना कार्य्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १४ ॥ यत्तेषाञ्च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम। नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १५ ॥ इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यञ्चापि सर्वशः। महाभूतात्मकं ब्रह्म नातः परतरं भवेत् ॥ १५ ॥ महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः। शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च

तद्गुणाः ॥ १७ ॥ तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम्।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १८ ॥ षष्ठस्तु चेतना
नाम मन इत्यभिधीयते। सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहङ्कारस्ततः परम्
॥ १९ ॥ इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्वं तमस्तथा। इत्येष
सप्तदशको राशिरव्यक्तसञ्ज्ञकः ॥ २० ॥ सर्वैरिन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः
सुसंवृतैः। चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः। एतत्ते
सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याधसंवादे नवाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्म्मव्याधेन भारत।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्द्धनीम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच। महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्म्मभृताम्वर।
एकैकस्य गुणान् सम्यक् पञ्चानामपि मे वद ॥ २ ॥

व्याध उवाच। भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३ ॥ भूमिः
पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकञ्च चतुर्गुणम्। गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः
॥ ४ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शश्च
रूपञ्च रसश्चापि द्विजोत्तम। अपामेते गुणा ब्रह्मन् कीर्त्तितास्तव
सुव्रत ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः। शब्दः
स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव तु ॥ ७ ॥ एते पञ्चदश ब्रह्मन्
गुणा भूतेषु पञ्चसु। वर्त्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥
अन्योऽन्यं नातिवर्त्तन्ते सम्यक् च भवति द्विज। यदा तु विषमं
भावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९ ॥ तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति

कालतः । आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ॥ १० ॥
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः । यैरावृतमिदं सर्वं
जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ११ ॥ इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति
स्मृतम् । तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १२ ॥
यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु । इन्द्रियाणि यदा
देही धारयन्निव तप्यते ॥ १३ ॥ लोके विततमात्मानं लोकश्चात्मनि
पश्यति । परापरज्ञः सक्तः सन् स तु भूतानि पश्यति
॥ १४ ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा । ब्रह्मभूतस्य
संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५ ॥ ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य
पौरुषम् । लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते ॥ १६ ॥ अनादिनिधनं
जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् । अनौपम्यमपूर्त्तञ्च भगवानाह
बुद्धिमान् ॥ १७ ॥ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ।
इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८ ॥ इन्द्रियाण्येव
तत् सर्वं यत् स्वर्गनरकावुभौ । निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय
च ॥ १९ ॥ एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २० ॥ इन्द्रियाणां
प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं
समाप्नुयात् ॥ २१ ॥ षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्य्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टमात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् । तैरप्रमत्तः
कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३ ॥
षण्णामात्मनि युक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् । यो धीरो धारयेद्रश्मीन्
स स्यात् परमसारथिः ॥ २४ ॥ इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां
हयानामिव वर्त्मसु । धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्वा तानि जयेद्ध्रुवम्
॥ २५ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य
हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २६ ॥ येषु विप्रतिपद्यन्ते

षट्सु मोहात्फलागमे। तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि द्विजव्याधसंवादे दशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१० ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवञ्च सूक्ष्मे कथिते धर्म्मव्याधेन भारत। ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच। सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम्। गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २ ॥

व्याध उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि। एषां गुणान् पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३ ॥ मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्त्तकम्। प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४ ॥ अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः। दुर्हृषीकस्तमोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५ ॥ प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च यो नराग्र्योऽनसूयकः। विधित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥६॥ प्रकाशबहुलो धीरो निर्विधित्सोऽनसूयकः। अक्रोधनो नरो धीमान् दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७ ॥ सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते। यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८ ॥ विरागस्य च रूपन्तु पूर्व्वमेव प्रवर्त्तते। मृदुर्भवत्यहङ्कारः प्रसीदत्यार्ज्जवञ्च यत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्व्वद्वन्द्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम्। न चास्य संशयो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १० ॥ शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः। वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११ ॥ आर्ज्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते। गुणास्ते कीर्त्तिताः सर्व्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१२॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि द्विजव्याधसंवादे एकादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २११ ॥

ब्राह्मण उवाच। पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं
भवेत्। अवकाशविशेषेण कथं वर्त्तयतेऽनिलः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच। प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर।
व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ २ ॥

व्याध उवाच। मूर्द्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन्।
प्राणो मूर्द्धनि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ॥ ३ ॥ भूतं भव्यं
भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम्। श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मयोनिमुपास्महे ॥ ४ ॥ स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः। महान्
बुद्धिरहङ्कारो भूतानां विषयश्च सः ॥ ५ ॥ एवन्त्विह स सर्वत्र
प्राणेन परिपाल्यते। पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमपाश्रितः
॥ ६ ॥ वस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपाश्रितः। वहन्मूत्रं
पुरीषं चाप्यपानः परिवर्त्तते ॥ ७ ॥ प्रयत्ने कर्म्मणि बले स एकस्त्रिषु वर्त्तते। उदानमिति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ८ ॥
सन्धौ सन्धौ सन्निविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः। शरीरेषु मनुष्याणां
व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ९ ॥ धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः। रसान् धातूंश्च दोषांश्च वर्त्तयन् परिधावति ॥ १० ॥
प्राणानां सन्निपातात्तु सन्निपातः प्रजायते। उष्मा चाग्निरिति
ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥११ ॥ समानोदानयोर्मध्ये प्राणापानौ समाहितौ। समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः
॥ १२ ॥ तस्यापि पायुपर्य्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः। स्रोतांसि
तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ १३ ॥ अग्निवेगवहः प्राणो
गुदान्ते प्रतिहन्यते। स ऊर्द्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम्
॥ १४ ॥ पक्वाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्द्ध्वमामाशयः स्थितः। नाभिमध्ये
शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ प्रवृत्ता हृदयात् सर्वास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा। वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः
॥ १६ ॥ योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम्। जितक्लमाः

समा धीरा मूर्द्धन्यात्मानमादधुः ॥ १७ ॥ एवं सर्व्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु । एकादशविकारात्मा कलासम्भारसम्भृतः ॥ १८ ॥ मूर्त्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्म्मजितात्मकम् । तस्मिन् यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ॥ १९ ॥ आत्मानं हि विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् । देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नर्विन्दुरिव पुष्करे ॥ २० ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् । जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ २१ ॥ अचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्व्वम् । ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति प्रावर्त्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २२ ॥ एवं भूतेषु सर्व्वेषु भूतात्मा संप्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ २३ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ २४ ॥ लक्षणन्तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् । निवाते वा यथा दीपो दीप्येत् कुशलदीपितः ॥ २५ ॥ पूर्व्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः । लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति । दृष्ट्वात्मनं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥ २७ ॥ सर्व्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत् पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २८ ॥ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेत् धर्म्मं रक्षेच्च मत्सरात् । विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमादतः ॥ २९ ॥ आनृशंस्यं परो धर्म्मः क्षमा च परमं बलम् । आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ ३० ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्ये ज्ञानं हितं भवेत् । यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ३१ ॥ यस्य सर्व्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा । त्यागे यस्य हुतं सर्व्वं स त्यागी च स बुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ यतो न गुरुरप्येनं श्रावयेदुपपादयेत् । तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं

योगसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥ न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत्। नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥ आकिञ्चन्यं सुसन्तोषो निराशित्वमचापलम्। एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यतव्रतः। आशोकं स्थानमासाद्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ३६ ॥ तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना। अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ३७ ॥ गुणागुणमनासङ्गमेकार्य्यमनन्तरम्। एतत्तु ब्राह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ३८ ॥ परित्यजति यो दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नर। ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ३९ ॥ यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम। एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे द्वादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवं सङ्कथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर। दृढं प्रीतमना विप्रो धर्म्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥ न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्त्तितम्। न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्म्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच। प्रत्यक्षं मम यो धर्म्मस्तञ्च पश्य द्विजोत्तम। येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ भगवन् क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम्। द्रष्टुमर्हसि धर्म्मज्ञ मातरं पितरञ्च मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच। इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्च्चितम्। सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोरमम् ॥ ५ ॥ देवतागृहसङ्काशं दैवतैश्च सुपूजितम्। शयनासनसम्बाधं गन्धैश्च परमै-

र्युतम् ॥ ६ ॥ तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ। कृताहारौ सुसन्तुष्टावुपविष्टौ वरासने ॥ ७ ॥ धर्म्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत्।

वृद्धावूचतुः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु। प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि। गतिमिष्टां तथा ज्ञानं मेधाञ्च परमाङ्गतः ॥ ८ ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यं काले सुपूजितौ। न तेऽन्यद्दैवतं किञ्चिद्दैवतेष्वपि वर्त्तते ॥ ९ ॥ प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः। पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ॥ १० ॥ प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावाञ्च पूजया। मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ॥ ११ ॥ न चान्या हि तथाबुद्धिर्दृश्यते साम्प्रतं तव। जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ॥ १२ ॥ तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टञ्च पुत्रक। ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ तौ स्वागतेन तं विप्रमर्च्चयामासतुस्तदा। प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ॥ १४ ॥ सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे। अनामयञ्च वां कच्चित् सदैवेह शरीरयोः ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतुः। कुशलं नौ गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः। कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः। धर्मव्याधो निरीक्ष्याथ ततस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच। पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम्। यद्दैवतेभ्यः कर्त्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १८ ॥ त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः। संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥ उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः। कुर्वन्ति तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥ एतौ मे परमं ब्रह्मन् पिता माता च दैवतम्। एतौ पुष्पैः फलै रत्नैस्तोषयामि

सदा द्विज ॥ २१ ॥ एतावेवाग्नयो मह्यं यान् वदन्ति मनीषिणः । यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २२ ॥ एतदर्थं मम प्राणा भार्य्या पुत्रः सुहृज्जनः । सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २३ ॥ स्वयञ्च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रक्षालये । आहारं सम्प्रयच्छामि स्वयञ्च द्विजसत्तम ॥ २४ ॥ अनुकूलं तथा वच्मि विप्रियं परिवर्ज्जये । अधर्म्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २५ ॥ धर्म्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम । अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २६ ॥ पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन् पुरुषस्य बुभूषतः । पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २७ ॥ एतेषु यस्तु वर्त्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम । भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः । गार्हस्थ्ये वर्त्तमानस्य एष धर्म्मः सनातनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे त्रयोदशाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ । पुनरेव स धर्म्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् । यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २ ॥ पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया । मिथिलायां वसेद्व्याधः स ते धर्म्मान् प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत । संस्मृत्य वाक्यं धर्म्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४ ॥

व्याध उवाच । यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो । दृष्टमेव तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५ ॥ त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया । वाक्यञ्च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज

॥ ६ ॥ त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम। अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥ वेदोच्चारणकार्य्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम्। तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ मनस्विनौ ॥ ८ ॥ तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्म्मोऽत्यगादयम्। तपस्वी त्वं महात्मा च धर्म्मे च निरतः सदा ॥ ९ ॥ सर्व्वमेतदपार्थन्ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय। श्रद्दधत्स्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्त्तुमर्हसि। गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच। यदेतदुक्तं भवता सर्व्वं सत्यमसंशयम्। प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते धर्म्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच। दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्म्ममनुव्रतः। पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः। मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम्। अतः परमहं धर्म्मं नान्यं पश्यामि कञ्चन ॥१३॥

ब्राह्मण उवाच। इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे सङ्गतं त्वया। ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्म्मप्रदर्शकाः ॥ १४ ॥ एको नरः सहस्रेषु धर्म्मविद्विद्यते न वा। प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रन्ते पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ पतमानोऽद्य नरके भवतास्मि समुद्धृतः। भवितव्यमथैवञ्च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६ ॥ राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा। सद्भिः पुरुषशार्द्दूल तथाहं भवता त्विह ॥ १७ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये-वचनात्तव। नाकृतात्मा वेदयति धर्म्माधर्म्मविनिश्चयम् ॥ १८ ॥ दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्म्मः शूद्रयोनौ हि वर्त्तते। न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ॥ १९ ॥ येन कर्म्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया। एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते। कामया ब्रूहि मे सर्व्वं सत्येन प्रयतात्मना ॥ २० ॥

व्याध उवाच। अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोत्तम।

शृणु सर्व्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१ ॥ अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः। वेदाध्यायी सुकुलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः ॥ २२ ॥ आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थामाप्तवानिमाम् । कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्व्वेदपरायणः ॥ २३ ॥ संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज। एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ॥ २४ ॥ सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः। ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २५ ॥ अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम। ताड़ितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २६ ॥ भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् । नापराध्याम्यहं किञ्चित् केन पापमिदं कृतम् ॥ २७ ॥ मन्वानस्तं मृगञ्चाहं संप्राप्तः सहसा विभो। अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ २८ ॥ अकार्य्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः। तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २९ ॥ अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् । क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३० ॥ ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः । व्याधस्त्वं भविता क्रुर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मण-
व्याधसंवादे चतुर्द्दशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

व्याध उवाच। एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम । अभिप्रसादयमृषिं गिरा त्राहीति मां तदा ॥ १ ॥ अजानता मया कार्य्यमिदमद्य कृतं मुने। क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥२॥

ऋषिरुवाच । नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् । आनृशंस्यात्त्वहं किञ्चित् कर्त्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥ शूद्रयोन्यां वर्त्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि। मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि

न संशयः ॥ ४ ॥ तथा शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि । जातिस्मरश्च भविता स्वर्गञ्चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥ शापक्षये तु निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विज । एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ॥ ६ ॥ प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव द्विपदाम्वर । शरञ्चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ आश्रमञ्च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् । अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च । आप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्त्तुमर्हसि । दुष्करं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः ॥ ९ ॥ लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्यं धर्मपरायण । कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ॥ १० ॥ कञ्चित्कालमुष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः । साम्प्रतञ्च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो विकर्मसु । दाम्भिको दुष्कृतः प्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ १२ ॥ यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः । तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ॥ १३ ॥ कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम् । क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १४ ॥ कर्त्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः । लोकवृत्तानुवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याध उवाच । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १६ ॥ अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १७ ॥ गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च । सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १८ ॥ अनिष्टञ्चान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते । ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमात् ॥ १९ ॥ शोचतो न भवेत्किञ्चित् केवलं परितप्यते । परि-

त्यजन्ति ये दुःखं सुखं चाप्युभयं नराः ॥ २० ॥ त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः । असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥ असन्तोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् । न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥ न विषादे मनः कार्य्यं विषादो विषमुत्तमम् । मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २३ ॥ यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते । तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थों नविद्यते ॥ २४ ॥ अवश्यं क्रियमाणस्य कर्म्मणो दृश्यते फलम् । न हि निर्व्वेदमागम्य किञ्चित् प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥ अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे । अशोचन्नारभेतैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥ भूतेष्वभावं सञ्चिन्त्य ये तु बुद्धेः परङ्गताः । न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमाङ्गतिम् ॥ २७ ॥ न शोचामि च वै विद्वन् कालाकाङ्क्षी स्थितोह्यहम् । एतैर्न्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नवसीदामि सत्तम ॥ २८॥

ब्राह्मण उवाच । कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव । नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्म्मवित् ॥ २९ ॥ आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्म्मस्त्वां परिरक्षतु । अप्रमादस्तु कर्त्तव्यो धर्म्मे धर्म्मभृताम्वर ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह । प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३१ ॥ स तु गत्वा द्विजः सर्वाः शुश्रूषाः कृतवांस्तदा । मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुशंसितः ॥ ३२ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर । पृष्टवानसि यत्तात धर्म्मं धर्म्मभृताम्वर ॥ ३३ ॥ पतिव्रताया महात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम । मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्म्मव्याधेन कीर्त्तिता ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् धर्माख्यानमनुत्तमम् । सर्वं धर्म्मविदां श्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥ सुख-

श्रव्यतया विद्वन् मुहूर्त्त इव मे गतः । न हि तृप्तोऽस्मि भगवन्
शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतोपाख्याने पञ्चदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां
शुभाम् । पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमग्निर्वनं यातः कथञ्चाप्यङ्गिराः पुनः ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महाद्युतिः ॥ २ ॥ अग्निर्यदा त्वेक
एव बहुत्वञ्चास्य कर्मसु । दृश्यते भगवन् सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् । यथा-
रुद्राच्च सम्भूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं
त्वत्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम । कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनङ्गतः ॥ ६ ॥ यथा च भगवानग्निः
स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिराणि च
॥ ७ ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम । आश्रमस्थो
महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ॥ ८ ॥ तथा स भूत्वा तु तदा
जगत्सर्वं व्यकाशयत् । तपश्चरंस्तु हुतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा
॥ ९ ॥ भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न च किञ्चित् प्रजज्ञिवान् । अथ
सञ्चिन्तयामास भगवान हव्यवाहनः ॥ १० ॥ अन्योऽग्निरिह
लोकानां ब्रह्मणा सम्प्रकल्पितः । अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य
मे तपः ॥ ११ ॥ कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ १२ ॥ सोऽपासर्प-

क्रूनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ॥ १३ ॥
विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ।
त्वमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः । स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व
शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १४ ॥

अग्निरुवाच । नष्टकीर्त्तिमहं लोके भवान् जातो हुताशनः ।
भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५ ॥ निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्नि प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १६ ॥

अङ्गिरा उवाच । कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः । मां च देव कुरुष्वाग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् । राजन् बृहस्पतिर्नाम तस्याङ्गिरसः सुतः ॥ १८ ॥ ज्ञात्वा
प्रथमजं तन्तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् । उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं
तत्र भारत ॥ १९ ॥ स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २० ॥ तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् कर्म्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान् ब्राह्मणेष्विह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसोपाख्याने षोड़शाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह । तस्याभवत् शुभा भार्य्या प्रजास्तस्याश्च मे शृणु ॥ १ ॥
बृहत्कीर्त्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः । बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन् बृहस्पतिः ॥ २ ॥ प्रजासु तासु सर्व्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् । देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३ ॥

भूतानामेव सर्व्वेषां तस्यां रागस्तदाभवत्। रागाद्रागीति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुताम् ॥ ४ ॥ यां कपर्द्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः। तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५ ॥ पश्यत्यर्च्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती। षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् ॥ ६ ॥ महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामते। महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७ ॥ यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते। एकानंशेति तामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि आङ्गिरसे
सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

मार्कण्डेय उवाच। बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्य्याभूद्या यशस्विनी। अग्नीन् साजनयत् पुण्यान् षडेकाञ्चापि पुत्रकाम ॥ १ ॥ आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते। सोऽग्निर्वृहस्पते पुत्रः शंयुर्नाम महाव्रतः ॥ २ ॥ चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः। दीप्तो-ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ शंयोरप्रतिमा भार्य्या सत्यासत्याय धर्म्मजा। अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४ ॥ प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे। अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्रः उच्यते ॥ ५ ॥ पौर्णमास्येषु सर्व्वेषु हविषाज्यं स्रुचोद्यतम्। भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६ ॥॥ तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भारतः पतिः। भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७ ॥ भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः। महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८ ॥ भरद्वाजस्य भार्य्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा। प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनै। ॥ ९ ॥ हविषा यो

द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १० ॥ भरय्वां जनयन् सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् । आग्नेयं मानयन्नित्यमाह्वाने ह्येष स्तूयते ॥ ११ ॥ यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्च्चसा श्रिया । अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२ ॥ विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्च्चिषा ज्वलन् । विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्म्मकृत् ॥ १३ ॥ आक्रोशतां हि भूतानां यः करोतीह निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥१४॥ अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्त्ताः स्वयं जनाः । तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५ ॥ यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नामपावकम् ॥ १६ ॥ अन्तरग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्वलोकेषु भारत ॥१७॥ ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः । ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८ ॥ पवित्रा गोमती नाम नदी यस्याभवत् प्रिया । तस्मिन् कर्म्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्म्मकर्त्तृभिः ॥१९॥ वड़वाग्निः विवत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः । ऊर्द्ध्वभागूर्द्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ २० ॥ उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते । ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृतः ॥ २१ ॥ यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञेमन्यन्ती चाथ पुत्रीका ॥ २२ ॥ स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ॥ २३ ॥ अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः । संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ॥२४॥ समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः महावाचन्त्वजनयत् समाश्वासं हि यं विदुः ॥२५॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे
अष्टादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। कश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः। अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्च्चकः॥ १॥ अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम्। पुत्रं लभेयं धर्म्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम्॥ २॥ महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ। जज्ञे तेजो महार्च्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः॥ ३॥ समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा। त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत॥ ४॥ पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः। पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः॥ ५॥ दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः। जनयत् पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन्॥ ६॥ बृहद्रथन्तरं मूर्द्ध्नो वक्त्राद्वा तरसाहरौ। शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वायुग्नी प्राणतोऽसृजत्॥ ७॥ बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह। एतान् सृष्ट्वा तत पञ्च पितॄणामसृजत् सुतान्॥ ८॥ बृहद्रथस्य प्रणिधिः काश्यपस्य महत्तरः। भानुरङ्गिरसो धीरः पुत्रो वर्च्चस्य सौभरः॥ ९॥ प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः। देवान् यज्ञमुषश्चान्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान्॥ १०॥ सुभीममतिभीमञ्च भीमं भीमबलाबलम्। एतान् यज्ञमुषः पञ्च देवानां ह्यसृजत्तपः॥ ११॥ सुमित्रं मित्रवन्तञ्च मित्रज्ञं मित्रवर्द्धनम्। मित्रधर्म्माणमित्येतान् देवानभ्यसृजत्तपः॥ १२॥ सुरप्रवीरं वीरञ्च सुवेशं सुरवर्च्चसम्। सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतानसृजत्तपः॥ १३॥ त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक् पृथक्। मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः॥ १४॥ तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि। स्पर्द्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च॥ १५॥ बहिर्वेद्यां तदा दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम्। तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत्॥ १६॥ चिताग्नेरुद्वहन्नाज्यं पक्षाभ्यां तत् प्रवर्त्तितम्। मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम्॥ १७॥

बृहदुक्थस्तपसश्चैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः। अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८ ॥ रथन्तरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते। मित्रविन्दाय वै तस्मै हविरध्वर्य्यवो विदुः। मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि आङ्गिरसे
एकोनविंशत्याधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

मार्कण्डेय उवाच। गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः। अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ॥ १ ॥ भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते। अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च यः ॥ २ ॥ दुःखार्त्तानाञ्च सर्व्वेषां शिवकृत् सततं शिवः। तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्प्रवृद्धं तपो महत् ॥ ३ ॥ उद्धर्त्तुकामो मतिमान् पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः। उष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ॥ ४ ॥ अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत्। शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणाः वेदपारगाः ॥ ५ ॥ आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम्। ऊर्ज्जस्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् ॥ ६ ॥ ततस्तपो ह्यजनयत् पञ्चयज्ञसुतानिह। प्रशान्तेऽग्निर्महाभागः परिश्रान्तो गवाम्पतिः ॥ ७ ॥ असुरान् जनयन् घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान्। तपसश्च मनुं पुत्रं भानुञ्चाप्यङ्गिराः सृजत् ॥ ८ ॥ बृहद्भानुन्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः। भानोर्भार्य्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्य्यजा ॥ ९ ॥ असृजेतान्तु षट् पुत्रान् शृणु तासां प्रजाविधिम्। दुर्बलानान्तु भूतानामसून् यः सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥ तमग्निं बलदं प्राहु प्रथमं भानुतः सुतम्। यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ॥ ११ ॥ अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः। दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ॥ १२ ॥

विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः। इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ॥ १३ ॥ अग्निराग्रतणो नाम भानोरेवान्वयस्तु स। चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां योनिरग्रहः ॥ १४ ॥ चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः। निशा त्वजनयत् कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ॥ १५ ॥ भानोरेवाभवद्भार्य्या सुषुवे पञ्च पावकान्। पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु पावकः ॥ १६ ॥ पर्ज्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः। अस्य लोकस्य सर्व्वस्य यः प्रभुः परिपठ्यते ॥ १७ ॥ सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः। ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः ॥ १८ ॥ कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता। कर्म्मणासौ बभौ भार्य्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ १९ ॥ प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्तयति देहिनाम्। तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ २० ॥ शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्त्ति हुताशनम्। अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २१ ॥ कपिलं परमर्षिञ्च यस्याहुर्यतयः सदा। अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकः ॥ २२ ॥ अग्रं गच्छन्ति भूतानां येन भूतानि नित्यदा। कर्म्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २३ ॥ इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि। अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २४ ॥ संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथञ्चिद्वायुनाग्नयः। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २५ ॥ दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २६ ॥ यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २७ ॥ अग्निं रजस्वला वै स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम्। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या दस्युमतेऽग्नये ॥ २८ ॥ मृतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो यदा। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या सुरमतेऽग्नये ॥ २९ ॥ आर्त्तो न जुहुया-

द्ग्निं विरावं यस्तु ब्राह्मणः। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या स्यादुत्तराग्नये ॥ ३० ॥ दर्शञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत् प्रतिष्ठितम्। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३१ ॥ सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम्। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे
विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२० ॥

मार्कण्डेय उवाच। आपस्य दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया। भूपतिर्भुवभर्त्ता च जनयत् पावकं परम् ॥ १ ॥ भूतानाञ्चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम्। आत्मा भुवनभर्त्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २ ॥ महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः। भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३ ॥ अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते। हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४ ॥ अपां गर्भो महाभागः सह पुत्रो महाद्भुतः। भूपतिर्भवभर्त्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५ ॥ दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत्। अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६ ॥ स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः। आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ॥ ७ ॥ देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम्। दृष्ट्वा त्वग्निरथर्व्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः। अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत् कुरुष्व मे ॥ ९ ॥ प्रेष्य चाग्निरथर्व्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत्। मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ १० ॥ भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम्। अथर्व्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीदिदम् ॥ ११ ॥ अनुनीयमानो हि भृशं देव-

वाक्यादिवेतनः। नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽत्यजत्
॥ १२ ॥ स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरान्तदा। भूमिं
स्पृष्ट्वासृजद्धातून् पृथक् पृथगतीव हि ॥ १३ ॥ पूयात् स गन्धं
तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च। श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पित्तान्मारकतं
तथा ॥ १४ ॥ यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव प्रभुः
प्रजाः। नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ॥ १५ ॥
शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप। एवं त्यक्त्वा शरीरञ्च
परमे तपसि स्थितः ॥ १६ ॥ भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा।
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ॥ १७ ॥
दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम्। तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम्
॥ १८ ॥ अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः।
अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ॥ १९ ॥ मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ
महार्णवम्। एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा
॥ २० ॥ आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा। एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्
वेदोक्तान् विविधान् बहून् ॥ २१ ॥ विचरन् विविधान्
देशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै। सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाथ
सरस्वती ॥ २२ ॥ गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डशाह्वया।
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा ॥ २३ ॥ ताम्रावती
वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी। तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी
तथा ॥ २४ ॥ वेणीपवेणा भीमा च वड़वा चैव भारत।
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ॥ २५ ॥ तुङ्गवेणा
कृष्णावेणा कपिला शोण एव च। एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो
याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २६ ॥ अद्भुतस्य प्रिया भार्य्या तस्य पुत्रो
विभूरसिः। यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥ २७ ॥
अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसी प्रजाः। अत्रिः पुत्रान्
स्रष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८ ॥ तस्य तद्ब्रह्मणः काया-

न्निर्हरन्ति हुताशनाः । एवमेते महात्मनः कीर्त्तितास्तेऽग्नयो मया ॥ २९ ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ॥ ३० ॥ तादृशं विद्धि सर्व्वेषामेको ह्येष हुताशनः । एक एवैष भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिरा ॥ ३१ ॥ बहुधा निःसृतः कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्य्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्त्तितो मया । योऽर्च्चितो विविधैर्म्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि आङ्गिरसे एकविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अग्नीनां विविधा वंशाः कीर्त्तितास्ते मयानघ । शृणु जन्म तु कौरव्य कार्त्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥ अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसः । जातं ब्रह्मर्षिभार्य्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्त्तिवर्द्धनम् ॥ २ ॥ देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् । तत्राजयन् सदा देवान् दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥ वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः । स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४ ॥ देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः । पालयेद्वीर्य्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥ स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिदं भृशम् । शुश्रावार्त्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६ ॥ अभिधावतु मां कश्चित् पुरुषस्त्रातु चैव ह । पतिञ्च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥ पुरन्दरस्तु तामाह माभैर्नास्ति भयं तव । एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत् केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८ ॥ किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् । हस्ते गृहीत्वा कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ अनार्य्यकर्म्मन् कस्मात्त्वमिमां

वाक्यादिवेतनः । नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽत्यजत् ॥ १२ ॥ स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरान्तदा । भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातून् पृथक् पृथगतीव हि ॥ १३ ॥ पूयात् स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पित्तान्मारकतं तथा ॥ १४ ॥ यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ॥ १५ ॥ शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप । एवं त्यक्त्वा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः ॥ १६ ॥ भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा । भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् । तस्मिन्नष्टे जगद्भितमथर्वाणमथाश्रितम् ॥ १८ ॥ अर्च्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः । अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ॥ १९ ॥ मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ॥ २० ॥ आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान् वेदोक्तान् विविधान् बहून् ॥ २१ ॥ विचरन् विविधान् देशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाथ सरस्वती ॥ २२ ॥ गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया । चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा ॥ २३ ॥ ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी । तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥ २४ ॥ वेणोपवेणा भीमा च वडवा चैव भारत । भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्म्मुरा तथा ॥ २५ ॥ तुङ्गवेणा कृष्णावेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २६ ॥ अद्भुतस्य प्रिया भार्य्या तस्य पुत्रो विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥ २७ ॥ अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसी प्रजाः । अत्रिः पुत्रान् स्रष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८ ॥ तस्य तद्ब्रह्मणः काया-

न्निर्हरन्ति हुताशनाः । एवमेते महात्मानः कीर्त्तितास्तेऽग्नयो मया ॥ २९ ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ॥ ३० ॥ तादृशं विद्धि सर्व्वेषामेको ह्येष हुताशनः । एक एवैष भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिरा ॥ ३१ ॥ बहुधा निःसृतः कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्य्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्त्तितो मया । योऽर्च्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि आङ्गिरसे एकविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अग्नीनां विविधा वंशाः कीर्त्तितास्ते मयानघ । शृणु जन्म तु कौरव्य कार्त्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥ अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसः । जातं ब्रह्मर्षिभार्य्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्त्तिवर्द्धनम् ॥ २ ॥ देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् । तत्राजयन् सदा देवान् दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥ वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः । स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४ ॥ देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः । पालयेद्वीर्य्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥ स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिदं भृशम् । शुश्रावार्त्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६ ॥ अभिधावतु मां कश्चित् पुरुषस्त्रातु चैव ह । पतिञ्च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥ पुरन्दरस्तु तामाह माभैर्नास्ति भयं तव । एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत् केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८ ॥ किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् । हस्ते गृहीत्वा कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ अनार्य्यकर्म्मन् कस्मात्त्वमिमां

कन्यां जिहीर्षसि। वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १० ॥

केश्युवाच। विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया। क्षमन्ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै। तामापतन्तीञ्चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२ ॥ अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत्। तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ॥ १३ ॥ बिभेद राजन् वज्रेण भुवि तन्निपपात ह। पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ॥ १४ ॥ हित्वा कन्यां महाभागां प्रद्रवद्भृशपीडितः। अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत्। कासि कस्यासि किञ्चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्णि स्कन्दोत्पत्तौ
द्वाविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

कन्योवाच। अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता। भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १ ॥ सदैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम्। आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ २ ॥ नित्यञ्चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः। इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३ ॥ सा हृतानेन भगवन् मुक्ताहं त्वद्बलेन तु। त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्ज्जयम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच। मम मातृस्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम। आख्यातन्त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ५ ॥

कन्योवाच। अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम। वरदानात् पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६ ॥

इन्द्र उवाच। कीदृशन्तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७ ॥

कन्योवाच। देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम्। जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्य्यो महाबलः ॥ ८ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति। स हि मे भविता भर्त्ता ब्रह्मण्यः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच। इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम्। अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ १० ॥ अथापश्यत् स उदये भास्करं भास्करद्युतिः। सोमञ्चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ ११ ॥ अमावास्यां प्रवृत्तायां मुहूर्त्ते रौद्र एव तु। देवसुरञ्च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२ ॥ लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां सन्ध्यां शतक्रतुः। अपश्यल्लोहितोदञ्च भगवान् वरुणालयम् ॥ १३ ॥ भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः। हव्यं गृहीत्वा वह्निञ्च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ १४ ॥ पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्य्यमुपस्थितम्। तथा धर्म्मगतं रौद्रं सोमं सूर्य्यगतञ्च तम् ॥ १५ ॥ समालोक्यैकतामेवं शशिनो भास्करस्य च। समवायन्तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६ ॥ सूर्य्याचन्द्रमसोर्घोरं दृश्यते परिवेशनम्। एतस्मिन्नेव रात्र्यन्ते महद्युद्धन्तु शंसति ॥ १७ ॥ सरित्सिन्धुरपीयन्तु प्रत्यसृग्वाहिनी भृशम्। शृगालिन्यग्निवक्त्रा तु प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८ ॥ एष रौद्रश्च सङ्घातो महान् युक्तश्च तेजसा। सोमस्य वह्निसूर्य्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ॥ १९ ॥ जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत्। अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्व्वैरग्निश्च देवता ॥ २० ॥ एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत्। एवं सञ्चिन्त्य भगवान् ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१ ॥ गृहीत्वा देवसेनान्तामवन्दत् स पितामहम्। उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच। यथैव चिन्तितं कार्य्यं त्वया दानवसूदन। तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ २३ ॥ स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो। अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्य्यवान् ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया। ततोऽभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ॥ २५ ॥ वशिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाबलाः। भागार्थं तपसो पातुं तेषां सोमं तथाऽध्वरे ॥ २६ ॥ पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपरोगमाः। इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ॥ २७ ॥ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम्। समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्य्यमण्डलात् ॥ २८ ॥ विनिःसृत्य ययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत् प्रभुः। आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ २९ ॥ स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः। ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत् दिवौकसाम् ॥ ३० ॥ निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत् स पत्नीस्तेषां महात्मनाम्। स्वेष्वासनेषूपविष्टाः स्वपन्तीश्च यथासुखम् ॥ ३१ ॥ रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः। हुताशनार्च्चिःप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ३२ ॥ स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः। पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ३३ ॥ भूयः स चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितो ह्यहम्। साध्व्यः पत्न्यो द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ३४ ॥ नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः। गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात् पश्याम्यभीक्ष्णशः ॥ ३५ ॥

मार्कण्डेय उवाच। संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः। पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३६ ॥ निरुष्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः। मनस्तासु विनिःक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ३७ ॥ कामसन्तप्तहृदयो देहत्यागविनिश्चितः। अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागमत् ॥ ३८ ॥ स्वाहा तं दक्षदुहिता

प्रथमं कामयत्तदा । सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी ॥ ३९ ॥ अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिन्दिता । सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ॥ ४० ॥ तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्तयामास भाविनी । अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ॥ ४१ ॥ कामयिष्यामि कामार्त्ता तासां रूपेण मोहितम् । एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
त्रयोविंशत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्य्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥ १ ॥ जगाम पावकाभ्याशं तञ्चोवाच वराङ्गना । मामग्ने कामसन्तप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥ करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय । अहमङ्गिरसो भार्य्या शिवानाम हुताशन । शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३ ॥

अग्निरुवाच । कथं मां त्वं विजानीषि कामार्त्तमितराः कथम् । यास्त्वया कीर्त्तिताः सर्व्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४ ॥

शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव । त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तावान्तिकम् ॥ ५ ॥ मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतञ्चर । यातयो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतां मुदायुतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७ ॥ अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने । ते ब्राह्मणीनामनृतं

दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८ ॥ तस्मादेतद्रक्षमाणा गरुडी सम्भवाम्यहम् । वनान्निर्गमनञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् । अपश्यत् पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् । दृष्टिविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ॥ १० ॥ रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा । राक्षसीभिश्च सम्पूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११ ॥ सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ १२ ॥ सप्तानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् । पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ १३ ॥ दिव्यं रूपमरुन्धत्याः कर्त्तुं न शकितं तया । तस्यास्तपःप्रभावेण भर्त्तुः शुश्रूषणेन च ॥ १४ ॥ षट्कृत्वस्तत्तु निःक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५ ॥ तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत् स्कन्दतां ततः ॥ १६ ॥ षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः । एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ १७ ॥ द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ । अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतश्चतुर्थ्यमभवद्गुहः ॥ १८ ॥ लोहिताभ्रेण महता संवृतः सहविद्युता । लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य्य इवोदितः ॥ १९ ॥ गृहीतन्तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् । न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २० ॥ तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा । सम्मोहयन्निवेमान् स त्रीन् लोकान् सचराचरान् ॥ २१ ॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिस्वनम् । उत्पेततुर्महानागौ चित्रश्चैरावतश्च ह ॥ २२ ॥ तावापतन्तौ सम्प्रेक्ष्य स बालोऽर्कसमद्युतिः । द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिञ्चान्येन पाणिना ॥ २३ ॥ अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः । महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनाम्बरम् ॥ २४ ॥ गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड़

स महाभुजः । द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान् गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ॥ २५ ॥ प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि । द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशोऽभि जघान ह ॥ २६ ॥ क्रीड़न् भाति महासेनस्त्रीन् लोकान् वदनैः पिबन् । पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २७ ॥ स तस्य पर्वतस्याग्रे निषन्नोऽद्भुतविक्रमः । व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ॥ २८ ॥ स पश्यन् विविधान् भावांश्चकार निनदं पुनः । तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन् बहुधा जनाः ॥ २९ ॥ भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः । ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ॥ ३० ॥ तानथाहुः पारिषदान् ब्राह्मणान् सुमहाबलान् । स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान् जनान् ॥ ३१ ॥ धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ । बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ॥ ३२ ॥ तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् । स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा । स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्वरः ॥ ३४ ॥ न प्रव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् । सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ॥ ३५ ॥ बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः । स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ॥ ३६ ॥ उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः । ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्य्यत समन्ततः ॥ ३७ ॥ आर्त्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ । पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः । अथैनमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
चतुर्विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेय उवाच। तस्मिन् जाते महासत्त्वे महासेने महाबले। समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥ स्त्रीपुंसोर्विपरीतञ्च तथा द्वन्द्वानि यानि च। ग्रहा दीप्ता दिवं खञ्च ररास च मही भृशम् ॥ २ ॥ ऋषयश्च महाघोरान् दृष्ट्वोत्पातान् समन्ततः। अकुर्वन् शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ ३ ॥ निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः। तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थं पावकेनाहितो महान् ॥ ४ ॥ सङ्गम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह। अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहृतः ॥ ५ ॥ यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती। न तु तत्स्वाहया कर्म्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥ सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति। उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥ अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम्। तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ८ ॥ षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ॥ ९ ॥ अहं जाने नैतदेवमिति राजन् पुनः पुनः। विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ॥ १० ॥ पावकं कामसन्तप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात्। तत्तेन निखिलं सर्व्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ११ ॥ विश्वासेनस्य प्रथमं कुमारं शरणङ्गतः। स्तव दिव्यं संप्रचक्रे महामित्रस्तु चापि सः ॥ १२ ॥ मङ्गलानि च सर्व्वाणि कौमाराणि त्रयोदश। जातकर्म्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ १३ ॥ षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य तु साधनम्। शक्त्या देव्याः साधनञ्च तथा परिषदामपि ॥ १४ ॥ विश्वामित्रश्चकारैतत् कर्म्म लोकहिताय वै। तस्मादृषिकुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत् प्रिया ॥ १५ ॥ अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः। अब्रवीच्च मुनीन् सर्व्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः। श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्व्वशोऽत्यजन् ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दं श्रुत्वा तदा देवा वासवं सहिता ब्रुवन् । अविषह्यं बलं स्कन्दे जहि शक्राशु माचिरम् । यदि वा न निहंस्येनं देवेन्द्रोऽयं भविष्यति ॥ १७ ॥ त्रैलोक्यं सन्निगृह्यास्मांस्त्वाञ्च शक्र महाबलः । स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ॥ १८ ॥ स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् । न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ॥ १९ ॥ तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्य्यं यत एवं प्रभाषसे । सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ॥ २० ॥ कामवीर्य्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः । तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ॥ २१ ॥ अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः । ऊचुश्चैनं त्वमस्माकं पुत्रो भव महाबल ॥ २२ ॥ अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्नुताः स्नेहविक्लवाः । तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामस्तनान् प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः । अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनं बली ॥ २४ ॥ स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह । परिवार्य्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २५ ॥ सर्वासां या तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा । धात्री स्वपुत्रवत् स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ २६ ॥ लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना । परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्य्यरक्षत ॥ २७ ॥ अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः । रमयामास शैलस्थं बालं क्रीड़नकैरिव ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
पञ्चविंशत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेय उवाच। ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा। हुताशनमुखाश्चैव दृप्ताः परिषदाङ्गणाः ॥ १ ॥ एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः। परिवार्य्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २ ॥ सन्दिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयमेप्सुः सुरेश्वरः। आरुह्यैरावतं स्कन्दं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३ ॥ आदाय वज्रं बलवान् सर्वैर्देवगणैर्वृतः। विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ४ ॥ उग्रं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम्। विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्मुकम् ॥ ५ ॥ प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलङ्कृतम्। विजिघांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्वयात् ॥ ६ ॥ विनदन् पार्थ देवेशो द्रुतं याति महाबलः। संहर्षयन् देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ७ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः। समीपमथ संप्राप्तः कार्त्तिकेयस्य वासवः ॥ ८ ॥ सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितैः सुरैः। गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत् सागरो यथा ॥ ९ ॥ तस्य शब्देन महता समुद्भूतोदधिप्रभम्। बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ १० ॥ जिघांसूनुपसम्प्राप्तान् देवान् दृष्ट्वा स पावकिः। विससर्ज्ज मुखात् क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्च्चिषः ॥ ११ ॥ अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि भूतले। ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ॥ १२ ॥ प्रच्युताः सहसा भान्ति व्यस्तास्तारागणा इव। दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ॥ १३ ॥ देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागतः। त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥ १४ ॥ तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम्। बिभेद च महाराज पार्श्वं यस्य महात्मनः ॥१५॥ वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य सञ्जातः पुरुषोऽपरः। युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ॥१६॥ यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत्। सञ्जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ॥ १७ ॥ भयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः

शरणं गतः । तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तमः । ततः प्रहृष्टा स्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दशक्रागमने षड्विंशत्याधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दपारिषदान् घोरान् शृणुष्वाद्भुतदर्शनान् । वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ॥ १ ॥ ये हरन्ति शिशून् जातान् गर्भस्थांश्चैव दारुणाः । वज्रप्रहारात् कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ॥ २ ॥ कुमारास्ते विशाखञ्च पितृत्वे समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ॥ ३ ॥ वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः । मातॄणां प्रेक्षतीनाञ्च भद्रशाखश्च कौशलः ॥ ४ ॥ ततः कुमारं पितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि । रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलम् ॥ ५ ॥ यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः । एतास्त्वजनयत् कन्यास्तपोनाम हुताशनः । किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषयन् ॥ ६ ॥

कुमार्य्य ऊचुः । भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः । प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत् कुरुष्व नः । सोऽब्रवीद्बाढमित्येव भविष्यध्वं पृथग्विधाः ॥ ७ ॥ शिवाश्चैवाशिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः । ततः सङ्कल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ॥ ८ ॥ काकी च हलिमा चैव मालिनी बृंहिका तथा । आर्य्या पलाला वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९ ॥ एतासां वीर्य्यसम्पन्नः शिशुर्नामातिदारुणः । स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयङ्करः ॥ १० ॥ एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भव । छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्त्यते ॥ ११ ॥ षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्द-

स्यैवेति विद्धि तत्। षट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन् नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२ ॥ षष्ठान्तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते। शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥ १३ ॥ इत्येतद्द्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम्। तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोपाख्याने सप्तविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

मार्कण्डेय उवाच। उपविष्टन्तु तं स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम्। हिरण्यचूड़मुकुटं हिरण्यक्षं महाप्रभम् ॥ १ ॥ लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम्। सर्वलक्षणसम्पन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २ ॥ ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम्। अभजत् पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३ ॥ श्रिया जुष्टः पृथुयशाः सुकुमारवरस्तदा। निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४ ॥ अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम्। इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः। हिरण्यगर्भ भद्रन्ते लोकानां शङ्करो भव। त्वया षड्रात्रजातेन सर्वलोका वशीकृताः ॥ ६ ॥ अभयञ्च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम। तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयङ्करः ॥ ७ ॥

स्कन्द उवाच। किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः। कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८ ॥

ऋषय ऊचुः। इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम्। तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान् कामान् सुरेश्वरः ॥ ९ ॥ दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति। अनुशास्ति च भूतानि कार्य्येषु

बलसूदनः १० ॥ असूर्य्ये च भवेत् सूर्य्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः । भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११ ॥ एतदिन्द्रेण कर्त्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् । त्वञ्च वीर बलिश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२ ॥

शक्र उवाच । भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्व्वेषां नः सुखावहः । अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम ॥ १३ ॥

स्कन्द उवाच । शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः । अहन्ते किङ्करः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीन् जहि । अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्य्येण तव विस्मिताः ॥ १५ ॥ इन्द्रत्वे तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् । आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६ ॥ भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपैष्यति । द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ॥ १७ ॥ विग्रहः संप्रवर्त्तेत भूतभेदान्महाबल । तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ १८ ॥

स्कन्द उवाच । त्वमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव च । करोमि किञ्च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल । यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ॥ २० ॥ यदि वा शासनं स्कन्द कर्त्तुमिच्छसि मे शृणु । अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये । गोब्राह्मणहितार्थाय सैनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह । अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः । तत्र तत् काञ्चनं छत्रं ध्रियमानं व्यरोचत ॥ २३ ॥ यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्ड-

लम्। विश्वकर्म्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी॥ २४॥ आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना। आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परन्तप॥ २५॥ अर्च्चयामास सुप्रीतो भगवान् गोवृषध्वजः। रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहूरुद्रसूनुस्ततस्तु सः॥ २६॥ रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्व्वतोऽभवत्। पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे॥ २७॥ पूज्यमानन्तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्व्वे दिवौकसः। रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवताम्वरम्॥ २८॥ अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः। तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत्॥ २९॥ रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणाञ्च भारत। जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत्॥ ३०॥ अजरे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः। भाति दीप्त वपुः श्रीमान् रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान्॥ ३१॥ कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलङ्कृतः। रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः॥ ३२॥ या चेष्टा सर्व्वभूतानां प्रभा शान्तिर्ब्बलं तथा। अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्द्देवानां जयवर्द्धनी॥ ३३॥ विवेश कवचञ्चास्य शरीरे सहजन्तथा। युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा॥ ३४॥ शक्तिर्धर्म्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नतिः। ब्रह्मण्यत्वमसम्मोहो भक्तानां परिरक्षणम्॥ ३५॥ निकृन्तनञ्च शत्रूणां लोकानाञ्चाभिरक्षणम्। स्कन्देन सह जातानि सर्व्वाण्येव जनाधिप॥ ३६॥ एवं देवगणैः सर्व्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलङ्कृतः। बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुमण्डलः॥ ३७॥ इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्य्यवरैरपि। देवगन्धर्व्वगीतैश्च सर्व्वैरप्सरसाङ्गणैः॥ ३८॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्तुष्टैर्हृष्टैः स्वलङ्कृतैः। सुसंवृतः पिशाचानां गणैर्द्देवगणैस्तथा॥ ३९॥ क्रीड़न् भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च पावकिः। अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः॥ ४०॥ विनिहत्य तमः सूर्य्यं यथेहाभ्युदितं तथा। अथैनमभ्ययुः सर्व्वा देव-

सेनाः सहस्रशः ॥ ४१ ॥ अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः । ताः समासाद्य भगवान् सर्वभूतगणैर्वृतः ॥ ४२ ॥ अर्चितस्तु स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि । शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ॥ ४३ ॥ सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोचिता । अयं तस्या पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ४४ ॥ इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलङ्कृताम् । स्कन्दं प्रोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ॥ ४५ ॥ अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४६ ॥ गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्च्चसा । एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ॥ ४७ ॥ बृहस्पतिर्मन्त्रविद्धि जजाप च जुहाव च । एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्ज्जनाः ॥ ४८ ॥ षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् । सिनीवालीं कुहूञ्चैव सद्वृत्तिमपराजिताम् ॥ ४९ ॥ यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया । तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ५० ॥ श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता । षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात् षष्ठी महातिथिः ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोपाख्याने अष्टाविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् । सप्तर्षिपत्न्यः षड्‌ देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १ ॥ ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्म्मयुक्ता महाव्रताः । द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २ ॥ वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसम्मितैः । अकारणाद्रुषा तैस्तु पुण्यस्थानात् परिच्युताः ॥ ३ ॥ अस्माभिः

किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् । तत् सत्यमेतत् संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४ ॥ अक्षयश्च भवेत् स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो । त्वां पुत्रञ्चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिता । यद्वापीच्छत तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवक्षन्तं ततः शक्रं किङ्कार्य्यमिति सोऽब्रवीत् । उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७ ॥ अभिजित् स्पर्द्धमाना तु रोहिण्याः कन्यसी स्वसा । इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनङ्गता ॥ ८ ॥ तत्र मूढोऽस्मि भद्रन्ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् । कालन्त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९ ॥ धनिष्ठादिस्तथाकालो ब्रह्मणा परिकल्पितः । रोहिणी ह्यभवत् पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १० ॥ एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गता । नक्षत्रं सप्तशीर्षाभं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥ ११ ॥ विनता चाब्रवीत् स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः । इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२ ॥

स्कन्द उवाच । एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात् प्रशाधि माम् । स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् । वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः । इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः १४ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः । उच्यतां यन्मया कार्य्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५ ॥

मातर ऊचुः । यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः । अस्माकन्तु भवेत् स्थानं तासाञ्चैव न तद्भवेत् ॥ १६ ॥ भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ । प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७ ॥

स्कन्द उवाच। दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम्।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८ ॥
मातर ऊचुः। इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ
नः। त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९ ॥
स्कन्द उवाच। प्रजा वो दद्मि कष्टन्तु भवतीभिरुदाहृतम्।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २० ॥
मातर ऊचुः। परिरक्षाम भद्रन्ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१ ॥
स्कन्द उवाच। यावत् षोडशवर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२ ॥ अहञ्च वः प्रदा-
स्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम्। परमं तेन सहिताः सुखं वत्स्यथ
पूजिताः ॥ २३ ॥
मार्कण्डेय उवाच। ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावक-
प्रभः। भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाप्रभुः। अपतत्
सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधार्दितः ॥ २४ ॥ स्कन्देन सोऽभ्यनु-
ज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः। स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहन्तं द्विज-
सत्तमाः ॥ २५ ॥ विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात् पूतनाग्रहम् ॥ २६ ॥ कष्टा
दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी। पिशाची दारुणाकारा कथ्यते
शीतपूतना ॥ २७ ॥ गर्भान् सा मानुषीणान्तु हरते घोरदर्शना।
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ॥ २८ ॥ सोऽपि बालान्
महाघोरो बाधते वै महाग्रहः। दैत्यानां या दितिर्माता ता-
माहुर्मुखमुण्डिकाम् ॥ २९ ॥ अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरा-
सदा। कुमाराश्च कुमार्य्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसम्भवा ॥ ३० ॥ तेऽपि
गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः। तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते
प्रकीर्त्तिताः ॥ ३१ ॥ अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्म्मिणः।

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ॥ ३२ ॥ शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ॥ ३३ ॥ सापि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां सदैव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिलया हि सा ॥ ३४ ॥ वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३५ ॥ इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः । द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ॥ ३६ ॥ कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३७ ॥ गन्धर्वाणान्तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३८ ॥ या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा । उपनष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३९ ॥ लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता । लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ४० ॥ पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्य्या प्रमदास्वपि । आर्य्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ४१ ॥ एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः । यावत् षोड़शवर्षाणि शिशूनां ह्यशिवास्तत ॥ ४२ ॥ ये च मातृगणाः [illegible]ाः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः । सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४३ ॥ तेषां प्रशमनं कार्य्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् । बलिकर्मोपहारांश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४४ ॥ एवमभ्यर्च्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् । आयुर्वीर्य्यञ्च राजेन्द्र सम्यक् पूजानमस्कृताः ॥ ४५ ॥ ऊर्द्ध्वन्तु षोड़शाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६ ॥ यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा । उन्मादयति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं विदुः ॥ ४७ ॥ आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् । उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८ ॥ अवमन्यति

यः स्विद्वान् क्रुद्धश्चापि स्पृशन्ति यम्। उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः
सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४९ ॥ उपाघ्राति च यो गन्धान् रसांश्चापि
पृथग्विधान्। उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसग्रहः ॥ ५० ॥
गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि। उन्मादयति स तु
क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५१ ॥ अधिरोहन्ति यं नित्यं
पिशाचाः पुरुषं प्रति। उन्मादयति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव
सः ॥ ५२ ॥ आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्य्यये। उन्मा-
दयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३ ॥ यस्य दोषैः
प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः। उन्मादयति स तु क्षिप्रं साधनं
तस्य शास्त्रतः ॥ ५४ ॥ वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणाञ्चापि दर्श-
नात्। उन्मादयति स तु क्षिप्रं सान्त्वन्तस्य तु साधनम् ॥ ५५ ॥
कश्चित् क्रीड़ितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः। अभिकामस्तथै-
वान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६ ॥ यावत् सप्ततिवर्षाणि भव-
न्त्येते ग्रहा नृणाम। अतः परं देहिनान्तु ग्रहतुल्यो भवेत् ज्वरः
॥ ५७ ॥ अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम्। आस्तिकं
श्रद्दधानञ्च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५८ ॥ इत्येष ते ग्रहोद्देशो
मानुषाण [illegible] कीर्त्तितः। न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान् नरान् देवं
महेश्वरम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यप[illegible]णि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि मनुष्यग्रह-
कथने एकोनत्रिं[illegible]धिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

मार्कण्डेय उवाच। यदा स्कन्देन मातॄणामेवमेतत् प्रियं
कृतम्। तथैनमब्रवीत् स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १ ॥ इच्छा-
म्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम्। तामब्रवीत्ततः स्कन्दः
प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २ ॥

स्वाहोवाच। दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज। बाल्यात् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा हुताशने ॥ ३ ॥ न स मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः। इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४ ॥

स्कन्द उवाच। हव्यं कव्यञ्च यत्किञ्चिद्द्विजानां मन्त्रसंस्कृतम्। होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ॥ ५ ॥ अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः। एवमग्निस्त्वया सार्द्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता। पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७ ॥ ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत्। अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्द्दनम् ॥ ८ ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया। हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९ ॥ उमायोन्याञ्च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना। अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं ततः ॥ १० ॥ सम्भूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत्। सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ॥ ११ ॥ आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत्। तत्र ते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ॥ १२ ॥ तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशिनः। एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम्। अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच। अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः। व्याधिप्रशमनार्थञ्च तेषां पूजां समाचरेत्। मिञ्जिकामिञ्जिकञ्चैव मिथुनं रुद्रसम्भवम् ॥ १४ ॥ नमस्कार्य्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता। स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ॥ १५ ॥ वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः। एवमेते पिशाचानामसङ्ख्येया गणाः स्मृताः ॥ १६ ॥ घण्टायाः

खपताकायाः शृणु मे सम्भवं नृप । ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ॥ १७ ॥ गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता । एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ॥ १८ ॥ पताका कार्त्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता । यानि क्रीड़नकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ॥ १९ ॥ तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः । स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ॥ २० ॥ शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः । तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ॥ २१ ॥ आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः । सन्तानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ॥ २२ ॥ पारिजातवनैश्चैव जवाशोकवनैस्तथा । कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ॥ २३ ॥ दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः । तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ॥ २४ ॥ मेघतूर्य्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः । तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ॥ २५ ॥ हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् । एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् । प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यदाभिषिक्तो भगवान् सैनापत्येन पावकिः । तदा संप्रस्थितः श्रीमान् हृष्टो भद्रवटं हरः । रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ २७ ॥ सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे । उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितम् ॥ २८ ॥ ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् । सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेशराः ॥ २९ ॥ तस्मिन्रथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह । विद्युता सहितः सूर्य्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ३० ॥ अग्रतस्तस्य भगवान् धनेशो गुह्यकैः सह । आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ३१ ॥ ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह । पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ३२ ॥ जृम्भकैर्य्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः । यात्यमोघो

महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ३३ ॥ तस्य दक्षिणतो देवा वहवश्चित्रयोधिनः । गच्छन्ति वसुभिः सार्द्धं रुद्रैश्च सह सङ्गताः ॥ ३४ ॥ यमश्च मृत्युना सार्द्धं सर्वतः परिवारितः । घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ३५ ॥ यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः । विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलङ्कृतः ॥ ३६ ॥ तमुग्रपाशो वरुणो भगवान् सलिलेश्वरः । परिवार्य्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ३७ ॥ पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः । गदामुषलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ ३८ ॥ पट्टिशन्त्वन्वमाद्राजन् छत्रं रौद्रं महाप्रभम् । कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसेवितः ॥ ३९ ॥ तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छन् श्रिया वृतः । भृग्वङ्गिरोभि सहितो दैवतैश्चानुपूजितः ॥ ४० ॥ एषान्तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः । याति संहर्षयन् सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ ४१ ॥ ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा । नद्यो ह्रदा समुद्राश्च तथैवाप्सरसाङ्गणाः ॥ ४२ ॥ नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये । स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ ४३ ॥ सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः । पर्ज्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ ४४ ॥ छत्रञ्च पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्द्धन्यधारयत् । चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च धिष्ठितौ ॥ ४५ ॥ शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजन् श्रिया वृतः । सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ ४५ ॥ गौरी विद्याय गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया । सावित्रा सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ ४७ ॥ तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित् कविभिः कृताः । तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ ४८ ॥ गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः । व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ॥ ४९ ॥ पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः । एभिश्च सहितो देवस्तत्र

र्याति यथासुखम् ॥ ५० ॥ अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा। रुद्रं सत्कर्म्मभिर्म्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ॥ ५१ ॥ शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम्। भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः। अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ ५३ ॥ अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः। सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ ५४ ॥

स्कन्द उवाच। सप्तमं मारुतस्कन्दं पालयिष्याम्यहं प्रभो। यदन्यदपि मे कार्य्यं देव तद्वद मा चिरम् ॥ ५५ ॥

रुद्र उवाच। कार्य्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि। दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः। विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ॥ ५७ ॥ सहसैव महाराज देवान् सर्वान् प्रमोहयत्। जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ॥ ५८ ॥ चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगद्बभौ। ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शङ्करस्तदा ॥ ५९ ॥ उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः। ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम् ॥ ६० ॥ नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम्। तद्वै घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ॥ ६१ ॥ अभ्यद्रवद्रणे देवान् भगवन्तञ्च शङ्करम्। तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ॥ ६२ ॥ पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासासिपरिघागदाः। निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ॥ ६३ ॥ क्षणेन व्यद्रवत् सर्वं विमुखञ्चाप्यदृश्यत। निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ॥ ६४ ॥ दानवैरर्दितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ। असुरैर्वध्यमानन्तत् पावकैरिव काननम् ॥ ६५ ॥ अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा। ते विभिन्नशिरोदेहाः प्राद्रवन्तो दिवौकसः ॥ ६६ ॥ न नाथमधिगच्छन्ति

वध्यमाना महारण। अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ॥६७॥ आश्वासयन्नुवाचेदं बलभिद्दानवार्द्दितम्। भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ॥ ६८ ॥ कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्व्यथा भवेत्। जयतैनान् सुदुर्वृत्तान् दानवान् घोरदर्शनान् ॥ ६९ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान्। शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ॥ ७० ॥ दानवान् प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम्। ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥७१॥ प्रत्युद्ययुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह। तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ॥ ७२ ॥ शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति रुधिरं बहु। तेषां देहं विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ॥ ७३ ॥ निष्पतन्तो व्यदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः। तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ॥ ७४ ॥ अपतन् भूतले राजन् छिन्नाभ्राणीव सर्वशः। ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ॥ ७५ ॥ त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतञ्चैव पराङ्मुखम्। अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ॥ ७६ ॥ संहतानि च तूर्य्याणि प्रवाद्यन्त ह्यनेकशः। एवमन्योऽन्यसंसक्तं युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥ ७७ ॥ देवानां दानवानाञ्च मांसशोणितकर्द्दमम्। अनयोर्देवलोकस्य सहसैवाभ्यदृश्यत ॥ ७८ ॥ तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः। ततस्तूर्य्यप्रणादाश्च भेरीणाञ्च महास्वनाः ॥ ७९ ॥ बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः। अथ दैत्यबलाद्घोरान्निष्पपात महाबलः ॥ ८० ॥ दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम्। ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ॥ ८१ ॥ तमुद्यतगिरिं राजन् व्यद्रवन्त दिवौकसः। अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ॥ ८२ ॥ पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव। भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ८३ ॥ अथ तैर्दानवैः सार्द्धं महिषस्त्रासयन् सुरान्। अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः

क्षुद्रमृगानिव ॥ ८४ ॥ तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ८५ ॥ ततः स महिषः
क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ । अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूवरम्
॥ ८६ ॥ यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः । रेसतूरोदसी
गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ८७ ॥ अनदंश्च महाकाया दैत्या
जलधरोपमाः । आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ८८ ॥
तथाभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे । सस्मार च तदा स्कन्दं
मृत्युन्तस्य दुरात्मनः ॥ ८९ ॥ महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रो रुद्रस्य
चानदत् । देवान् सन्त्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९० ॥
ततस्तस्मिन् भये घोरे देवानां समुपस्थिते । आजगाम महासेनः
क्रोधात् सूर्य्य इव ज्वलन् ॥ ९१ ॥ लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः
। लोहिताश्वो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ९२ ॥
रथमादित्यसङ्काशमास्थितः कनकप्रभम् । तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा
व्यद्रवत् सहसा रणे ॥ ९३ ॥ स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य
विदारणीम् । मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ९४ ॥
सा मुक्ताभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् । पपात भिन्ने शिरसि
महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ९५ ॥ पतता शिरसा तेन द्वारं षोड़शयोजनम्
। पर्वताभेन पिहितं तदगम्यं ततोऽभवत् ॥ ९६ ॥
उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् । क्षिप्ता क्षिप्ता तु सा
शक्तिर्हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ ९७ ॥ स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते
देवदानवैः । प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९८ ॥
शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः । स्कन्दपारिषदैर्हत्वा
भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ ९९ ॥ दानवान् भक्षयन्तस्ते प्रापिवन्तश्च
शोणितम् । क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशं प्रहर्षिताः ॥ १०० ॥
तमांसीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निर्घनान् खगः । तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्
स्वेन वीर्य्येण कीर्त्तिमान् ॥ १०१ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-

रभिवाद्य महेश्वरम्। शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ १०२ ॥ नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम्। तदाब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरन्दरः ॥ १०३ ॥ ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः। देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयताम्वर ॥ १०४ ॥ सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्टकः। शतं महिषतुल्यानां दानवानां महारणे ॥ १०५ ॥ निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः। तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ॥ १०६ ॥ अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः। एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म्म भविष्यति ॥ १०७ ॥ त्रिषु लोकेषु कीर्त्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति। वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव महाभुज ॥ १०८ ॥ महासेनमेवमुक्त्वा विनिवृत्तः स दैवतैः। अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेण शचीपतिः ॥ १०९ ॥ गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः। उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ११० ॥ स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः। एकाह्नैवाजयत् सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ १११ ॥ स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः। स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ११२॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि स्कन्दयुद्धे
त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३० ॥

युधिष्ठिर उवाच। भगवन् श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मनः। त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसन्निधौ। उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच। आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्त्तिरनामयः। मयूरकेतुर्धर्म्मात्मा भूतेशो महिषार्द्दनः ॥ ३ ॥ कामजित् कामदः

कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः। शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥ ४ ॥ अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा। दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत् कूटमोहनः ॥ ५ ॥ षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः। कन्याभर्त्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ॥ ६ ॥ प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः। सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीड़नकप्रियः ॥ ७ ॥ खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः। विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥ ८ ॥ वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृद्देव तु। नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत्। स्वर्गं कीर्त्तिं धनञ्चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥९॥

मार्कण्डेय उवाच। स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं भक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम्। षड़ाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठः। ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानाञ्च नेता ॥ ११ ॥ स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षड़र्च्चिः। सम्वत्सरस्त्वं ऋतवश्च षड़् वै मासार्द्धमासावयनं दिशश्च ॥ १२ ॥ त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्त्रः सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहुः। त्वं लोकपालः परमं हविश्च त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १३ ॥ त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शत्रुजेता। सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक् च ॥ १४ ॥ सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः सहस्रपात्त्वं गुरुशक्तिधारी। गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव स्वाहामहीकृत्तिकानान्तथैव ॥ १५ ॥ त्वं क्रीड़से षण्मुख कुक्कुटेन यथेष्टनानाविधकामरूपी। दक्षोऽसि सोमो मरुतः सदैव धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६ ॥ सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा। ऋतस्य कर्त्ता दितिजान्तकस्त्वं जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७ ॥ सूक्ष्मं तपस्तत् परमं त्वमेव परावरज्ञोऽसि परावरस्त्वम्। धर्म्मस्य

कामस्य परस्य चैव त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८ ॥ व्याप्तं जगत् सर्वसुरप्रवीर भक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ। नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ॥ १९ ॥ स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः। श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ॥ २० ॥ धनमायुर्यशो दीप्तं पुत्रान् शत्रुजयन्तथा। स पुष्टितुष्टि संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि कार्त्तिकेयस्तवे
एकत्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३१ ॥
समाप्तञ्च मार्कण्डेयसमास्यापर्व।

अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु। द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदाश्रमम् ॥ १ ॥ जहास्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः। चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योऽन्यस्य प्रियंवदे ॥ २ ॥ कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदुक्षिताः। अथाब्रवीत् सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥ सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा। केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानधितिष्ठसि ॥ ४ ॥ लोकपालोपमान् वीरान् यूनः परमसंहतान्। कथञ्च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ५ ॥ तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने। मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ६ ॥ व्रतचर्य्या तपो वास्ति स्नानमन्त्रौषधानि वा। विद्यावीर्य्यं मूलवीर्य्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ७ ॥ ममाद्याचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगदैवतम्। येन कृष्णो भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी। पतिव्रता महा-

भागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ९ ॥ असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि । असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्त्तनम् ॥ १० ॥ अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते । तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११ ॥ यदैव भर्त्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् । उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ १२ ॥ उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् । न जातु वशगो भर्त्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्मणा ॥ १३ ॥ अमित्रप्रहितांश्चापि गदान् परमदारुणान् । मूलप्रचारैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १४ ॥ जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते । तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १५ ॥ जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा । अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥ १६ ॥ पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत । न जातु विप्रियं भर्त्तुः स्त्रिया कार्य्यं कथञ्चन ॥ १७ ॥ वर्त्ताम्यहन्तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु । तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १८ ॥ अहङ्कारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा । सदारान् पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १९ ॥ प्रणयं प्रतिसंहृत्य निधायात्मानमात्मनि । शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनाञ्चित्तचारिणी ॥ २० ॥ दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिताद्दुरवेक्षितात् । दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २१ ॥ सूर्य्यवैश्वानरसमान् सोमकल्पान्महारथान् । सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्य्यप्रतापिनः ॥ २२ ॥ देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः । द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३ ॥ नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्त्तरि । न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २४ ॥ क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्त्तारं गृहमागतम् । अभ्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २५ ॥ प्रमृष्टभाण्डा मिष्टान्ना काले भोजनदायिनी । संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २६ ॥ अति-

रस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती । अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २७ ॥ अनर्मं चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः । अवस्करे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २८ ॥ अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्जये । निरताहं सदा सत्ये भर्त्तॄणामुपसेवने ॥ २९ ॥ सर्वथा भर्त्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन । यदा प्रवसते भर्त्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ॥ ३० ॥ सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी । यच्च भर्त्ता न पिवति यच्च भर्त्ता न सेवते ॥ ३१ ॥ यच्च नाश्नाति मे भर्त्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् । यथोपदेशं नियता वर्त्तमाना वराङ्गने ॥ ३२ ॥ स्वलङ्कृता सुप्रयता भर्त्तुः प्रियहिते रता । ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ॥ ३३ ॥ भिक्षावलिः श्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु । मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥ ३४ ॥ तान् सर्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता । विनयान्नियमांश्चैव सदा सर्वात्मनाश्रिता ॥ ३५ ॥ मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम् ॥ ३६ ॥ पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः । स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियञ्चरेत् ॥ ३७ ॥ अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये । नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३८ ॥ अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च । भर्त्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ३९ ॥ नित्यमार्य्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४० ॥ नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ४१ ॥ अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा । भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४२ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंशद्दासीक एकैको यान् विभर्त्ति युधिष्ठिरः ॥ ४३ ॥ दशान्यानि सहस्राणि येषा-

अन्नं सुसंस्कृतम्। ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥ ४४ ॥
तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेदवादिनः। यथार्हं पूजयामि
स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५ ॥ शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य
महात्मनः। कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः ॥४६॥
महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः। मणीन् हेम च
बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४७ ॥ तासां नाम च रूपञ्च भोजनाच्छादनानि
च। सर्वासामेव वेदाहं कर्म्म चैव कृताकृतम् ॥ ४८ ॥
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः। पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्
भोजयन्त्युत ॥ ४९ ॥ शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि
च। युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५० ॥ एतदासीत्तदा
राज्ञो यन्महीं पर्य्यपालयत्। येषां सङ्ख्यां विधिञ्चैव
प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१ ॥ अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानाञ्चैव
सर्वशः। आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५२ ॥ सर्वं
राज्ञः समुदयमायञ्च व्यमेव च। एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां
यशस्विनि ॥ ५३ ॥ मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः।
उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५४ ॥ तमहं
भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः। सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि
घटामि वै ॥ ५५ ॥ अधृष्यं वरुणस्यैव निधिपूर्णमिवोदधिम्।
एकाहं वेद्मि कोषं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५६ ॥ अनिशायां
निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः। आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या
रात्रिरहश्च मे ॥ ५७ ॥ प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च।
नित्यकालमहं सत्ये एतत् संवदनं मम ॥ ५८ ॥ एतज्जानाम्यहं
कर्त्तुं भर्तृसंवदनं महत्। असत्स्त्रीणां समाचारन्नाहं कुर्य्यां न
कामये ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया
तदा। उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ६० ॥

अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे । कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ ६१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदीनिजकार्य्यकथने द्वात्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

द्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतमोहं वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्त्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि वर्त्तमाना भर्त्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १ ॥ नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु सदैवकेषु । यथा पतिस्तुष्यति सर्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपितश्च हन्यात् ॥ २ ॥ तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि । वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्त्तिः ॥ ३ ॥ सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४ ॥ तथाशनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यैर्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव संश्लिष्यति तद्विधत्स्व ॥ ५ ॥ श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्त्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥ ६ ॥ सम्प्रेषितायामथ चैव दास्यामुत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्य्यम् । जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७ ॥ त्वत्सन्निधौ यत्कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८ ॥ प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्त्तुस्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः । द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्यतैश्च ॥ ९ ॥ मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् । प्रद्युम्नशाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रहिते कदा-

चित् ॥ १० ॥ महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११ ॥ एतद्यशस्यं भगदैवतञ्च स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिवर्हणञ्च । महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा भर्त्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदीकर्त्तव्यकथने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रै पाण्डवैश्च महात्मभिः कथाभिरनुकूलाभि सह स्थित्वा जनार्द्दनः ॥ १ ॥ ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः । आरुरुक्षूरथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २ ॥ सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् । उवाच वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३ ॥ कृष्णे माभूत् तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः । भर्तृभिर्द्देवसङ्काशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४ ॥ न ह्येवं शीलसम्पन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५ ॥ अवश्यञ्च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका । भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वन्द्वेति श्रुतं मया ॥ ६ ॥ धार्त्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च । युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रक्ष्यसे द्रुपदात्मजे ॥ ७ ॥ यास्ताः प्रव्रजमानां त्वां प्राहसन् दर्पमोहिताः । ताः क्षिप्रं पतसङ्कल्पाः द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८ ॥ तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् । विद्धि संप्रस्थितान् सर्वांस्तान् कृष्णे यमसादनम् ॥ ९ ॥ पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथाविधः । श्रुतकर्मार्ज्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥ १० ॥ सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः । सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११ ॥ अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् । त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वा-

त्मना स्थिता ॥ १२ ॥ प्रीयते तव निर्द्वन्द्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा । दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ॥ १३ ॥ भजेत् सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा । भानुप्रभृतिभिश्चैतान् विशिनष्टि च केशवः ॥ १४ ॥ भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थित । रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ॥ १५ ॥ तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भाविनि । एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा मनोऽनुगम् ॥ १६ ॥ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति । तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामाथ भाविनी । स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्व्य च । उपावर्त्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात् पुरं स्वकम् ॥१८॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि सत्यभामाकृष्णागमने चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

अथ घोषयात्रापर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं वने वर्त्तमाना नराग्र्याः शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गाः । सरस्तदासाद्य वनञ्च पुण्यं ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा जनं समुत्सृज्य विधाय वेशम् । वनानि रम्याण्यथ पर्वताश्च नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २ ॥ तथा वने तान् वसतः प्रवीरान् स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनाश्च । अभ्याययुर्वेदविदः पुराणास्तान् पूजयामासुरथो नराग्र्याः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित् कुशलः कथासु विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् । स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव वैचित्रवीर्य्यं

नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४ ॥ अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च वृत्तेन राज्ञा कुरुसत्तमेन। प्रचोदितः स कथयाम्बभूव धर्मानिलेन्द्रप्रभवान् यमौ च ॥ ५ ॥ कृशांश्च वातातपकर्षिताङ्गान् दुःखस्य चोग्रस्य मुखि प्रपन्नान्। ताश्चाप्यनाथानिव वीरनाथां कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६ ॥ ततः कथास्तस्य निशम्य राजा वैचित्रवीर्य्यः कृपयाभितप्तः। वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् श्रुत्वा तथा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७ ॥ प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा निःश्वासवातोपहतस्तदानीम्। वाचङ्कथञ्चित् स्थिरतामुपेत्य तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८ ॥ कथन्नु सत्यः शुचिरार्य्यवृत्तो ज्येष्ठः सुतानां मम धर्म्मराजः। अजातशत्रुः पृथिवीतले स शेते पुरा राङ्कवकूटशायी ॥ ९ ॥ प्रबोध्यते मागधसूतपूगैर्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः। पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १० ॥ कथन्नु वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः। शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११ ॥ तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः। विदूयमानैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥१२॥ यमौ च कृष्णाञ्च युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्ताम्। विनिश्वसन् सर्प इवोग्रतेजा ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३ ॥ तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ समृद्धरूपावमरौ दिवीव। प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ धर्मेण सत्येन च वार्य्यमाणौ ॥ १४ ॥ समीरणेनाथ समो बलेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान्। स धर्मपाशेन सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५ ॥ स चापि भूमौ परिवर्त्तमानो वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः। सत्येन धर्मेण च वार्य्यमाणः कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६ ॥ अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या दुःशासनो यत् परुषाण्यवोचत्। तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं दहन्ति कक्षाग्निरिवेन्धनानि ॥ १७ ॥ न पाप-

क्षंस्यति धर्मपुत्रो धनञ्जयश्चाप्यनुवत्स्यते तम्। अरण्यवासेन विवर्द्धिते तु भीमस्य कोपाग्निरिवानिलेन ॥ १८ ॥ स तेन कोपेन विदह्यमानः करं करेणाभिनिपीड्य वीरः। विनिश्वसत्युष्णमतीव घोरं दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९ ॥ गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च संरम्भिणावन्तककालकल्पौ। न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां शरान् किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २० ॥ दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः। मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं यद्द्यूतमालम्ब्य हरन्ति राज्यम् ॥ २१ ॥ शुभाशुभं कर्म नरो हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं स कर्त्ता। स तेन मुच्यत्यवशः फलेन मोक्षः कथं स्यात् पुरुषस्य तस्मात्॥२२॥ क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च वीजे देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम्। न स्यात् फलं तस्य कुतः प्रसिद्धिरन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३ ॥ कृतं मताक्षेण यथा न साधु साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन। मया च दुष्पुत्रवशानुगेन यथा कुरूणामयमन्तकालः ॥ २४ ॥ ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या। ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाशस्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५ ॥ क्रियेत कस्मादपरे च कुर्युर्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथञ्चित्। प्राप्यार्थकालञ्च भवेदनर्थः कथं नु तत् स्यादिति तत् कुतः स्यात् ॥ २६ ॥ कथन्नु भिद्येत न च स्रवेत न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम्। अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्य्येत् ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७ ॥ गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं धनञ्जयः पश्यत वीर्य्यमस्य। अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८ ॥ स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत्। अन्यत्र कालोपहताननेकान् समीक्षमाणस्तु कुरून् मुमूर्षून् ॥ २९ ॥ धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम्। अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ॥ ३० ॥

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्य्योधनं रहिते सौबलोऽथ । अबोधयत् कर्णमुपेत्य सर्वं स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि धृतराष्ट्रखेदवाक्ये
पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा । दुर्य्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रव्राज्य पाण्डवान् वीरान् स्वेन वीर्य्येण भारत । भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवि शम्बरहा यथा ॥ २ ॥ प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः । कृताः करप्रदाः सर्व्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३ ॥ या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवानभजत् पुरा । साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे । अपश्याम श्रियं राजन् दृश्यते सा तवाद्य वै ॥ ५ ॥ शत्रवस्तव राजेन्द्र न चिरं शोककर्षिताः । सा तु बुद्धिबलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६ ॥ त्वया क्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते । तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ॥ ७ ॥ शासनेऽधिष्ठिताः सर्व्वे किं कुर्म इतिवादिनः । तवेयं पृथिवी राजन् निखिला सागराम्बरा ॥ ८ ॥ सपर्व्वतवना देवी सग्रामनगराकरा । नानावनोद्देशवती पर्व्वतैरुपशोभिता ॥ ९ ॥ वन्द्यमानो द्विजैराजन् पूज्यमानश्च राजभिः । पौरुषाद्दिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिमानिव ॥ १० ॥ रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः । कुरुभिस्त्वं वृतो राजन् भासि नक्षत्रराडिव ॥ ११ ॥ यैः स्म ते नाद्रियेताज्ञा न च ते शासने स्थिताः । पश्यामस्तान् श्रियाहीनान् पाण्डवान् वनवासिनः ॥ १२ ॥ श्रूयन्ते च महाराज सरो द्वैतवनं प्रति । वसन्तः पाण्डवाः सार्द्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः

॥ १३ ॥ स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः। तापयन् पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिमानिव तेजसा ॥ १४ ॥ स्थितो राज्ये च्युतान् राज्याच्छ्रिया हीनाञ्छ्रियावृतः। असमृद्धान् समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ १५ ॥ महाभिजनसम्पन्नं भद्रे महति संस्थितम्। पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तु ययातिमिव नाहुषम् ॥ १६ ॥ यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशाम्पते। पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १७ ॥ समस्थो विषमस्थान् हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते। जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम् ॥ १८ ॥ न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति। प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १९ ॥ किन्नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनञ्जयम्। अभिवीक्षेत सिद्धार्थी वल्कलाजिनवाससम् ॥ २० ॥ सुवाससो हि ते भार्य्या वल्कलाजिनसंवृताम्। पश्यन्तु दुःखिताम् कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ॥ २१ ॥ विनिन्दतां तथात्मानं जीवितञ्च धनच्युतम्। न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति। वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्य्याः स्वलङ्कृताः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह। तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णशकुनिवाक्ये
षट्त्रिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः। हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम्। न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २ ॥ परिदेवति तान् वीरान् धृतराष्ट्रो

महीपतिः। मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ २ ॥ अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकञ्चिकीर्षितम्। एवमप्यायतिं रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४ ॥ न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत् प्रयोजनम्। उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते ॥ ५ ॥ जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते। अब्रवीद्यच्च मां त्वाञ्च सौबलं वचनं तदा ॥ ६ ॥ तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत् परिदेवितम्। विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥ ममापि हि महान् हर्षो यदहं भीमफाल्गुनौ। क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८ ॥ न तथा ह्याप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामिमाम्। दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् वल्कलाजिनवाससः ॥ ९ ॥ किन्नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम्। द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १० ॥ यदि मां धर्म्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः। युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११ ॥ उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम्। यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२ ॥ स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च। उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३ ॥ अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय च। कल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४ ॥ मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे। उपायो यो भवेद्दृष्टस्त्वं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५ ॥ वचो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति। व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान् प्रति। व्युषितायां रजन्यान्तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततो दुर्य्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत्। उपायः परिदृष्टोऽयं तन्निबोध जनेश्वर ॥ १८ ॥ घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप। घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९ ॥ उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशाम्पते। एवञ्च त्वां पिता राजन् समनुज्ञातु-

मर्हति ॥ २० ॥ तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् । गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१ ॥ उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः । अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२ ॥ घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप । घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३ ॥ ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः । तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि घोषयात्रामन्त्रणे
सप्तत्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय । पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्टा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥ ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम वल्लवः । समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २ ॥ अनन्तरञ्च राधेयः शकुनिश्च विशाम्पते । आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३ ॥ रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव । स्मारण समयः प्राप्तो वत्सनामपि चाङ्कनम् ॥ ४ ॥ मृगयाचोदिता राजन्नस्मिन् काले सुतस्य ते । दुर्योधनस्य गमनं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् । विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो वल्लवानामिति स्मरे ॥ ६ ॥ ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् । अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७ ॥ छद्मना निर्ज्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने । तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८ ॥ धर्मराजो न संक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः । यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९ ॥ यूयञ्चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः । ततो विनि-

दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥ अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः । सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११ ॥ अथ यूयं बहुत्वात्तानाक्षिपन्तः कथञ्चन । अनार्य्यं परमं तत् स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२ ॥ उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनञ्जयः । दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३ ॥ अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा । किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः ॥ १४ ॥ अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ । उद्विग्नवासो विश्रम्भाद्दुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्य्युर्युधिष्ठिरम् । तदबुद्धिकृतं कर्म्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ ॥ तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायाप्तकारिणः । स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७ ॥

शकुनिरुवाच । धर्म्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातञ्च संसदि । तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८ ॥ अनुवृत्ताश्च तत् सर्व्वे पाण्डवा धर्म्मचारिणः । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९ ॥ मृगयाञ्चैव न गन्तुमिच्छा संवर्त्तते भृशम् । स्मारणान्तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २० ॥ न चानार्य्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति । न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । दुर्य्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२ ॥ अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा । निर्य्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३ ॥ दुःशासनेन च तथा सौबलेन च धीमता । संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४ ॥ तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः । पौराश्चानुययुः सर्व्वे सहदारा वनञ्च तत् ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च । पत्तयो

बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६ ॥ शकटापणवेशाश्च वणिजो वन्दिनस्तथा । नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७ ॥ ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत् स्वनः । प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशाम्पते ॥ २८ ॥ गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्य्योधनस्तदा । प्रयातो वाहनैः सर्व्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि दुर्य्योधनद्वैतवनगमने अष्टत्रिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्य्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् । जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १ ॥ रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे । देशे सर्व्वगुणोपेते चक्रुरावसथन्नराः ॥ २ ॥ तथैव तत्समीपस्थान् पृथगावसथान् बहून् । कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातृणाञ्चैव सर्व्वशः ॥ ३ ॥ ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः । अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्व्वाः लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४ ॥ अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि । बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥ अथ संस्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान् । वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुरुनन्दनः ॥ ६ ॥ स च पौरजनः सर्व्वः सैनिकाश्च सहस्रशः । यथोपजोषञ्चिक्रीडुर्व्वने तस्मिन् यथामराः ॥ ७ ॥ ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्यवादने । धार्त्तराष्ट्रमुपातिष्ठन् कन्याश्चैव स्वलङ्कृताः ॥ ८ ॥ स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु । तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः सर्व्वे तरक्षून् महिषान् मृगान् । गवयर्क्षवराहांश्च समन्तात् पर्य्यकालयन् ॥ १० ॥ स ताञ्छरैर्व्विनिर्भिद्य गजांश्च सुबहून् वने । रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥ गोरसानुप-

युञ्जान उपभोगांश्च भारत। पश्यन् स रमणीयानि वनान्युपवनानि
च ॥ १२ ॥ मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३ ॥ मत्तभ्रमरसंजुष्टं
नीलकण्ठरवाकुलम्। सप्तच्छदसमाकीर्णं पुन्नागबकुलैर्युतम् ॥१४॥
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत्। यदृच्छया च तत्रस्थो
धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ ईजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विशाम्पते।
दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥ कृत्वा
निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव। द्रौपद्या सहितो धीमान् धर्मपत्न्या
नराधिपः ॥ १७ ॥ ततो दुर्य्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहस्रशः।
आक्रीड़ावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १८ ॥
ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः। चिकीर्षन्तस्तदाक्रीड़ान्
जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १९ ॥ प्रविशन्तं वनं द्वारि गन्धर्वाः समवारयन्।
सेनाग्रं धार्त्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ॥ २० ॥ तत्र
गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशाम्पते। कुवेरभवनाद्राजन्नाजगाम
गणावृतः ॥ २१ ॥ गणैरप्सरसाञ्चैव त्रिदशानां तथात्मजैः।
विहारशीलः क्रीड़ार्थं तेन तत् संवृतं सरः ॥ २२ ॥ तेन तत्
संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः। प्रतिजग्मुस्ततो राजन् यत्र
दुर्य्योधनो नृपः ॥ २३ ॥ स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्धदुर्मदान्।
प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४ ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः। सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २५ ॥
राजा दुर्य्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली।
विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ २६ ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः
प्रहसन्तो विशाम्पते। प्रत्यब्रुवंस्तान् पुरुषानिदं हि परुषं वचः
॥ २७ ॥ न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः। योऽस्मानाज्ञापयत्येवं
वैश्यानिव दिवौकसः ॥ २८ ॥ यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा
न संशयः। ये तस्य वचनादेवमस्मान् ब्रूत विचेतसः ॥ २९ ॥

गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । न चेदद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३० ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वै राज्ञः सेनाग्रयायिनः । सम्प्राद्रवन् यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि गन्धर्वदुर्योधनसेना-
संवादे एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् । अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवान् प्रति ॥ १ ॥ गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्त्तराष्ट्रः प्रतापवान् । अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २ ॥ शासतैनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः । यदि प्रक्रीडते सर्वैर्देवैः सह शतक्रतुः ॥ ३ ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः । सर्व एवाभिसन्नद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४ ॥ ततः प्रमथ्य सर्वांस्तांस्तद्वनं विविशुर्बलात् । सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५ ॥ ततोऽपरैरवार्य्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः । ते वार्य्यमाणाः गन्धर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ॥ ६ ॥ ताननादृत्य गन्धर्वांस्तद्वनं विविशुर्महत् । यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्त्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७ ॥ ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् । गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्र ॥
अनार्य्यान् शासतेत्येतांश्चित्रसेनो ह्यमर्षणः । अनुज्ञाताश्च गन्ध
श्चित्रसेनेन भारत ॥ ९ ॥ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्त्तराष्ट्रान
द्रवन् । तान् दृष्ट्वापततः शीघ्रान् गन्धर्वानुद्यतायुधान् ॥ १०
प्राद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः । तान् दृष्ट्वा
सर्वान् धार्त्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥ राधेयस्तु तदा
नासीत्तत्र पराङ्मुखः । आपतन्तीन्तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाच
॥ १२ ॥ महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । क्षुरप्रैर्विशि

र्भल्लर्वत्सदन्तस्तथायसैः ॥ १३ ॥ गन्धर्वाञ्छतशोऽभिघ्नल्लघुत्वात् सूतनन्दनः । पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ॥ १४ ॥ क्षणेन व्यधमत् सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् । ते बध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ॥ १५ ॥ भूय एवाभ्यवर्त्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः । गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ १६ ॥ आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः । अथ दुर्य्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १७ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः । न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुड़निःस्वनैः ॥ १८ ॥ भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः । महता रथसंघेन हयवारेण चाप्युत ॥१९॥ वैकर्त्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवारयन् । ततः संन्यपतन् सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ॥ २० ॥ तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । ततस्ते मृदवोऽभूवन् गन्धर्वाः शरपीड़िताः ॥ २१ ॥ उच्चुक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान् प्रेक्ष्य पीड़ितान् । गन्धर्वांस्त्रासितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ॥ २२ ॥ उत्पपातासनात् क्रुद्धो बधे तेषां समाहितः । ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ॥ २३ ॥ तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया । एकैको हि तदा योधो धार्त्तराष्ट्रस्य भारत ॥ २४ ॥ पर्य्यवर्त्तत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह । ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ॥ २५ ॥ प्राद्रवन्त रणे भीता येन राजन् जिजीषवः । भज्यमानेष्वनीकेषु धार्त्तराष्ट्रेषु सर्वशः ॥ २६ ॥ कर्णो वैकर्त्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः । दुर्य्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ २७ ॥ गन्धर्वान् योधयामासुः समरे भृशविक्षताः । सर्वे एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८ ॥ जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवद्रणे । असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलः ॥ २९ ॥ सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात् पर्य्यवाकिरन् । अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥ ईषामन्ये

हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् । अन्ये छत्रं वरूथञ्च बन्धुरञ्च
तथापरे ॥ ३१ ॥ गन्धर्वा बहुसाहस्रास्तिलशो व्यधमन्रथम् । ततो
रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् । विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णरणभङ्गे
चत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४० ॥

वैशम्पायन उवाच । गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महा-
रथे । सम्प्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १ ॥ तान्
दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्त्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । दुर्य्योधनो महा-
राज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् । महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिन्दमः ॥ ३ ॥
अचिन्त्य शरवर्षन्तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् । दुर्य्योधनं जिघांसन्तः
समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ४ ॥ युगमीषां वरूथञ्च तथैव ध्वज-
सारथी । अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पञ्च तिलशो व्यधमच्छरैः ॥ ५ ॥
दुर्य्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि । अभिद्रुत्य महाबाहुं
जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६ ॥ तस्मिन् गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं
रथे । पर्य्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य्य समन्ततः ॥ ७ ॥ विविंशति
चित्रसेनावादायान्ये विदुद्रुवुः । विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च
सर्वशः ॥ ८ ॥ योधाश्च धार्त्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः । पूर्वंप्रभग्नैः
सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९ ॥ शकटापणवेशाश्च यानयुग्मञ्च
सर्वशः । शरणं पाण्डवान् जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ ॥ १० ॥

सैनिका ऊचुः । प्रियदर्शी महाबाहुर्धार्त्तराष्ट्रो महाबलः
गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११ ॥ दुःशासनो दुर्विषहो
दुर्मुखो दुर्जयस्तथा । बद्धा ह्रियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति दुर्य्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजसद्मिनः। आर्त्ता दीनास्ततः सर्व्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥१३॥ तांस्तथा व्यथितान् दीनान् भिक्षमाणान् युधिष्ठिरम्। वृद्धान्दुर्य्योधनामात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ महता हि प्रयत्नेन सन्नह्य गजवाजिभिः। अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५ ॥ अन्यथा वर्त्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा। दुर्मन्त्रितमिदं तावद्राज्ञो दुर्द्यूतदेविनः ॥ १६ ॥ द्वेष्टारमन्ये क्लीवस्य पातयन्तीति नः श्रुतम्। इदं कृतन्नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः। येनास्मकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ १८ ॥ शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्षितान्। समस्थो विषमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १९ ॥ अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः। ये शीलमनुवर्त्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ २० ॥ अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम्। अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१ ॥ एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम्। न कालः पुरुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनादिहरणे
एकचत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अस्मानभिगतांस्तात भयार्त्ताञ्छरणैषिणः। कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १ ॥ भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर। प्रसक्तानि च वैराणि कुलधर्मो न नश्यति ॥ २ ॥ यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां वाह्यः प्रार्थयते कुलम्। न मर्षयन्ति तत् सन्तो वाह्येनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३ ॥ जानात्येष हि दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान्। स एवं परिभूया-

ज्ञानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनस्य ग्रहणात् गन्धर्वेण बलात् प्रभो । स्त्रीणां वाह्याभिमर्षाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥५॥ शरणञ्च प्रपन्नानां त्राणार्थञ्च कुलस्य च । उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६ ॥ अर्जुनश्च यमौ चैव त्वञ्च वीरापराजितः । मोक्षयध्वं नरव्याघ्राः ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ॥ ८ ॥ सस्वनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमान् रथान् । इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९ ॥ एतानास्थाय वै ताता गन्धर्वान् योद्धुमाहवे । सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ १० ॥ य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् । परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ ११ ॥ क इहार्य्यो भवेत्राणमभिधावेति चोदितः । प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ वरदानञ्च राज्यञ्च पुत्रजन्म च पाण्डवाः । शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकञ्च तत्समम् ॥ १३ ॥ किन्त्वाप्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः । त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गते ॥ १४ ॥ स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर । विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १५ ॥ साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् । तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ । पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १७ ॥ अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीमकौरवान् । सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १८ ॥ एतावद्धि मया शक्यं सन्देष्टुं वै वृकोदर । वैताने कर्म्मणि तते वर्त्तमाने च भारत ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनञ्जयः । प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यात् कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्र-

जान्। अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २१ ॥ अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः। कौरवाणां तदा राजन् पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि दुर्य्योधनमोक्षणानुज्ञायां द्विचत्वारिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

वैशम्पायन उवाच। युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः। प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत। जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २ ॥ आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समाददुः। ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ॥ ३ ॥ पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः। तान्रथान् साधुसम्पन्नान् संयुक्तान् जवनैर्हयैः ॥ ४ ॥ आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः। ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ५ ॥ प्रयातान् सहितान् दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान्। जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ॥ ६ ॥ क्षणेनैव वने तस्मिन् समाजग्मुरभीतवत्। न्यवर्त्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रथगतान् वीरान् पाण्डवांश्चतुरो रणे। तांस्तु विभ्राजितान् दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ॥ ८ ॥ व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः। राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ ९ ॥ क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रान्तञ्च भारत। न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ॥ १० ॥ शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं यदा। ततस्तान् युधि दुर्द्धर्षान् सव्यसाची परन्तपः ॥ ११ ॥ सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे। विसर्ज्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम् १२ ॥ त एवमुक्ता गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना। उत्स्मयन्त-

स्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ एकस्यैव वयं तात कुर्य्याम वचनं भुवि । यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १४ ॥ तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्त्ताम भारत । न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात् सुरेश्वरात् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । गन्धर्वान् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १६ ॥ न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् । परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १७ ॥ उत्सृजध्वं महावीर्य्या धृतराष्ट्रसुतानिमान् । दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १८ ॥ यदि साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् । मोचयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । ससर्ज्ज निशितान् वाणान् खचरान् खचरान् प्रति ॥२०॥ तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते वलोत्कटाः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २१ ॥ ततस्तुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् वभूव भीमवेगानां पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे
त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिव्यास्त्रसम्पन्ना गन्धर्वा हेममालिनः । विसृजन्तः शरान् दीप्तान् समन्तात्पर्य्यवारयन् ॥ १ ॥ चत्वार पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः । रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥ यथा कर्णस्य च रथो धार्त्तराष्ट्रस्य चोभयोः । गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तान् समापततो राजन् गन्धर्वाञ्छतशो रणे । प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४ ॥ ते कीर्य्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः । न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्त्तितुम् ॥ ५ ॥ अति-

क्रुद्धानतिक्रुद्धो गन्धर्वानर्जुनस्तदा। लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ५ ॥ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसादनम्। आग्नेयेनार्जुनः सङ्ख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ६ ॥ तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनाम्वरः। गन्धर्वान् शतशो राजन् जघान निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ। परिगृह्याग्रतो राजन् जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ८ ॥ ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः। उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ ९ ॥ स तानुत्पतितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। महता शरजालेन समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ १० ॥ ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे। ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ ११ ॥ गदाशक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्रवित्। गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गन्धर्वाणां धनञ्जयः ॥ १२ ॥ शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा। अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १३ ॥ ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना। भूमिष्ठमन्तरीक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १४ ॥ तेषान्तु शरवर्षाणि सव्यसाची परन्तपः। अस्त्रैः संवार्य्य तेजस्वी गन्धर्वान् प्रत्यविध्यत ॥ १५ ॥ स्थूलकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः। आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः। दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन् परम् ॥ १७ ॥ ऊर्द्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः। विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्य्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १८ ॥ गन्धर्वांस्त्रासितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत। चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ १९ ॥ तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे। गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २० ॥ स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां बाणैस्तरस्विना। संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ॥ २१ ॥ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि सम्प्रयुक्तानि सर्वशः।

दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २२ ॥ स वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । गन्धर्वराजो बलवान् माययान्तर्हितस्तदा ॥ २३ ॥ अन्तर्हितन्तमालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः । ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २४ ॥ अन्तर्धानवधञ्चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । शब्दवेधं समाश्रित्य बहुरूपो धनञ्जयः ॥ २५ ॥ स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । ततोऽस्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ २६ ॥ चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् । चित्रसेनं समालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ॥ २७ ॥ संजहारास्त्रमथ तत् प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः । दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ संजह्रुः प्रद्रुतानश्वान् शरवेगान् धनूंषि च । चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि । पृष्ट्वा कौशल्यमन्योऽन्यं रथेष्वेवावतस्थिते ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि गन्धर्वपराभवे
चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् । मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १ ॥ किन्ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थञ्च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २ ॥

चित्रसेन उवाच । विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः । दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनञ्जय ॥ ३ ॥ वनस्थान् भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानामनाथवत् । समस्थो विषमस्थांस्तान् द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ॥ ४ ॥ इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् । ज्ञात्वा चिकीर्षितञ्चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५ ॥ गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सहामात्यमिहानय । धनञ्जयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभि-

राहवे ॥ ६ ॥ स च प्रियसखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः । वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७ ॥ अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् । नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः । धर्मराजस्य सन्देशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९ ॥

चित्रसेन उवाच । पापोऽयं नित्यसन्तुष्टो न विमोक्षणमर्हति । प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय ॥ १ ॥ नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् । अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२ ॥ अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा । मोचयामास तान् सर्वान् गन्धर्वान् प्रशशंस च ॥ १३ ॥ दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः । दुर्वृत्तो धार्त्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १४ ॥ उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचरैः । कुलं न परिभूतं मे मोक्षणेऽस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः । प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत मा चिरम् ॥ १६ ॥ अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १७ ॥ देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान् समजीवयत् । दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १८ ॥ ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः । कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १९ ॥ सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः । बभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथाग्नयः ॥ २० ॥ ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितं तदा । युधिष्ठिरस्तु प्रणयादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ मास्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् । न हि साहसकर्त्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २२ ॥

स्वस्तिमान् सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन। गृहान् व्रज यथाकामं वैमनस्यञ्च मा कृथाः ॥२२॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्य्योधनस्तदा। अभिवाद्य धर्म्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ॥ २४ ॥ विदीर्य्यमाणो व्रीड़ावान् जगाम नगरं प्रति। तस्मिन् गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः। तपोधनैश्च तैः सर्व्वैर्वृतः शक्र इवामरैः। तथा द्वैतवने तस्मिन् विजहार मुदायुतः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनमोक्षणे
पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

जनमेजय उवाच। शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः। मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानिनः सुदुरात्मनः ॥ १ ॥ कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः। सदा च पौरुषौदार्य्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २ ॥ दुर्य्योधनस्य पापस्य नित्याहङ्कारवादिनः। प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३ ॥ तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः। प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशम्पायन कीर्त्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। धर्म्मराजनिसृष्टस्तु धार्त्तराष्ट्रः सुयोधन। लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत् सुदुःखितः ॥ ५ ॥ स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः। शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६ ॥ विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके। सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ॥ ७ ॥ हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत्। अथोपविष्टं राजानं पर्य्यङ्के ज्वलनप्रभे ॥ ८ ॥ उपप्लुतं यथासोमं राहुणा रात्रिसंक्षये। उपागम्या-

ब्रवीत् कर्णो दुर्य्योधनमिदं तदा ॥ ९ ॥ दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या न सङ्गमः पुनः । दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ १० ॥ दिष्ट्या समग्राम् पश्यामि भ्रातॄंस्ते कुरुनन्दन । विजीगीषून्रणे युक्तान् निर्जितारीन्महारथान् ॥ ११ ॥ अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव । नाशक्नुवं स्थापयितुं दीय्यमाणाञ्च वाहिनीम् ॥ १२ ॥ शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीड़ितः । इदन्त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १३ ॥ अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारवलवाहनान् । विमुक्तान् सम्प्रपश्यामि युद्धात्तस्मादमानुषात् ॥ १४ ॥ नैतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् पुमान् विद्यति भारत । यत्कृतन्ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्य्योधनस्तदा । उवाच चाङ्गराजानं वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्य्योनसंवादे
षट्चत्वारिंदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुर्य्योधन उवाच । अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः । जानासि त्वं जिताञ्छत्रून् गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १ ॥ आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम । मया सह महावाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २ ॥ मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः । तदा नो न समं युद्धमभवत् खेचरैः सह ॥ ३ ॥ पराजयञ्च प्राप्ताः स्म रणे वन्धनमेव च । सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारवलवाहनाः ॥ ४ ॥ उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियमाणाः सुदुःखिताः । अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ॥ ५ ॥ उपगम्याब्रुवन् दीनाः पाण्डवान् शरणप्रदान् । एष दुर्य्योधनो राजा धार्त्तराष्ट्रः सहानुजः ॥ ६ ॥ सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिव-

माश्रितैः । तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ॥ ७ ॥ परामर्शो माभविष्यत् कुरुदारेषु सर्वशः । एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ॥ ८ ॥ प्रसाद्य पाण्डवान् सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे । अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥ ९ ॥ सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः । यदा चस्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ॥ १० ॥ ततोऽर्जुनस्य भीमस्य यमजौ च बलोत्कटौ । मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान् प्रत्यनेकशः ॥ ११ ॥ अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खेचरा दिवम् । अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ १२ ॥ ततः समन्तात् पश्यामः शरजालेन वेष्टितम् । अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्तं धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः । धनञ्जयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १४ ॥ चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परस्परम् । कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १५ ॥ ते समेत्य तथान्योऽन्यं सन्नाहान् विप्रमुच्य च । एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः । अपूजयेतामन्योऽन्यं चित्रसेनधनञ्जयौ ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्य्योधनसंवादे
सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

दुर्य्योधन उवाच । चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा । इदं वचनमक्लीवमब्रवीत् परवीरहा ॥ १ ॥ भ्रातॄनर्हसि मे वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम । अनर्हधर्षणा ह्येमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥२॥ एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना । उवाच यत् कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ॥ ३ ॥ द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान् सदारान् पाण्डवानिति । तस्मिन्नुच्चार्य्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ॥ ४ ॥

भूमेर्विवरमन्विच्छन् प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः। युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥ ५ ॥ असद्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चामात्यान्न्यवेदयन्। स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशङ्गतः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्योपहृतः किन्नु दुःखमतः परम्। ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ॥ ७ ॥ तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम्। प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ॥ ८ ॥ श्रेयस्तद्भविता मह्यं नैवं भूतस्य जीवितम्। अभूद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ॥ ९ ॥ प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः। यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ॥ १० ॥ इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान्। भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्त्वद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११ ॥ कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये। दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १२ ॥ न ह्यहं सम्प्रहास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः। शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १३ ॥ स सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्द्धनः। वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४ ॥ भीष्मद्रोणौ कृपद्रौणी विदुरः सञ्जयस्तथा। वाह्लिकः सोमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसम्मताः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः। किं मां वक्ष्यन्ति किञ्चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १६ ॥ रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि। आत्मदोषात् परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १७ ॥ दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्य्यमेव च। तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १८ ॥ अहो नार्हमिदं कर्म्म कष्टं दुश्चरितं कृतम्। स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ २९ ॥ तस्मात् प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम्। चेतयानो हि को जीवेत् कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ २० ॥ शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः। पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् । दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२ ॥ प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषिक्तं नृपो भव । प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २३ ॥ भ्रातॄन् पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा । बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः । बन्धूनां सुहृदाञ्चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५ ॥ ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान् यथा । गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६ ॥ नन्दयन् सुहृदः सर्वान् शात्रवांश्चावभर्त्सयन् । कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् । अश्रुकण्ठः सुदुःखार्त्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ॥ २८ ॥ सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः । प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ॥ २९ ॥ दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् । उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३० ॥ विदीर्य्येत् सकला भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् । रविरात्मप्रभां जह्यात् सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१ ॥ वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् । शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न चाहं त्वदृते राजन् प्रशासेयं वसुन्धराम् । पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः । एवमुक्त्वा स राजानं सुस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ३४ ॥ पादौ संस्पृश्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत । तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ॥ ३५ ॥ अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत । विषीदथ किं कौरव्यौ बालिश्यात् प्राकृताविव ॥ २६ ॥ न शोकः शोचमानस्य विनिवर्त्तेत कर्हिचित् । यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ॥ २७ ॥ सामर्थ्यं किं ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः । धृतिं गृह्णीतं मा शत्रून् शोचन्तौ

नन्दयिष्यथः ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
नित्यमेव प्रियं कार्य्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥
पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः । नार्हस्येवङ्गते मन्युं
कर्त्तुं प्राकृतवद्यथा ॥ ४० ॥ विषण्णास्तव सोदर्य्यास्त्वयि प्रायं
समास्थिते । उत्तिष्ठ व्रज भद्रन्ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्य्योधनसंवादे
अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

कर्ण उवाच । राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैररि ॥ १ ॥ सद्यो वशं
समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्षण । सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ॥ २ ॥ अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्त्तव्यं नृपतेः प्रियम् ।
प्रायःप्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ॥ ३ ॥ निगृह्यन्ते
च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते चैव सैनिकैः । सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये
सन्ति मानवाः ॥ ४ ॥ तै सङ्गम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ।
यद्येवं पाण्डवै राजन् भवद्विषयवासिभिः ॥ ५ ॥ यदृच्छया मोक्षितोऽसि तत्र का परिवेदना । न चैतत् साधु यद्राजन् पाण्डवास्त्वां
नृपोत्तम ॥ ६ ॥ स्वसेनया सम्प्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ।
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ॥ ७ ॥ भवतस्ते सहाया वै
प्रेष्यतां पूर्वमागताः । पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ॥८॥
सत्त्वस्थान् पाण्डवान् पश्य न ते प्रायमुपाविशन् । उत्तिष्ठ राजन्
भद्रन्ते न चिरं कर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः । प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥
मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि । स्थास्यामीह भवत्पादौ

शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥११॥ नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्य्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि कर्णदुर्य्योधनसंवादे एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टं राजानं दुर्य्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन्राजञ्छकुनिः सौबलस्तदा ॥ १ ॥

शकुनिरुवाच । सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मया हृतां श्रियं स्फीतां तां मोहादपहाय किम् ॥ २ ॥ त्वम-
बुद्ध्या नृपते प्राणानुत्स्रष्टुमर्हसि । अद्य वाप्यवगच्छामि न
वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३ ॥ यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न निय-
च्छति । स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ४ ॥ अति-
भीरुमतिक्लीवं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् । व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न
भजन्ति नृपं प्रजाः ॥ ५ ॥ तत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं
भवेत् । मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६ ॥ यत्र
हर्षस्त्वया कार्य्यः सत्कर्त्तव्याश्च पाण्डवाः । तत्र शोचसि राजेन्द्र
विपरीतमिदं तव ॥ ७ ॥ प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं
स्मर । प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्म्ममवाप्नुहि ॥ ८ ॥ क्रिया-
मेतां समाज्ञाय कृतघ्नस्त्वं भविष्यसि । सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा
समवस्थाप्य चैव तान् । पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुख-
मवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् । बाहुभ्यां साधु-

जातास्थां दुःशासनमरिन्दमम् ॥ १० ॥ उत्थाप्य सम्परिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्द्धनि । कर्णसौबलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ ॥ ११ ॥ निर्व्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्य्योधनस्तदा । व्रीड़याभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत् परम् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव समन्युरिदमब्रवीत् । न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्य्येण न चाज्ञया ॥ १३ ॥ नैव भोगैश्च मे कार्य्यं मा विहन्यत गच्छत । निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ॥ १४ ॥ गच्छध्वं नगरं सर्व्वे पूज्याश्च गुरवो मम । त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्द्दनम् ॥ १५ ॥ या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत । कथं वा सम्प्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च । बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न विचाल्यते ॥ १७ ॥ दर्भास्तरणमास्तीर्य्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः । संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले समुपस्थितः ॥ १८ ॥ कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः । वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९ ॥ मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च वहिष्क्रियाः । अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ॥ २० ॥ पातालवासिनो रौद्राः पूर्व्वं देवैर्विनिर्जिताः । ते स्वपक्षक्षयन्तन्तु ज्ञात्वा दुर्य्योधनस्य वै ॥ २१ ॥ आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म्म वैतानसम्भवम् । बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ॥ २२ ॥ अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः । मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा संप्रवर्त्तयन् ॥ २३ ॥ जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत् सुसमाहिताः । ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढ़व्रताः ॥ २४ ॥ कर्म्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता । कृत्या समुत्थिता राजन् किङ्करोमीति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥ आहुर्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना । प्रायोपविष्टं राजानं धार्त्तराष्ट्रमिहानय ॥ २६ ॥ तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ

तदा। निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २७ ॥ समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम्। दानवानां मुहूर्त्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत ॥ २८ ॥ तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ सङ्गत्य दानवाः। प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः। साभिमानमिदं वाक्यं दुर्य्योधनमथाब्रुवन् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि दुर्य्योधनप्रायोपवेशे पञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दानवा ऊचुः। भो सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह। शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १ ॥ अकार्षीः साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशनम्। आत्मत्यागी ह्यधो याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २ ॥ न हि कार्य्यविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्म्मसु। मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३ ॥ नियच्छैतां मतिं राजन् धर्मार्थसुखनाशिनीम्। यशःप्रतापवीर्य्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्द्धनीम् ॥४॥ श्रूयतां हि प्रभो तत्त्वं दिव्यताञ्चात्मनो नृप। निर्म्माणञ्च शरीरस्य ततो धैर्य्यमवाप्नुहि ॥ ५ ॥ पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो राजन्महेश्वरात्। पूर्व्वकायश्च सर्व्वस्ते निर्म्मितो वज्रसञ्चयः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधः कायश्च तेऽनघ। कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७ ॥ एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम। देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८ ॥ क्षत्रियाश्च महावीर्य्या भगदत्तपुरोगमाः। दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९ ॥ तदलन्ते विषादेन भयं तव न विद्यते। सहायार्थञ्च ते वीराः सम्भूता भुवि दानवाः ॥ १० ॥ भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः। यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११ ॥ नैव पुत्रान्न

च भ्रातॄन्न पितॄन्न च वान्धवान् । नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्
स्थविरान्न च ॥ १२ ॥ युधि सम्प्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरु-
सत्तम । निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३ ॥
प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः । हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः
कलुषीकृतमानसाः ॥ १४ ॥ अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधि-
निर्म्मितात् । व्याभाषमाणाश्चान्योऽन्यं न मे जीवन् विमोक्ष्यसे
॥ १५ ॥ सर्व्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः । श्लाघमानाः
कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १६ ॥ तेऽपि पञ्च महात्मानः
प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः । वधञ्चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महा-
वलाः ॥ १७ ॥ दैत्यरक्षोगणाश्चैव सम्भूताः क्षत्रयोनिषु । योत्-
स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ गदाभिर्मुषलैः
शूलैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा । यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसम्भवम्
॥ १९ ॥ तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै । हतस्य
नरकस्यात्मा कर्णमूर्त्तिमुपाश्रितः ॥ २० ॥ तद्वैरं संस्मरन् वीर
योत्स्यते केशवार्जुनौ । स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजे-
ष्यति ॥ २१ ॥ कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः । ज्ञात्वै-
तच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ॥ २२ ॥ कुण्डले कवचञ्चैव
कर्णस्यापहरिष्यति । तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ॥२३
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति । प्रख्यातास्तेऽर्जुनं
वीरं निहनिष्यति मा शुचः ॥ २४ ॥ असपत्ना त्वया हीयं
भोक्तव्या वसुधा नृप । मा विषादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते
॥ २५ ॥ विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव । गच्छ वीर
न ते बुद्धिरन्या कार्य्या कथञ्चन । त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवता-
नाञ्च पाण्डवाः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राज-
कुञ्जरम् । समाश्वास्य च दुर्द्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः । स्थिरां कृत्वा

बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ॥ २७ ॥ गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ। तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत् पुनः ॥ २८ ॥ तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत्। प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत। गतायामथ तस्यान्तु राजा दुर्य्योधनस्तदा ॥ ३० ॥ स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत। विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ ३१ ॥ कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः। अमन्यत वधे युक्तान् समर्थांश्च सुयोधनः ॥ ३२ ॥ एवमाशा दृढ़ा तस्य धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः। विनिर्ज्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना। अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति स्म तदा मतिम् ॥ ३४ ॥ संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः। रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फाल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः। न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशाम्पते ॥ ३६ ॥ न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः। दुर्य्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्त्तनोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥ स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः। न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ॥३८॥ मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः। न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३९ ॥ परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजम्। उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ॥ ४० ॥ शत्रून् प्रताप्य वीर्य्येण स कथं मृत्युमिच्छसि। अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ॥ ४१ ॥ सत्यन्ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम्। गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ॥४२॥ आनयिष्याम्यहं पार्थान् वशं तव जनाधिप। एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठत् सुयोधनः। दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥४४॥

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम्। रथनागाश्वकलिलां
पदातिजनसङ्कुलाम् ॥ ४५ ॥ गङ्गौघप्रतिमां राजन् प्रयाता सा
महाचमूः। श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डरैः ॥ ४६ ॥
रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव सङ्कुला। व्यपेताभ्रघने काले
द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४७ ॥ जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैः स स्तूयमानो-
ऽधिराजवत्। गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्त्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥४८॥
सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन्। कर्णेन सार्द्धं राजेन्द्र
सौवलेन च देविना ॥ ४९ ॥ दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्वे
एव ते। भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च वाह्लिकः ॥ ५० ॥
रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा। प्रयान्तं नृपसिंहन्तमनु-
जग्मुः कुरूद्वहाः। कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥५१॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनपुरप्रवेशे
एकपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

जनमेजय उवाच। वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु।
धार्त्तराष्ट्रा महेष्वासा किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १ ॥ कर्णो वैकर्त्तनश्चैव
शकुनिश्च महावलः। भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच। एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ३ ॥ भीष्मोऽब्रवी-
न्महाराज धार्त्तराष्ट्रमिदं वचः। उक्तं तात यथा पूर्वं गच्छतस्ते
तपोवनम् ॥ ४ ॥ गमनं मे न रुचितं तव तत्र कृतञ्च ते। ततः
प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्वलात् ॥ ५ ॥ मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः
पाण्डवैर्न च लज्जसे। प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशाम्पते
॥ ६ ॥ सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात्। क्रोशतस्तव
राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ७ ॥ दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां

महात्मनाम्। कर्णस्य च महावाहो सूतपुत्रस्य दुर्मते ॥ ८ ॥ न चापि पादभाक् कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम। धनुर्वेदे च शौर्य्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ९ ॥ तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः। सन्धिं सन्धिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्त्तराष्ट्रो जनेश्वरः। प्रहस्य सहसा राजन् विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११ ॥ तन्तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः। अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्त्तराष्ट्रं महावलम् ॥ १२ ॥ तांस्तु सम्प्रस्थितान् दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः। लज्जया व्रीडितो राजन् जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३ ॥ गते भीष्मे महाराज धार्त्तराष्ट्रो जनेश्वरः। पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥१४॥ किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्य्यमवशिष्यते। कथञ्च सुकृतं तत् स्यान्मन्त्रयामोऽद्य यद्धितम् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच। दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव। भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६ ॥ त्वद्द्वेषाच्च महावाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति। विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ॥ १७ ॥ सोऽयं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत। त्वत्समक्षं यदुक्तञ्च भीष्मेणामित्रकर्षण ॥ १८ ॥ पाण्डवानां यशो राजंस्तव निन्दाञ्च भारत। अनुजानीहि मां राजन् सभृत्यवलवाहनम् ॥ १९ ॥ जेष्यामि पृथिवीं राजन् सशैलवनकाननाम्। जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्वलशालिभिः ॥ २० ॥ तामहन्ते विजेष्यामि एक एव न संशयः। सम्पश्यतु सदुर्वुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ॥ २१ ॥ अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति। स पश्यतु वलं मेऽद्य आत्मानन्तु विगर्हतु ॥ २२ ॥ अनुजानीहि मां राजन् ध्रुवो हि विजयस्तव। प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् कर्णस्य भरतर्षभ। प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः। हितेषु वर्त्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५ ॥ यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिवर्हणम्। तदा निर्गच्छ भद्रन्ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्त्तराष्ट्रेण धीमता। सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिन्दम ॥ २७ ॥ निर्ययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते। शुभे तिथौ मुहूर्त्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८ ॥ मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः। नादयन्रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदिग्विजये
द्विपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः। द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ॥ १ ॥ युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं, वशानुगम्। सुवर्णं रजतञ्चापि रत्नानि विविधानि च ॥ २ ॥ करञ्च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम। तं विनिर्ज्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ॥ ३ ॥ तान् सर्वान् वशगांश्चक्रे करञ्चैनानदापयत्। अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ॥ ४ ॥ भगदत्तञ्च निर्ज्जित्य राधेयो गिरिमारुहत्। हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ॥ ५ ॥ प्रययौ च दिशः सर्वान्नृपतीन् वशमानयत्। स हैमवतिकान् जित्वा करं सर्वानदापयत् ॥ ६ ॥ अवतीर्य्य ततः शैलात् पूर्वां दिशमभिद्रुतः। अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च मण्डिकान् मिथिलानथ ॥ ७ ॥ मागधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषयेत्मनः। आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रञ्च योजयत् ॥ ८ ॥ पूर्वां दिशं विनिर्ज्जित्य वत्सभूमिं तथागमत्।

वत्सभूमिं विनिर्ज्जित्य केवलीं मृत्तिकावतीम् ॥ ९ ॥ मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा। एतान् सर्वान् विनिर्ज्जित्य करमादाय सर्वशः ॥ १० ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान्। रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥११॥ स युद्धन्तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम्। प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण वलेन च ॥ १२ ॥ न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम्। प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ॥ १३ ॥ समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलञ्च सोऽगमत्। स केरलं रणे चैव नीलञ्चापि महीपतिम् ॥ १४ ॥ वेणुदारिसुतञ्चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः। दक्षिणस्यान्दिशि नृपान् करान् सर्वानदापयत् ॥ १५ ॥ शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः। पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन् वशे चक्रे महावलः ॥ १६ ॥ आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ। वृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमामपि निर्ज्जयत् ॥ १७ ॥ वारुणीं दिशमागम्य यावनान् वर्वरांस्तथा। नृपान् पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥ विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम्। सम्लेच्छाटविकान् वीरः सपर्वतनिवासिनः ॥ १९ ॥ भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि। गणान् सर्वान् विनिर्ज्जित्य नीतिकृत प्रहसन्निव ॥ २० ॥ शशकान् यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः। नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणान् जित्वा महारथान् ॥ २१ ॥ एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः। विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ॥ २२ ॥ तमागतं महेष्वासं धार्त्तराष्ट्रो जनाधिपः। प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृवान्धवः ॥ २३ ॥ अर्च्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम्। आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४ ॥ यन्न भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च वाह्लिकात्। प्राप्तवानस्मि भद्रन्ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५ ॥ वहुना तु किमुक्तेन शृणु

कर्ण वचो मम। सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ॥२६॥ न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम्। अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७ ॥ स भवान् धृतराष्ट्रं तं गान्धारीञ्च यशस्विनीम्। पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशाम्पते। हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ॥ १९ ॥ केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे। तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ॥ ३० ॥ एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृताम्बरः। सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१ ॥ देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि। द्वीपैश्चानूपसम्पूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान्। अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च गृहे राजन्नभ्यन्तरमरिन्दम। गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ॥ ३४ ॥ पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित्। धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्ज्जितः ॥ ३५ ॥ तदाप्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः। जानते निर्ज्जितान् पार्थान् कर्णेन युधि भारत ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि कर्णदिग्विजये
त्रिपञ्चाशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

वैशम्पायन उवाच। जित्वा तु पृथिवीं राजन् सूतपुत्रो जनाधिप। अब्रवीत् परवीरघ्नो दुर्य्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥

कर्ण उवाच। दुर्य्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव। श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्त्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ २ ॥ तवाद्य पृथिवी

वीर निःसपत्ना नृपोत्तम। तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत् पुनः। न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थञ्च समुद्यतः। अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ ५ ॥ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत्। मम स्पृहा समुत्पन्ना तां सम्पादय सूतज ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत्। तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ ७ ॥ आहूयन्तां, द्विजवराः सम्भाराश्च यथाविधि। सम्भ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्ता वेदपारगाः। क्रियां कुर्वन्तु ते राजन् यथाशास्त्रमरिन्दम ॥ ९ ॥ बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः। प्रवर्त्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्त्तराष्ट्रो विशाम्पते। पुरोहितं समानाय्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम्। आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम ॥ १२ ॥ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः। न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ आहर्त्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तमः। दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ॥ १४ ॥ अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम। अस्ति त्वन्यमहत् सत्रं राजसूयसमं प्रभो ॥ १५ ॥ तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम। य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ॥ १६ ॥ ते करान् संप्रयच्छन्तु सुवर्णञ्च कृताकृतम्। तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ॥ १७ ॥ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत। तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ॥ १८ ॥ प्रवर्त्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः। एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ॥ १९ ॥ एतेन नेष्टवान् कश्चिदृते विष्णुं पुरा-

तनम्। राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्द्धत्येष महाक्रतुः ॥ २० ॥ अस्माकं
रोचते चैव श्रेयश्च तत्र भारत। निर्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात्
स्पृहा तव ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्त्तराष्ट्रो महीपतिः।
कर्णञ्च सौवलञ्चैव भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रोचते मे वचः
कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः। रोचते यदि युष्माकं तस्मात्
प्रब्रूत मा चिरम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्व्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम्।
सन्दिदेश ततो राजा व्यापारस्थान् यथाक्रमम् ॥ २४ ॥ हलस्य
करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः। यथोक्तञ्च नृपश्रेष्ठ कृतं
सर्वं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनयज्ञारम्भे
चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तु शिल्पिनः सर्व्वे अमात्यप्रवराश्च
ये। विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्त्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १ ॥ सज्जं
क्रतुवरं राजन् कालप्राप्तञ्च भारत। सौवर्णञ्च कृतं सर्वं लाङ्गलञ्च
महाधनम् ॥ २ ॥ एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्त्तराष्ट्रो विशाम्पते।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रववृते यज्ञः
प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः। दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथा-
क्रमम् ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायशाः। भीष्मो
द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५ ॥ निमन्त्रणार्थं
दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान्। पार्थिवानाञ्च राजेन्द्र ब्राह्मणानां
तथैव च ॥ ६ ॥ ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः। तत्र
कश्चित् प्रयातन्तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ द्वैतवनं
शीघ्रं पाण्डवान् पापपूरुषान्। निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्
वने तथा ॥ ८ ॥ स गत्वा पाण्डवान् सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च।

दुर्य्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥९॥ स्ववीर्य्यार्ज्जितमर्थौघमवाप्य कुरुसत्तमः। तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ १० ॥ अहन्तु प्रेषितो राजन् कौरवेण महात्मना। आमन्त्रयति वो राजा धार्त्तराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ११ ॥ मनोऽभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ। ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ॥ १२ ॥ अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः। यजते क्रतुमुख्येन पूर्व्वेषां कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ १३ ॥ वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथञ्चन। समयः प्रतिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥१४॥ श्रुत्वैतद्धर्म्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत्। तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति। वर्षात्त्रयोदशादूर्द्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १६ ॥ यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्त्तराष्ट्रेषु पाण्डवः। आगन्ताहं तदास्मीति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १७ ॥ शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किञ्चिदप्रियम्। दूताश्चापि यथावृत्तं धार्त्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः। ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्त्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९ ॥ ते त्वर्च्चिता यथाशास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम्। मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि नरेश्वराः ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्रः संवृतः सर्वकौरवैः। हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः। तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ २२ ॥ विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णानरिन्दम। यथाप्रमाणतो विद्वान् पूजयामास धर्म्मवित् ॥ २३ ॥ भक्ष्यपेयान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः। वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २४ ॥ कृत्वा ह्यावसथान् वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम्। सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ॥ २५ ॥ विसर्ज्जयामास नृपान् ब्राह्मणांश्च सहस्रशः। विसृज्य च नृपान् सर्वान्

भ्रातृभिः परिवारितः। विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनयज्ञसमाप्तौ
पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम्। जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १ ॥ लाजैश्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य्य च जनास्ततः। ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नः समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २ ॥ अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम्। युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३ ॥ नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोड़शीम्। एवं तत्राब्रुवन् केचिद्वातिकास्तं जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अतिसर्वानयं क्रतुः। ययातिर्नहुषश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ॥ ५ ॥ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः। एता वाचः शुभाः शृण्वन् सुहृदां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः। अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशाम्पते ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य च धीमतः। अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ ८ ॥ निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः। तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ९ ॥ दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः। हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ॥ १० ॥ आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः। तमब्रवीन्महाराजो धार्त्तराष्ट्रो महायशाः ॥ ११ ॥ सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरात्मसु। निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ॥ १२ ॥ राजसूये पुनर्वीर त्वमेवं वर्द्धयिष्यसि। एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य भारतः ॥ १३ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः

सोऽब्रवीत् कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ॥ १४ ॥ कदा नु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् । निहत्य पाण्डवान् सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर । पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जनः ॥ १६ ॥ कीलालजं न खादेयं चरिष्ये चासुरव्रतम् । नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ॥ १७ ॥ अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः । प्रतिज्ञाते फाल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ॥ १८ ॥ विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः । दुर्योधनोऽपि राजेन्द्रो विसृज्य नरपुङ्गवान् ॥ १९ ॥ प्रविवेश गृहं श्रीमान् यथा चैत्ररथं प्रभुः । तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ २० ॥ पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः । चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ २१ ॥ भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता । प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ २२ ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप । अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ॥ २३ ॥ अनुस्मरंश्च संक्लेशान्नशान्तिमुपयाति सः । तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ २४ ॥ बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तं द्वैतवनं वनम् । धार्त्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुन्धराम् ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा । सङ्गम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ॥ २६ ॥ दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्त्तमानो महीभृताम् । पूजयामास विप्रेन्द्रान् क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७ ॥ भ्रातृणाञ्च प्रियं राजन् स चकार परन्तपः । निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां षट्पञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः । समाप्तञ्च घोषयात्रापर्व ॥ २५६ ॥

अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ।

जनमेजय उवाच । दुर्य्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः । किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः । स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २ ॥ तानब्रवीत् स राजेन्द्रो वेपमानान् कृताञ्जलीन् । ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थः के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना । प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ वयं मृगा द्वैतवने हताशिष्टास्तु भारत । नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्य्ययः ॥ ५ ॥ भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः । कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६ ॥ बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते । विवर्द्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥७॥ तान् वेपमानान् वित्रस्तान् बीजमात्रावशेषितान् । मृगान् दृष्ट्वा सुदुःखार्त्तो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः । यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९ ॥ इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः । अब्रवीत् सहितान् भ्रातॄन् दयापन्नो मृगान् प्रति ॥ १० ॥ उक्तो रात्रौ मृगैरस्मिन् स्वप्नान्ते हतशेषितैः । तन्तुभूताः स्म भद्रन्ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११ ॥ ते सत्यमाहुः कर्त्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम । साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्जमहे ॥ १२ ॥ पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् । मरुभूमेः शिरःस्थानं तृणबिन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि । ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्म्मकोविदाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः सहिता राजन् ये च तत्र सहोषिताः । इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १५ ॥ ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजला-

न्वितैः। ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तपसायुतम् ॥ १६ ॥ विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा। तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरमृगस्वप्नदर्शने सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः। समाप्तञ्च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥२५७

अथ व्रीहिद्रौणिकपर्व।

वैशम्पायन उवाच। वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम्। वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥ फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा सुखमुत्तमम्। प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम्। चिन्तयन् स महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥ न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः। दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत् काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४ ॥ संस्मरन् परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः। निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत् कोपविषं महत् ॥ ५ ॥ अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी। स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम्। अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥ ७ ॥ वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः। कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः। तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि। तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ॥ १० ॥ तोषयन् प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः। तानवेक्ष्य कृशान् पौत्रान् वने वन्येन जीवतः ॥ ११ ॥ महर्षिरनुकम्पार्थं-

अब्रवीद्वाक्यमद्भुतम् । युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृताम्वर
॥ १२ ॥ नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत् सुखम् । सुखदुःखे
हि पुरुषः पर्य्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥ न ह्यनन्तं सुखं कश्चित्
प्राप्नोति पुरुषर्षभ । प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया
॥ १४ ॥ उदयास्तमनज्ञो हि न हृष्यति न शोचति । सुखमाप-
तितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ॥ १५ ॥ कालप्राप्तमुपासीत शस्या-
नामिव कर्षकः । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥१६॥
नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत । सत्यमार्ज्जवमक्रोधः
संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥ अनसूया विहिंसा च शौचमिन्द्रिय-
संयमः । पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्म्मणाम् ॥ १८ ॥
अधर्म्मरुचयो मूढास्तिर्य्यग्गतिपरायणाः कृच्छ्रयोनिमनुप्राप्ता
न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥ इह यत् क्रियते कर्म्म तत्परत्रोप-
भुज्यते । तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ २० ॥ यथा-
शक्ति प्रयच्छेत संपूज्याभिप्रणम्य च । काले प्राप्ते च हृष्टात्मा
राजन् विगतमत्सरः ॥ २१ ॥ सत्यवादी लभेतायुरनायासमथा-
र्जवम् । अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृत्तिं लभते पराम् ॥ २२ ॥ दान्तः
शमपरः शश्वत् परिक्लेशं न विन्दति । न च तप्यति दान्तात्मा
दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३ ॥ संविभक्ता च दाता च भोगवान्
सुखवान्नरः । भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २४ ॥ मान्य-
मानयिता जन्म कुले महति विन्दति । व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति
विजितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्म्मणा ।
प्रादुर्भवति तद्योगात् कल्याणमतिरेव सः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्दानधर्म्माणां तपसो वा महामुने ।
किं स्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७ ॥

व्यास उवाच । दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
अर्थे च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८ ॥ परित्यज्य

प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि महामते। प्रविशन्ति नरा धीराः समुद्रमटवीन्तथा ॥२९॥ कृषिगोरक्षमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः। पुरुषाः प्रेष्यतामेकेनिर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३० ॥ तस्माद्दुःखार्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः। न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३१ ॥ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम्। पात्रे काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥ अन्यायात् समुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः। क्रियते न स कर्त्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३३ ॥ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर। मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। व्रीहिद्रोणपरित्यागात् यत् फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि व्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि दानकथने
अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना। कस्मै दत्तश्च भगवन् विधिना केन चात्थ मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्षधर्मा भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः। सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २ ॥

व्यास उवाच। शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः। आसीद्राजन् कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३ ॥ अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः। सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४ ॥ सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव ह। कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत ॥ ५ ॥ दर्शञ्च पौर्णमासञ्च कुर्वन् विगतमत्सरः। देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६ ॥ तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः।

प्रत्यगृह्णन्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः । अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ व्रीहिद्रोणस्य तद्धरस्य ददतोऽन्नं महात्मनः । शिष्टं मात्सर्य्यहीनस्य वर्द्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९ ॥ तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् । मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १० ॥ तन्तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं शंसितव्रतम् । दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ बिभ्रच्चानियतं वेशमुन्मत्त इव पाण्डव । विकचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः । अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत । पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४ ॥ प्रादात् स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिव्रती । उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तदन्नं रसवत् स एव क्षुधयान्वितः । बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६ ॥ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः । अथाङ्गं लिलिपेऽन्नानि यथागतमगाच्च सः ॥ १७ ॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते यथाकाले मनीषिणः । आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ १८ ॥ निराहारस्तु स मुनिरुञ्छं मार्गयते पुनः । न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्य्यं नावमानो न सम्भ्रमः । सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २० ॥ तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् । उपतस्थे यथा कालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१ ॥ न चास्य मनसः किञ्चिद्विकारं ददृशे मुनिः । शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं ततः । त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्य्यवर्जितः ॥ २३ ॥ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्य्यमेव च । रसानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान् प्रति

॥ २४ ॥ आहारप्रभवाः प्राणा मनोदुर्निग्रहञ्चलम्। मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५ ॥ श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा। सत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥२६ प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह। इन्द्रियाभिजयो धैर्य्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७ ॥ दया सत्यञ्च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमाङ्गतिम् ॥२८॥ अहो दानं विघुष्टन्ते सुमहत् स्वर्गवासिभिः। सशरीरो भवान् गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः। देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३० ॥ हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना। कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम्। समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२ ॥ तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह। इच्छामि भवता प्रोक्तान् गुणान् स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३ ॥ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः। स्वर्गे तत्र सुखं किञ्च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४ ॥ सतां सप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः। मित्रताञ्च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५ ॥ यदत्र तथ्यं पथ्यञ्च तद्ब्रवीह्यविचारयन्। श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि व्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि स्वर्गगुणप्रश्ने
एकोनषष्ट्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

देवदूत उवाच। महर्षे आर्य्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम्। संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृष्यस्यबुधो यथा ॥ १ ॥ उपरिष्टाच्च स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः। ऊर्द्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ २ ॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः। ना-

न । नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३ ॥ धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः। दानधर्मरताः पुंसः सुराश्चाहवलक्षणाः ॥ ४ ॥ तत्र गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम्। लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन् सद्भिराचरितान्नृभिः ॥ ५ ॥ देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षय। यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६ ॥ एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः। भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७ ॥ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः। मेरुः पर्वतराज् यत्र देवोद्यानानि मुद्गलः ॥ ८ ॥ नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम्। न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णो भयं तथा ॥९॥ बीभत्समशुभं वापि तत्र किञ्चिन्न विद्यते। मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १० ॥ शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने। न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११ ॥ ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः। सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्भवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२ ॥ तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम्। कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३ ॥ न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च। तेषां न च रजो वस्त्रं वाधते तत्र वै मुने ॥ १४ ॥ न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः। संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते ॥ १५ ॥ ईर्षाशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्ज्जिताः। सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महामुने ॥ १६ ॥ तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव। उपर्य्युपरि लोकस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७ ॥ पुरस्ताद्ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः। यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन् पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८ ॥ ऋषवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः। तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः ॥१९॥ स्वयम्प्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे। न तेषां स्त्री-

कृतस्तापो न लोकैश्वर्य्यमत्सरः ॥ २० ॥ न वर्त्तयन्त्याकृतिभिस्ते
नाप्यमृतभोजनाः। तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः ॥२१॥
न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः। न कल्पपरिवर्त्तेषु
परिवर्त्तन्ति ते तथा ॥ २२ ॥ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः
सुखं न च। न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने
॥ २३ ॥ देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा। दुष्प्रापा
परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४ ॥ त्रयस्त्रिंशदिमे देवा
येषां लोका मनीषिभिः। गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः
॥ २५ ॥ सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया। तां
भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६ ॥ एतत् स्वर्गसुखं
विप्र लोका नानाविधास्तथा। गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि
निबोध मे ॥ २७ ॥ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं
दिवि। न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८ ॥
सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत्। सुखव्याप्तमनस्कानां
पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९ ॥ असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः
श्रियः। यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्करम् ॥ ३० ॥
संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम्। प्रम्लानेषु च माल्येषु
ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१ ॥ आब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य
दारुणाः। नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२ ॥
अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने। शुभानुशययोगेन
मनुष्येषूपजायते ॥ ३३ ॥ तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते।
न चेत्सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४ ॥ इह यत् क्रियते
कर्म तत्परत्रोपभुज्यते। कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता
॥ ३५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल। तवानुकम्पया
साधो साधु गच्छाम मा चिरम् ॥ ३६ ॥

व्यास उवाच। एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममर्श धिया।

विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७ ॥ देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् । महादोषेण मे कार्य्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥३८॥ पतनान्ते महद्दुःखं परितापः सुदारुणः । स्वर्गभाजश्चरन्तीह तस्मात् स्वर्गं न कामये ॥ ३९ ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति च । तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४० ॥

मुद्गल उवाच । महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्त्तिताः । निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ४१ ॥

देतदूत उवाच । ब्रह्मणः सदनादूर्द्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् । शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यं विदुः ॥ ४२ ॥ न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । दम्भलोभमहाक्रोधमहद्रोहैरभिद्रुताः ॥ ४३ ॥ निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वाः संयतेन्द्रियाः । ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् । शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा शममातिष्ठदुत्तमम् ॥४५॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः । ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४६ ॥ ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् । जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४७ ॥ तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्त्तुमर्हसि । राज्यात् स्फीतात् परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४८ ॥ सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । पर्य्यायेणोपसर्पन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४९ ॥ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम । वर्षात्त्रयोदशादूर्द्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् व्यासः पाण्डवनन्दनम् । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि व्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि मुद्गलज्ञानप्राप्तौ षष्ट्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २६० ॥

समाप्तञ्च व्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्व ।

अथ द्रौपदीहरणपर्व।

जनमेजय उवाच। वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु। रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १ ॥ सूर्य्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि। ब्राह्मणांस्तर्प्यमाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः ॥ २ ॥ आरण्यानां मृगाणाञ्च मांसैर्नानाविधैरपि। धार्त्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्व्वे दुर्य्योधनादयः ॥ ३ ॥ कथं तेष्वनुवर्त्तन्त पापाचारा महामुने। दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः। एतदाचक्ष्व भगवन् वैशम्पायन पृच्छतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव। दुर्य्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत्। तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ॥ ५ ॥ नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु। अभ्यागच्छत् स धर्म्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ॥ ६ ॥ शिष्यायुतसमोपेतो दुर्व्वासा नाम कामतः। तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ॥ ७ ॥ दुर्य्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च। सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ ८ ॥ विधिवत् पूजयामास स्वयं किङ्करवत् स्थितः। अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ ९ ॥ तत्र पर्य्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः। दुर्य्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ॥ १० ॥ क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप। इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११ ॥ न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वोत्यदर्शनम्। अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ॥ १२ ॥ कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः। पूर्व्ववत् कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन स्म सः ॥ १३ ॥ वर्त्तमाने तथा तस्मिन् यदा दुर्य्योधनो नृपः। विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः। आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ॥ १४ ॥

दुर्वासा उवाच । वरं वरय भद्रन्ते यत्ते मनसि वर्त्तते । मति प्रीते तु यद्धर्म्यं विद्यते तव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १६ ॥ प्रागेव मन्त्रितञ्चासीत् कर्णदुशासनादिभिः । याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्म्मतिः ॥ १७ ॥ अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत । शिष्यैः सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १८ ॥ अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । वने वसति धर्म्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १९ ॥ गुणवान् शीलसम्पन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव । यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥ २० ॥ भोजयित्वा द्विजान् सर्व्वान् पतींश्च वरवर्णिनी । विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ॥ २१ ॥ तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि । तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २२ ॥ दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः । कृतार्थमिव चात्मानं तदा मुने सुयोधनः ॥ २३ ॥ करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् । कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ॥ २४ ॥

कर्ण उवाच । दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्द्धसे । दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २५ ॥ दुर्वासःक्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः । स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन् दुर्य्योधनादयः । हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि द्रौपदीहरणपर्व्वणि दुर्वास आतिथ्ये
एकषष्ट्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान्। भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन् वने मुनिः ॥ १ ॥ अभ्यागच्छत् परिवृतः शिष्यैरयुतसम्मितैः। दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ जगामाभिमुखः श्रीमान् सह भ्रातृभिरच्युतः। तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥३॥ विधिवत् पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत्। आह्निकं भगवन् कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः। भोजयेत् सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ॥ ५ ॥ न्यमज्जत् सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः। एतस्मिन्नन्तरे राजन् द्रौपदी योषितांवरा ॥ ६ ॥ चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता। सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिसूदनम्। कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥ वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्त्तिविनाशन। विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वहर्त्ता प्रभोऽव्यय ॥९॥ प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर। आकूतीनाञ्च चित्तीनां प्रवर्त्तक नतास्मि ते ॥ १० ॥ वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव। पुराणपुरुष प्राण मनोवृत्त्याद्यगोचर ॥ ११ ॥ सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता। पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ १२ ॥ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण। पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १३ ॥ त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम्। परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ १४ ॥ त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसम्पदाम्। त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ॥ १५ ॥ दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा। तथैव सङ्कटादस्मान्मामुद्धर्त्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णाया भक्तवत्सलः। द्रौपद्याः सङ्कटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पति ॥ १७ ॥ पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः। तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १८ ॥ ततस्तं द्रौपदीं दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा। अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥ ततस्तामब्रवीत् कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशातुरः। शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात् सर्वं करिष्यसि ॥ २० ॥ निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत्। स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥२१॥ भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते। ततः प्रोवाच भगवान् कृष्णां कमललोचनः ॥ २२ ॥ कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि। शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २३ ॥ इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदूद्वहः। स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ॥ २४ ॥ उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः। विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ॥२५॥ आकारय मुनीन् शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत्। भीमसेनं महाबाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २६ ॥ ततो जगाम त्वरितो भीमसेनो महायशाः। आकारितुन्तु तान् सर्वान् भोजनार्थं नृपोत्तम ॥२७॥ स्नातुं गतान् देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन्। ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वोद्गारान् सान्नरसान् तृप्त्या परमया युताः। उत्तीर्य्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ॥ २९ ॥ दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन्। राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ॥ ३० ॥ आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किंस्विद्भुञ्जामहे वयम्। वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ॥ ३१ ॥

दुर्वासा उवाच। वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान्। मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३२ ॥ स्मृत्वानुभावं

राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः। विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ॥ ३३ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः। शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३४ ॥ सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः। क्रुद्धास्ते निर्द्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः। तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा। पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३६ ॥ भीमसेनो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान्। तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् ॥ ३७ ॥ ततस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान्। युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः। प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥ निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स छलयिष्यति। कथञ्च निस्तरेमास्मात् कृच्छ्राद्दैवोपसादितात् ॥ ४० ॥ इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निश्वसन्तो मुहुर्मुहुः। उवाच वचनं श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षताङ्गतः ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच। भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात्। द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥ न भयं विद्यते तस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकम्। तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ॥ ४३ ॥ धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित्। आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वैरितं केशवस्य वभूवुः स्वस्थमानसाः। द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ॥ ४५ ॥ त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो। तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥ ४६ ॥ स्वस्ति साधय भद्रन्ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम्। पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपदीसहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥ ऊषुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम्। इति तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टो-

ऽहमिह त्वया ॥ ४८ ॥ एवं विधान्यलीकानि धार्त्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः । पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कृष्णागमने
द्विषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् बहुमृगेऽरण्ये अटमाना महारथाः। काम्यके भरतश्रेष्ठा विजह्रुस्ते यथामराः ॥ १ ॥ प्रेक्षमाणा बहुविधान् वनोद्देशान् समन्ततः। यथर्त्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २ ॥ पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम्। विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः कञ्चित् कालमरिन्दम ॥ ३ ॥ ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्द्दिशम्। मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परन्तपाः ॥ ४ ॥ द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया। महर्षेर्द्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५ ॥ ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्महायशाः। विवाहकामः शाल्वेयान् प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६ ॥ महता परिवर्हेण राजयोग्येन संवृतः। राजभिर्बहुभिः सार्द्धमुपायात् काम्यकञ्च सः ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत् प्रियां भार्य्यां पाण्डवानां यशस्विनीम्। तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्ज्जने वने ॥ ८ ॥ विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूपमुत्तमम्। भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९ ॥ अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता। इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ ततः स राजा सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्जयद्रथः। विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११ ॥ स कोटिकास्यं राजानमब्रवीत् काममोहितः। कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२ ॥ विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां प्राप्यातिसुन्दरीम्। एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम्

॥ १३ ॥ गच्छ जानीहि सौम्येनां कस्य वात्र कुतोऽपि वा। किमर्थमागता सुभ्रूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४ ॥ अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी। भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५ ॥ अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम्। गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६ ॥ स कोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली। उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने
त्रिषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

कोटिकास्य उवाच। का त्वं कदम्बस्य विनाम्य शाखामेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना। देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं व्याधूयमाना पवनेन सुभ्रु ॥ १ ॥ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्यरण्येषु बिभेषि किन्नु। देवी नु यक्षी यदि दानवी वा वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २ ॥ वपुष्मती वोरगराजकन्या वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री। यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३ ॥ धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा शक्रस्य वा त्वं सदनात् प्रपन्ना। न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४ ॥ वयं हि मानं तव वर्द्धयन्तः पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुञ्च। आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलञ्च तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्य्यम् ॥ ५ ॥ अहन्तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः। असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ॥ ६ ॥ त्रिगर्त्तराजः कमलायताक्षः क्षेमङ्करो नाम स एष वीरः। अस्मात् परस्त्वेष महाधनुष्मान् पुत्रः कुलिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ॥ ७ ॥ निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वत-

वासनित्यः । असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ॥ ८ ॥ इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि । यस्यानुयात्रा ध्वजिनः प्रयान्ति सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ॥ ९ ॥ शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः । अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च शत्रुञ्जयः सञ्जयसुप्रवृद्धौ ॥ १० ॥ भयङ्करोऽथ भ्रमरो रविश्च शूरः प्रतापः कुहनश्च नाम । यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ॥११॥ जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे स एषः । तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाद्याः ॥ १२ ॥ सौवीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति । एतैः सहायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः । अजानतां ख्यापय नः सुकेशि कस्यासि भार्य्या दुहिता च कस्य ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि द्रौपदीहरणपर्व्वणि कोटिकास्यप्रश्ने
चतुःषष्ट्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्टा शिवीनां प्रवरेण तेन । अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १ ॥ बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हति । न त्वेव वक्तास्ति तवेह वाक्यमन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ २ ॥ एका ह्यहं सम्प्रति तेन वाचं ददानि वै भद्र निबोध चेदम् । अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका त्वामालपेयं निरता स्वधर्म्मे ॥ ३ ॥ जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः । तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्यमाख्यामि बन्धून् प्रथितं कुलञ्च ॥ ४ ॥ अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः कृष्णेति मां शैव्य विदुर्मनुष्याः । साहं वृणे पञ्च जनान् पतित्वे ये खाण्डवप्रस्थगताः

श्रुतास्ते ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ । ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६ ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् । मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोऽभितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७ ॥ सम्मानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाहानवरोहयध्वम् । प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा शैव्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता । विवेश तां पर्णशालां प्रशस्तां सञ्चिन्त्य तेषामतिथित्वधर्मम् ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत । यदुक्तं कृष्णया सार्द्धं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १ ॥ कोटिकास्यवचः श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत । यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ॥ २ ॥ सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् । एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ॥ ३ ॥ प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् । तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्यात् शैव्य मानुषी ॥ ४ ॥

कोटिक उवाच । एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी सम्मता भृशम् ॥ ५ ॥ सर्वेषाञ्चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती । तया समेत्य सौवीर सौवीराभिमुखो व्रज ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदी-

मिति। पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७ ॥ स प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा। आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कुशलन्ते वरारोहे भर्त्तारस्तेऽप्यनामयाः। येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ९ ॥

द्रौपद्युवाच। अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कोषे बले तथा। कच्चिदेकः शिवीनाढ्यान् सौवीरान् सह सिन्धुभिः। अनुतिष्ठसि धर्म्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ॥ १० ॥ कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। अहञ्च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान् परिपृच्छसि ॥ ११ ॥ पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनञ्च नृपात्मज। मृगान् पञ्चशतञ्चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ १२ ॥ ऐणेयान् पृषतान् न्यङ्कून् हरिणान् शरभान् शशान्। ऋष्यान् रुरून् शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान् बहून् ॥ १३ ॥ वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः। प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥१४॥

जयद्रथ उवाच। कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया। एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १५ ॥ गतश्रीकान् हृतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः। अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १६ ॥ न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्त्तारमुपयुञ्जते। युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संचये वसेत् ॥ १७ ॥ श्रिया विहीना राष्ट्राच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः। अलन्ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १८ ॥ भार्य्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान् सुखमाप्नुहि। अखिलान् सिन्धुसौवीरानाप्नुहि त्वं मया सह ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम्। कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात् सभ्रुकुटीमुखी ॥ २० ॥ अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा। मैवमित्यब्रवीत् कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २१ ॥ सा काङ्क्षमाणा भर्तॄ-

णामुपयातमनिन्दिता। विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
षट्षष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

वैशम्पायन उवाच। सरोषरागोपहतेन वल्गुना सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा। मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥ यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथानतिब्रुवन्मूढ़ न लज्जसे कथम्। महेन्द्रकल्पान्निरतान् स्वकर्मसु स्थितान् समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २ ॥ न किञ्चिदीड्यं प्रवदन्ति पापं वनेचरं वा गृहमेधिनं वा। तपस्विनं सम्परिपूर्णविद्यं भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३ ॥ अहन्तु मन्ये तव नास्ति कश्चिदेतादृशे क्षत्रियसन्निवेशे। यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४ ॥ नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्पमुपेत्यकां हैमवतीं चरन्तम्। दण्डीव यूथानपसेधसे त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५ ॥ बाल्यात् प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि। पदा समाहत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६ ॥ महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु। प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७ ॥ कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदेशे। यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८ ॥ यथा च वेणुः कदली नलो वा फलत्यभावाय न भूतये पुनः। तथैव मान्तैः परिरक्ष्यमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९ ॥

जयद्रथ उवाच। जानामि कृष्णे विदितं ममैतद्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः। न त्वेवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं त्रासयितुं

त्वयाद्य ॥ १० ॥ वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः। षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीनान्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११ ॥ सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः। आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच। महाबला किन्त्विह दुर्बलेव सौवीरराजस्य मताहमस्मि। नाहं प्रमाथादिह सम्प्रतीता सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३ ॥ यस्या हि कृष्णौ पदवीञ्चरेतां समास्थितावेकरथे समेतौ। इन्द्रोऽपि तां नापहरेत् कथञ्चिन्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४ ॥ यथा किरीटी परवीरघाती निघ्नन्रथस्थो द्विषतां मनांसि। मदन्तरे त्वद्ध्वजिनीं प्रवेष्टा कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५ ॥ जनार्द्दनः सान्धकवृष्णिवीरो महेष्वासाः कैकेयाश्चापि सर्वे। एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पदवीञ्चरेयुः ॥ १६ ॥ मौर्वीविसृष्टा स्तनयित्नुघोषा गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः। हस्तं समाहत्य धनञ्जयस्य भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७ ॥ गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघान् पतङ्गसंघानिव शीघ्रवेगान्। यदा द्रक्ष्यस्यर्जुनं वीर्य्यशालिनं तदा स्वबुद्धिं प्रति निन्दितासि ॥ १८ ॥ शङ्खघोषः सतलत्रघोषो गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्वहंश्च। यदा शरानर्पयिता तवोरसि तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १९ ॥ गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं माद्रीपुत्रौ सम्पतन्तौ दिशश्च। अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ २० ॥ यथा चाहं नातिचरे कथञ्चित् पतीन्महार्हान्मनसापि जातु। तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २१ ॥ न सम्भ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा। समागताहं हि कुरुप्रवीरैः पुनर्वनं काम्यकमागतास्मि ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिघृक्षमाणा न च भर्त्सयन्ती। प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता धौम्यं प्रचक्रोश पुरोहितं सा ॥ २३ ॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्तं समवाक्षिपत् सा। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २४ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च राजपुत्री। सा कृष्यमाणा रथमारुरोह धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २५ ॥

धौम्य उवाच। नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान्। धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ १६ ॥ क्षुद्रं कृत्वा फल पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः। आसाद्य पाण्डवान् वीरान् धर्मराजपुरोगमान् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम्। अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणे
सप्तषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था मृगान् वराहान् महिषांश्च हत्वा। धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक् चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १ ॥ ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महावनं तद्विहगोपघुष्टम्। भ्रातॄंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २ ॥ आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य मृगा द्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति। आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो महावनं शत्रुभिर्बाध्यमानम् ॥ ३ ॥ क्षिप्रं निवर्त्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे दूयति दह्यते च। बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युरुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४ ॥ सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा राष्ट्रं यथा-

राजकमात्तलक्ष्मि। एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौण्डैर्यथा पीतरसस्य कुम्भः ॥ ५ ॥ ते सैन्धवैरत्यनिलोग्रवेगैर्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः। युक्तैर्वृहद्भिः सुरथैर्नृवीरास्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६ ॥ तेषान्तु गोमायुरनल्पघोषो निवर्त्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम्। प्रव्याहरत्तत् प्रविमृष्य राजा प्रोवाच भीमञ्च धनञ्जयञ्च ॥ ७ ॥ यथा वदत्येष विहीनयोनिः शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम्। सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः कृतोऽभिमर्द्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८ ॥ इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो महत्यरण्ये मृगयाञ्चरित्वा। बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९ ॥ तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत्। प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामार्त्ततरस्तदानीम् ॥ १० ॥ किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां किन्ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम्। कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ॥ ११ ॥ अचिन्त्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरुपुङ्गवानाम्। यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथवा समुद्रम् ॥ १२ ॥ तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था यथा हि सन्तप्यति धर्मपुत्रः। को हीदृशानामरिमर्द्दनानां क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ॥ १३ ॥ प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः। न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य वहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १४ ॥ कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः। मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ॥ १५ ॥ निहत्य सर्वान् द्विषतः समग्रान् पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या। अथाब्रवीच्चारुमुखं विमृज्य धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ॥ १६ ॥ जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य पञ्चेन्द्रकल्पान् परिभूय कृष्णा। तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ॥ १७ ॥ आवर्त्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं न

दूरयातैव हि राजपुत्री । सन्नह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा महान्ति चारूणि च दंशनानि ॥ १८ ॥ गृह्णीत चापानि महाधनानि शरांश्च शीघ्रं पदवीञ्चरध्वम् । पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता ॥ १९ ॥ ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् । पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ॥ २० ॥ पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते । महत्यरण्ये मृगयाश्चरिला पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २१ ॥ मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभाभं वदनं प्रसन्नम् । स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् । एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः । राजानो वा यदि वा राजपुत्रा बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं तान्येव वर्त्मान्यनुवर्त्तमानाः । मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो ज्या विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २४ ॥ ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धूतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् । पदातीनां मध्यगतञ्च धौम्यं विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २५ ॥ ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः । श्येना यथैवामिषसम्प्रयुक्ता जवेन तत्सैन्यमयाभ्यधावन् ॥२६॥ तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः । क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथञ्च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थिताञ्च ॥२७॥ प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च । यमौ च राजा च महाधनुर्द्धरास्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थागमने
अष्टषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा। भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १ ॥ तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम्। जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २ ॥ आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो मन्ये च कृष्णे पतयस्तवेते। सा जानती ख्यापय नः सुकेशि परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच। किन्ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्द्धरैरनायुष्यं कर्म्म कृत्वातिघोरम्। एते वीराः पतयो मे समेता न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४ ॥ आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षोर्मया तुभ्य पृष्टया धर्म एषः। न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५ ॥ यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ। एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६ ॥ य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः। एनं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७ ॥ अप्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात् प्राणान् धर्मचारी नृवीरः। परैह्येनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ८ ॥ अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम्। सन्दष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९ ॥ आजानेया वलिनः साधुदान्ता महावलाः शूरमुदा वहन्ति। एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि भीमेतिशब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १० ॥ नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति नायं वैरं विस्मरते कदाचित्। वैरस्यान्तं संविधायोपयाति पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११ ॥ धनुर्द्धराग्र्यो धृतिमान् यशस्वी जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः। भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२ ॥ यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्त्यजेद्धर्मं न नृशंसञ्च कुर्य्यात्। स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः कुन्तीसुतः शत्रु-

सहः प्रमाथी ॥ १३ ॥ यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्त्तानां भयहर्त्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४ ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो नकुलः पतिर्मे । यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महांश्च धीमान् सहदेवो द्वितीयः ॥ १५ ॥ यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्ख्ये । शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी प्रियङ्करो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६ ॥ य एष चन्द्रार्कसमानतेजा जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च । बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७ ॥ स एष शूरो नित्यममर्षणश्च धीमान् प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे । त्यजेत् प्राणान् प्रविशेद्धव्यवाहं न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ॥ १८ ॥ सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः । विशीर्यन्ती नावमिवार्णवान्ते रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ॥ १९ ॥ सेनान्तरे मां हतसर्वयोधां विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः । इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः । यद्येतेभ्यो मुच्यसे रिष्टदेहः पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पास्त्यक्त्वा त्रस्तान् प्राञ्जलींस्तान् पदातीन् । रथानीकं शरवर्षान्धकारं चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थयुद्धे
एकोनसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । सन्तिष्ठतः प्रहरत तूर्णं विपरिधावत । इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १ ॥ ततो घोरतमः शब्दो रणे समभवत्तदा । भीमार्जुनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां

सयुधिष्ठिरान् ॥ २ ॥ शिविसौवीरसिन्धूनां विषादश्चाप्यजायत ।
तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३ ॥ हैमचित्रसमुत्सेधां
सर्वशैक्यायसीं गदाम् । प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं
कालचोदितम् ॥ ४ ॥ तदन्तरमथावृत्य कोटिकास्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्य्य वृकोदरम् ॥ ५ ॥ शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।
कीर्य्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६ ॥
गजन्तु स गजारोहं पदातींश्च चतुर्दश । जघान
गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७ ॥ पार्थः पञ्चशताञ्छूरान्
पार्वतीयान् महारथान् । परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८ ॥
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९ ॥ ददृशे नकुलस्तत्र
रथात् प्रस्कन्द्य खड्‌गधृक् । शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्
प्रवपन्मुहुः ॥ १० ॥ सहदेवस्तु सम्याय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्त्तः
सधनुरवतीर्य्य महारथात् । गदया चतुरो वाहान् राज्ञस्तस्य
तदावधीत् ॥ १२ ॥ तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
अर्द्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३ ॥ स भिन्नहृदयो
वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् । पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव
द्रुमः ॥ १४ ॥ इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात् प्रस्कन्द्य धर्मराट् । हताश्वः
सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५ ॥ नकुलन्त्वभिसन्धाय क्षेमङ्करमहामुखौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६ ॥
तोमरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ । एकैकेन विपाठेन जघ्ने
माद्रवतीसुतः ॥ १७ ॥ त्रिगर्त्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८ ॥ नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।
उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ
गिरिरिवाचलः ॥ १९ ॥ सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।

प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छ्रितकरं ततः ॥२०॥ नकुलस्तस्य नागस्य समीपे परिवर्त्तिनः। सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१ ॥ स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः। पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपातयत् ॥ २२ ॥ स तत् कर्म महत् कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः। भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३ ॥ भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकास्यस्य सङ्गरे। सूतस्य नुदतो वाहान् क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ न बुवोध हतं सूतं स राजा वाहुशालिना। तस्याश्वा व्याद्रवन् संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५ ॥ विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरताम्वरः। जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ द्वादशानान्तु सर्वेषां सौवीराणां धनञ्जयः। चकर्त्त निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ २७ ॥ शिवीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्त्तान् सैन्धवानपि। जघानातिरथः संख्ये वाणगोचरमागतान् ॥ २८ ॥ सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना। सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९ ॥ प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्व्वमायोधनं प्रति। शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३० ॥ श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः। अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ २१ ॥ हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः। विमुच्य कृष्णां सन्त्रस्तः पलायनमनाभवत् ॥ ३२ ॥ स तस्मिन् सङ्कुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य्य ताम्। प्राणप्रेप्सुरुपाधावत् वनं येन नराधमः ॥३३॥ द्रौपदीं धर्म्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम्। माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४ ॥ ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे। आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५ ॥ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम्। वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच। यस्यापचारात् प्राप्तोऽयमस्मान् क्लेशो दुरा-

सदः। तमस्मिन् समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७ ॥ तमेवान्विष भद्रन्ते किन्ते योधैर्निपातितैः। अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता। युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः। गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्त्ततु भवानितः ॥ ४० ॥ यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना। प्राप्याश्रमपदं राजन् द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१ ॥ न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः। पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। न हतव्यो महावाहो दुरात्मापि स सैन्धवः। दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीञ्च यशस्विनीम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया। कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४ ॥ कर्त्तव्यञ्चेत् प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः। सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५ ॥ भार्य्याभिहर्त्ता वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः। याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्तव्यः कथञ्चन ॥४६॥ इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः। राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धवृषीमठम्। मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८ ॥ द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः। समियाय महाप्राज्ञः सभार्य्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९ ॥ ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं नृपम्। जित्वा तान् सिन्धुसौवीरान् द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५० ॥ स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह। प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भाविनी ॥ ५१ ॥ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुम्। स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥५२॥

इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः। क्रोशमात्रगतानश्वान् सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३ ॥ स हि दिव्यास्त्रसम्पन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसम्भ्रमः। अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४ ॥ ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनञ्जयौ। हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५ ॥ सैन्धवस्तु हतान् दृष्ट्वा तथाश्वान् स्वान् सुदुःखितः। अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणञ्च धनञ्जयम् ॥५६॥ पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम्। सैन्धवं त्वभिसम्प्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ॥ ५७ ॥ अनुयाय महावाहुः फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत्। अनेन वीर्य्येण कथं स्त्रियं पार्थयसे वलात् ॥५८॥ राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम्। कथं ह्यनुचरान् हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५९ ॥ इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्त्तत। तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली। मावधीरिति प्रार्थस्तं दयावान् प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथग्रहणे
सप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७० ॥
समाप्तञ्च द्रौपदीहरणपर्व।

अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। जयद्रथस्तु सम्प्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ। प्राधावत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य्य रथाद्बली। अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः ॥ २ ॥ समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले। शिरो गृहीत्वा राजानं ताड़यामास चैव ह ॥ ३ ॥ पुनः सञ्जीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः। पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ४ ॥ तस्य जानु ददौ भीमो जंघे चैनमरत्निना।

स मोहमगमाद्राजा प्रहारवरपीड़ितः ॥ ५ ॥ सरोषं भीमसेनन्तु वारयामास फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरवः ॥ ६ ॥

भीम उवाच । नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति । कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७ ॥ किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं यद्राजा सततं घृणी । त्वञ्च वालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान् प्रबाधसे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः । अर्द्धचन्द्रेण वाणेन किञ्चिदब्रुवतस्तदा ॥ ९ ॥ विकत्थयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः । जीवितुं चेच्छसे मूढ़ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १० ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च । एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११ ॥ एवमस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १२ ॥ तत एनं विचेष्टन्तं वद्ध्वा पार्थो वृकोदरः । रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम् ॥ १३ ॥ ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा । अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् । तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५ ॥ राजानञ्चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६ ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः । मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १७ ॥ द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् । दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८ ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा ॥ १९ ॥ तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २० ॥ अदासो गच्छ मुक्तासि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् । स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्र-

सहायवान् ॥ २१ ॥ एवंविधं हि कः कुर्य्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः । गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्त्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥ तं प्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठ कृपाञ्चक्रे नराधिपः । धर्मे ते वर्द्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ २३ ॥ साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ । एवमुक्तस्तु सव्रीड़ं तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ २४ ॥ जगाम राजन् दुःखार्त्तो गङ्गाद्वाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ॥ २५ ॥ तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः । बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वरञ्चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २६ ॥

जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

महेश्वर उवाच । अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान् युधि । ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥२८॥ बदर्य्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् ॥ २९ ॥ मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोकपालेभ्य वज्रादीन् स महाशरान् ॥३०॥ देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः । प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्त्तिमान् ॥३१॥ युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् । सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ॥३२॥ निर्द्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः । अथान्तरीक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधरा ॥३३॥ घोरस्वरा विनर्दिनस्तडिन्मालावलम्बिनः । समुत्तिष्ठन् दिशः सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततोऽग्निं नाशयामासुः सम्वर्त्ताग्निनियामकाः । अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य्य सर्वशः ॥ ३५ ॥ एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्ते चराचरे । नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्ज्जिते ॥३६॥ चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही । ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्तुकाम-

ह्यतीन्द्रियः। फणासहस्रविकटं शेषं पर्य्यङ्कभोगिनम् ॥ ३८ ॥ सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम्। कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् ॥ ३९ ॥ तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जलनिधौ तदा। नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ॥ ४० ॥ सत्त्वोद्रेकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत। इमञ्चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४१ ॥ आपो नारास्तु तत्रव इत्यपां नाम शुश्रुम। अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ४२ ॥ प्रध्यानसमकालन्तु प्रजाहेतोः सनातनः। ध्यानमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः। तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ॥४४॥ शून्यं दृष्ट्वा जगत् कृत्स्नं मानसानात्मनः समान्। ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजन्नव ॥ ४५ ॥ ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च। यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥४६॥ सृजते ब्रह्ममूर्त्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः। रौद्रीभावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ न श्रुतन्ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः। कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४८ ॥ जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले। तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ॥ ४९ ॥ निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले समन्ततः। प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ॥ ५० ॥ जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति। किन्नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५१ ॥ एवं सञ्चिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा। जलक्रीड़ाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५२ ॥ कृत्वा वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसम्मितम्। दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ॥ ५३ ॥ महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत्। महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ५४ ॥ भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत् प्रभुः। दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविश-

महीम् ॥ ५५ ॥ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः । नरस्य कृत्वार्द्धतनुं सिंहस्यार्द्धतनुं प्रभुः ॥ ५६ ॥ दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात् संरक्तलोचनः । शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५८ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसन्निभः । देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥५९॥ समुत्पत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा । नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ॥ ६० ॥ एवं निहत्य भगवान् दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् । भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ॥६१॥ कश्यपात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ॥ ६२ ॥ दुर्द्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः । दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ॥६३ ॥ जटी यज्ञोपवीती च भगवान् बालरूपधृक् । यज्ञवाटं गतः श्रीमान् दानवेन्द्रस्य वै तदा ॥ ६४ ॥ बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे । तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते । एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत । मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ॥ ६७ ॥ बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे । ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६८ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु च मेदिनीम् । ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥६९॥ एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्त्तितः । येन देवाः प्रादुरासन् वैष्णवञ्चोच्यते जगत् ॥ ७० ॥ असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च । अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ॥ ७१ ॥ स एष भगवान् विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्तते । अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ ७२ ॥ यं देवं विदुषो गान्ति तस्य

कर्माणि सैन्धव। यमाहुरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥७३॥ श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम्। प्रधानं शस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७४ ॥ सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः। समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७५ ॥ न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः। कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यते ॥ ७६ ॥ तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम्। चतुरः पाण्डवान्राजन् दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः। उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ॥ ७८ ॥ वामनैर्विकटैः कुब्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः। वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः॥७९॥ त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः। उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८० ॥ जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भवनं ययौ। पाण्डवाश्च वने तस्मिन्नवसन् काम्यके तथा ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि जयद्रथ-
वरप्राप्तौ एकसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

समाप्तञ्च जयद्रथविमोक्षणपर्व।

अथ रामोपाख्यानपर्व।

जनमेजय उवाच। एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम्। अत ऊर्द्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं कृष्णां मोचयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम्। आसाञ्चक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम्। मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत् पाण्डुनन्दन ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भगवन् देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्य-

वित्। संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥ द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात् समुत्थिता। अयोनिजा महाभागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५ ॥ मन्ये कालश्च भगवान् दैवञ्च विधिनिर्मितम्। भवितव्यञ्च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६ ॥ इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम्। संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥७॥ न हि पापं कृतं किञ्चित् कर्म वा निन्दितं क्वचित्। द्रौपद्या व्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ८ ॥ तां जहार वलाद्राजा मूढवुद्धिर्जयद्रथः। तस्याः संहरणात् पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥ पराजयञ्च संग्रामे ससहाय समाप्तवान्। प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत् सैन्धवं वलम् ॥ १० ॥ तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम्। दुःखश्चायं वने वासो मृगयायाञ्च जीविका ॥ ११ ॥ हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम्। ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम् ॥ १२ ॥ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः। भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने
द्विसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

मार्कण्डेय उवाच। प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ। रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या वलीयसा ॥ १ ॥ आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना। मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २ ॥ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीववलमाश्रितः। वद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्य्यः किंपराक्रमः। रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं कस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मे भगवन् सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरातनम् । सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ॥ ६ ॥ अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः । तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत् स्वाध्यायवान् शुचिः ॥ ७ ॥ अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः । रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ८ ॥ रामस्य माता कौशल्या कैकेयी भरतस्य तु । सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परन्तपौ ॥ ९ ॥ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो । याञ्चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १० ॥ एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्त्तितम् । रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ ११ ॥ पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्व्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ १२ ॥ पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः । तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः ॥१३॥ पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः । तस्य कोपात् पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना ॥१४॥ स यज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्द्धेन वै द्विजः । प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १५ ॥ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह । अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १६ ॥ ईशानेन तथा सख्यं पुत्रञ्च नलकूवरम् । राजधानीनिवेशञ्च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १७ ॥ विमानं पुष्पकं नाम कामगञ्च ददौ प्रभुः । यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वैश्रवणोत्पत्तौ
त्रिसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

मार्कण्डेय उवाच। पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनिः। विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १ ॥ बुबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः। कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २ ॥ स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः। राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३ ॥ ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः। ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४ ॥ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते। अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५ ॥ स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान्। लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६ ॥ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ। कुम्भकर्णदशग्रीवौ वलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७ ॥ मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्। राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८ ॥ विभीषणस्तु रूपेण सर्व्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत्। स वभूव महाभागो धर्म्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९ ॥ दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः। महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १० ॥ कुम्भकर्णो वलेनासीत् सर्व्वेभ्योऽभ्यधिको युधि। मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११ ॥ खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः। सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२ ॥ सर्व्वे वेदविदः शूराः सर्व्वे सुचरितव्रताः। ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्व्वते ॥ १३ ॥ ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम्। पित्रा सार्द्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४ ॥ जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः। ब्रह्माणं तोषयामासुर्घोरेण तपसा तदा ॥ १५ ॥ अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान्। वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६ ॥ अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः। विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७ ॥ उपवासरति-

धीमान् सदा जप्यपरायणः । तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८ ॥ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः । परिचर्य्याञ्च रक्षाञ्च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः । जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २० ॥ ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् । प्रलोभ्य वरदानेन सर्व्वानेव पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । प्रीतोऽस्मि वो निवर्त्तध्वं वरान् वृणुत पुत्रकाः । यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२ ॥ यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया । तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सया ॥ २३ ॥ वैरूप्यञ्च न ते देहे कामरूपधरस्तथा । भविष्यसि रणेऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४ ॥

रावण उवाच । गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा । सर्पकिन्नरभूतेभ्यो न मे भूयात् पराभवः ॥ २५ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । य एते कीर्त्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयन्तव । ऋते मनुष्याद्भद्रन्ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा । अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान् पुरुषादकः ॥ २७ ॥ कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः । स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८ ॥ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह । वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९ ॥

विभीषण उवाच । परमापद्गतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् । अशिक्षितञ्च भगवन् ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच । यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्षण । नाधर्मे धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशाम्पते । लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२ ॥

हित्वा स भगवान् लङ्कामाविशद्गन्धमादनम्। गन्धर्व्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः। शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४ ॥ यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति। अवमन्य गुरुं माञ्च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५ ॥ विभीषणस्तु धर्म्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन्। अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६ ॥ तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः। सेनापत्यं ददौ धीमान् यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७ ॥ राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः। सर्व्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८ ॥ दशग्रीवश्च दैत्यानां देवानाञ्च बलोत्कटः। आक्रम्य रत्नान्यहरत् कामरूपी विहङ्गमः ॥ ३९ ॥ रावयामास लोकान् यत् तस्माद्रावण उच्यते। दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्व्वणि रामोपाख्यानपर्व्वणि रावणादिवरप्राप्तौ चतुःसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

मार्कण्डेय उवाच। ततो ब्रह्मर्षयः सर्व्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा। हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १ ॥

अग्निरुवाच। योऽसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः। अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २ ॥ स बाधते प्रजाः सर्व्वा विप्रकारैर्महाबलः। ततो नस्त्रातु भगवान्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच। न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो। विहितं तत्र यत् कार्य्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४ ॥ तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः। विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म्म करिष्यति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत् । सर्वैर्देवगणैः सार्द्धं सम्भव त्वं महीतले ॥ ६ ॥ विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् कामरूपवलान्वितान् ॥ ७ ॥ ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः । अवतर्त्तुं महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ॥ ८ ॥ तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ कार्य्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः । मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १० ॥ शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ ११ ॥ तेऽन्ववर्त्तन् पितॄन् सर्वे यशसा च वलेन च । भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ॥ १२ ॥ वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघवलास्तथा । कामवीर्य्यवलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १३ ॥ नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे । यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिद्व वनौकसः ॥ १४ ॥ एवं विधाय तत् सर्वं भगवान् लोकभावनः । मन्थरां वोधयामास यद्यत् कार्य्यं यथा यथा ॥ १५ ॥ सा तद्वचः समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा । इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसन्धुक्षणे रता ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि रामोपाख्यानपर्व्वणि वानरादुत्पत्तौ पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक् पृथक् । प्रस्थानकारणं व्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १ ॥ कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । संप्रस्थितौ वने व्रह्मन् मैथिली च यशस्विनी ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृप ।

क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥ क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्द्धन्त महौजसः। वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः ॥ ४ ॥ चरितब्रह्मचर्य्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव। यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत् सुखी ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः। मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः ॥ ६ ॥ ततः स राजा मतिमान् मत्वात्मानं वयोऽधिकम्। मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥ अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत। प्राप्तकालन्तु ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८ ॥ लोहिताक्षं महावाहुं मत्तमातङ्गगामिनम्। दीर्घवाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्द्धजम् ॥९॥ दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवरं रणे। पारगं सर्वधर्माणां वृहस्पतिसमं मतौ ॥ १० ॥ सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम्। जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११ ॥ नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम। धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२ ॥ पुत्रं राजा दशरथः कौशल्यानन्दवर्द्धनम्। सन्दृश्य परमां प्रीतिमगच्छत् कुरुनन्दन ॥ १३ ॥ चिन्तयंश्च महातेजा गुणान् रामस्य वीर्य्यवान्। अभ्यभाषत भद्रन्ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥१४॥ अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन् पुण्यं योगमुपैष्यति। सम्भाराः संभ्रियन्तां वै रामश्चोपनिमन्त्र्यताम् ॥ १५ ॥ श्व एष पुष्यो भविता यत्र रामः सुतो मया। यौवराज्येभिषेक्तव्यः पौरेषु सहमन्त्रिभिः ॥ १६ ॥ इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा। कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत्। आशीविषस्त्वां संक्रुद्धश्चण्डो दशतु दुर्भगे ॥१८॥ सुभगा खलु कौशल्या यस्याः पुत्रोऽभिषिच्यते। कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न, राज्यभाक् ॥ १९ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता। वेदिविलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २० ॥

विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता। प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान्। उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व सङ्कटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच। वरं ददामि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि। अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥ २३ ॥ धनं ददानि कस्याद्य क्रियतां कस्य वा पुनः। ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत् किञ्चिद्वित्तमस्ति मे ॥ २४ ॥ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता। यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि मा चिरम् ॥ २५ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम्। आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २६ ॥ आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम्। भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २७ ॥ नवपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः। जटाचीराजिनधरो रामो वसतु तापसः ॥ २८ ॥ स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम्। दुःखार्त्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्व्याजहार ह ॥ २९ ॥ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्य्यवान्। वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्योभवत्विति ॥ ३० ॥ तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान् धनुष्मांल्लक्ष्मणस्तदा। सीता च भार्य्या भद्रन्ते वैदेही जनकात्मजा ॥ ३१ ॥ ततो वनगते रामे राजा दशरथस्तदा। समयुज्यत देहस्य कालपर्य्यायधर्मणा ॥ ३२ ॥ रामन्तु गतमाज्ञाय राजानन्तु तथागतम्। आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ। गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३४ ॥ तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं वत ते कृतम्। पतिं हत्वा कुलञ्चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५ ॥ अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने। सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३६ ॥ स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसन्निधौ। अन्वयाद्भ्रातरं रामं

विनिवर्त्तनलालसः ॥ ३७ ॥ कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च कैकेयीञ्च सुदुःखितः । अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३८ ॥ वशिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः । पौरजानपदैः सार्द्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्द्धरम् ॥ ४० ॥ विसर्ज्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४१ ॥ रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् । प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४२ ॥ सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४३ ॥ वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् । खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४४ ॥ रक्षार्थं तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि राक्षसान् ॥ ४५ ॥ दूषणञ्च खरञ्चैव निहत्य सुमहाबलौ । चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४६ ॥ हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः । ययौ निकृत्तनासौष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४७ ॥ ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता । पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४८ ॥ तान्तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः । उत्पपातासनात् क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४९ ॥ स्वानमात्यान् विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः । केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ५० ॥ कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते । कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ५१ ॥ आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः । सिंहं केशरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्पृश्य तिष्ठति ॥ ५२ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्च्चिषः । निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५३ ॥ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् । खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५४ ॥ ततो ज्ञातिवधं

ज्ञात्वा रावणः कालचोदितः। रामस्य वधमाकाङ्क्षन् मारीचं मनसागमत् ॥ ५५ ॥ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्व्य च। ऊर्द्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५६ ॥ त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च। ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ५७ ॥ तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः। दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५८ ॥ तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः। पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणागमने
षट्सप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम्। पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥ विश्रान्तञ्चैनमासीनं मन्वासीनः स राक्षसः। उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्णः कच्चित् क्षेमं पुरे तव। कच्चित् प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥३॥ किमिहागमने चापि कार्य्यन्ते राक्षसेश्वर। कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ शशंस रावणस्तस्मै तत् सर्वं रामचेष्टितम्। समासेनैव कार्य्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥ मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम्। अलन्ते राममासाद्य वीर्य्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ॥ ६ ॥ बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः। प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना। तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ॥ ८ ॥ अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते

ध्रुवम्। मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ॥ ९ ॥ अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १० ॥ किन्ते सह्यं मया कार्य्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत्। तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ॥ ११ ॥ रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः। ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामञ्चोदयिष्यति ॥ १२ ॥ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति। तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥ भार्य्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत् सह्यं कुरुष्व मे। इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ॥ १४ ॥ रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत् सुदुःखितः। ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः ॥ १५ ॥ चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत् पूर्वमन्त्रितम्। रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ॥ १६ ॥ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः। दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृक् ॥ १७ ॥ चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता। रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन् धनुरादाय सत्वरः ॥ १८ ॥ रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया। स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ १९ ॥ अन्वधावन्मृगं रामो पुरस्तारामृगं यथा। सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ॥ २० ॥ चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः। निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ॥ २१ ॥ अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम्। स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्त्तस्वरेण ह। शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ॥ २३ ॥ सा प्राद्रवयतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः। अलन्ते शङ्कया भीरु को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥ मुहूर्त्ताद्रक्ष्यसे रामं भर्त्तारं त्वं शुचिस्मिते। इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्य्यशङ्कत लक्ष्मणम् ॥ २५ ॥ हता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा। सा तं परुषमारब्धा

वक्तां साध्वी पतिव्रता ॥ २६ ॥ नैष कामो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थ-
यसे हृदा । अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥
पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेयं वा हुताशनम् । रामं भर्त्तारमुत्सृज्य
न त्वहं त्वां कथञ्चन ॥ २८ ॥ निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं
यथा । एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ॥ २९ ॥ पिधाय
कर्णौ सद्वृत्तः प्रस्थितो येन राघवः । स रामस्य पदं गृह्य प्रससार
धनुर्द्धरः ॥ ३० ॥ अवीक्षमाणो बिम्बोष्ठीं प्रययौ लक्ष्मणस्तथा ।
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ अभव्यो भव्यरूपेण
भस्मच्छन्न इवानलः । यतिवेशप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम्
॥ ३२ ॥ सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा । निमन्त्रया-
मास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३३ ॥ अवमन्य ततः सर्वं स्वरूपं
प्रतिपद्य च । सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४ ॥
सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः । मम लङ्का पुरी
नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वं वरनारीषु शोभि-
ष्यसि मया सह । भार्य्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम्
॥ ३६ ॥ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी । पिधाय
कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३७ ॥ प्रपतेद्द्यौः सनक्षत्रा
पृथिवी शकली भवेत् । शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम्
॥ ३८ ॥ कथं हि भिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय
महाभागं करेणुः शूकरं स्पृशेत् ॥ ३९ ॥ कथं हि पीत्वा माध्वीकं
पीत्वा च मधुमाधवीम् । लोभं सौवीरके कुर्य्यान्नारी काचिदिति
स्मरे ॥ ४० ॥ इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं ततः ।
क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ॥ ४१ ॥ तामभि-
द्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् । भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण
गतचेतनाम् ॥ ४२ ॥ मूर्द्धजेषु निजग्राह ऊर्द्ध्वमाचक्रमे ततः ।

तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः । रुदतीं रामरामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीताहरणे सप्तसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः । गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्य्यस्योदरः ॥ १ ॥ स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २ ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् । ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३ ॥ न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् । उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम् ॥ ४ ॥ पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्ज्जरीकृतम् । चचार रुधिरं भूरि गिरिप्रस्रवणैरिव ॥ ५ ॥ स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्त्रिणः ॥ ६ ॥ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् । ऊर्द्ध्वमाचक्रामे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् । सरो वा सरितो वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ८ ॥ सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् । तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज्ज मनस्विनी ॥ ९ ॥ तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धतम् । मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ १० ॥ अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव । ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ ११ ॥ प्राकारवप्रसम्बाधां निर्म्मितां विश्वकर्म्मणा । प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् । निवृत्तो ददृशे धीमान्

भ्रातरं लक्ष्मणन्तथा ॥ १३ ॥ कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते । इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४ ॥ मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोपकर्षणम् । भ्रातुरागमनञ्चैव चिन्तयन् पर्य्यतप्यत ॥ १५ ॥ गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् । अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥ तस्य तत् सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः । यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १७ ॥ दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् । स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८ ॥ राक्षसं शङ्कमानस्तं विकृष्य बलवद्धनुः । अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १९ ॥ स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ । गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वो सखा दशरथस्य वै ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे । कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥ २१ ॥ ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगम् । तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ २२ ॥ अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणं कान्दिशं गतः । तस्य गृध्रः शिरःकम्पै राचचक्षे ममार च ॥ २३ ॥ दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् । सत्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धवृषीमठम् । विध्वस्तकलसं शून्यं गोमायुशतसङ्कुलम् ॥ २५ ॥ दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्द्दितौ । जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ ॥ २६ ॥ वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ॥ २७ ॥ शब्दञ्च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्द्धतः । अपश्यतां मुहूर्त्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ॥ २८ ॥ मेघपर्वतसङ्काशं शालस्कन्धं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २९ ॥ यदृच्छयाथ तुद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विषादमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३० ॥ स राममभिसंप्रेक्ष्य

दृश्यते येन तन्मुखम्। विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ ३१ ॥ हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः। राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणन्तथा ॥ ३२ ॥ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतम्। द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ३३ ॥ द्रक्ष्यन्त्यार्य्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीजलैः। अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा ॥ ३४ ॥ एवं बहुविधं धीमान् विललाप स लक्ष्मणः। तमुवाचाथ काकुत्स्थः सम्भ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३५ ॥ मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते। छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३६ ॥ इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः। खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३७ ॥ ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान् बली। सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ३८ ॥ पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम्। गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३९ ॥ तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः। ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन् ॥ ४० ॥ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः। कामया किमिदञ्चित्रमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे ॥ ४१ ॥ तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप। प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ४२ ॥ रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्काधिवासिना। सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते सख्यं करिष्यति ॥ ४३ ॥ एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता। ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तड़ाकिनी ॥ ४४ ॥ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह। भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४५ ॥ तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःखमूलं निवेदय। समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ॥ ४६ ॥ एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम्। ध्रुवं वानरराजस्य विदिता रावणादयः ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हितो

दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विस्मयं जग्मतुस्तोभौ प्रवीरौ र।
पेश्च
लक्ष्मणौ ॥ ४८ ॥ पै ।

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि विश्वावसुमोक्षणे
अष्टसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्त्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १ ॥ मारुतेन
सुशीतेन सुखिनामृतगन्धिना । सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम
मनसा प्रियाम् ॥ २ ॥ विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामबाणाभिसन्तप्तं सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ न त्वामेवंविधो
भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्ध-
शीलिनम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च । तां
त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५ ॥ अभिगच्छाव सुग्रीवं
शैलस्थं हरिपुङ्गवम् । मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समा-
श्वस ॥ ६ ॥ एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः । उक्तः
प्रकृतिमापेदे कार्य्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७ ॥ निषेव्य वारि पम्पा-
यास्तर्पयित्वा पितॄनपि । प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ तावृष्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलद्रुमम् । गिर्य्यग्रे
वानरान् पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९ ॥ सुग्रीवः प्रेषयामास
सचिवं वानरं तयोः । बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम्
॥ १० ॥ तेन सम्भाष्य पूर्वन्तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः । सख्यं वानर-
राजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११ ॥ तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य
कार्य्ये निवेदिते । वानराणान्तु यत् सीता ह्रियमाणा व्यपा-
सृजत् ॥ १२ ॥ तत् प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्वर्य्ये स्वयं रामोऽभ्यषिचयत् ॥ १३ ॥ प्रतिजज्ञे च

काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् । सुग्रीवस्यापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् । अभ्येत्य सर्वे किष्किन्ध्यां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्ध्यां ननादौघनिभस्वनः । नास्य तं ममृषे वाली तारा तं प्रत्यषेधयत् ॥ १६ ॥ यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः । मन्ये चाश्रयवान् प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता । केनापाश्रयवान् प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९ ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु तारा ताराधिपप्रभा । पतिमित्यब्रवीत् प्राज्ञा शृणु सर्वकपीश्वर ॥ २० ॥ हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः । तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्द्धरः ॥ २१ ॥ भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः । लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्य्यार्थसिद्धये ॥ २२ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः । जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २३ ॥ सर्वे एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः । अलन्तव विनाशाय रामवीर्य्यबलाश्रयात् ॥ २४ ॥ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः । पर्य्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २५ ॥ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्ज्जगाम गुहामुखात् । स्थितं माल्यवतोऽभ्यासे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६ ॥ असकृत्त्वं मया पूर्वं निर्ज्जितो जीवितप्रियः । मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७ ॥ इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः । प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं सम्बोधयन्निव ॥ २८ ॥ हृतदारस्य मे राजन् हृतराज्यस्य च त्वया । किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ सन्निपेततुः । समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३० ॥ उभौ जघ्नतु-

रन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः। उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३१ ॥ उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ। शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२ ॥ न विशेषस्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते। सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान् कण्ठ आसजत् ॥ २३ ॥ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया। श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४ ॥ कृतचिह्नन्तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः। विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५ ॥ विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ। वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६ ॥ स भिन्नहृदयो वाली वक्त्राच्छोणितमुद्वहन्। ददर्शावस्थितं रामं ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३७ ॥ गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्च्छितः। तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिसमौजसम् ॥३८॥ हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्ध्यां प्रत्यपद्यत। ताञ्च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९ ॥ रामस्तु चतुरो मासान् पृष्ठे माल्यवतः शुभे। निवासमकरोद्धीमान् सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४० ॥ रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात् कृतः। सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४१ ॥ अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसन्निभे। भर्त्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेशधारिणी ॥४२॥ उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा। उवास दुःखवसतिं फलमूलकृताशना ॥ ४३ ॥ दिदेश राक्षसींस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४४ ॥ द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्वकाम्। त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्द्धजाः। परिवार्य्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४६ ॥ तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वराः। तर्ज्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४७ ॥ खादाम पाटयामैनां तिलशः

प्रविभज्यताम्। येयं भर्त्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४८ ॥ इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः। भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४९ ॥ आर्य्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते। विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्द्धजम् ॥ ५० ॥ अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता। शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५१ ॥ न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते। इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः। आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत् सर्वमादितः ॥ ५३ ॥ गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी। सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं कुरु मे सखि। भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५ ॥ अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः। स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि समावदत् ॥ ५६ ॥ सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च। भर्त्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो वली ॥ ५७ ॥ सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा। कृतवान्राघवः श्रीमान् त्वदर्थे च समुद्यतः ॥ ५८ ॥ मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात्। नलकूवरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि ॥ ५९ ॥ शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन्। न शक्तो ह्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६० ॥ क्षिप्रमेष्यति ते भर्त्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः। सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वाञ्चेतो मोचयिष्यति ॥ ६१ ॥ स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः। विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६२ ॥ दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः। स्वभावात् शीलदोषेण सर्वेषां भयवर्द्धनः ॥ ६३ ॥ स्पर्द्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः। मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४ ॥ तैलाभिषिक्तो

विकचो मज्जन् पङ्के दशाननः। असकृत् खरयुक्ते तु रथे
नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६५ ॥ कुम्भकर्णादयश्चेमे मग्नाः पतितमूर्द्धजाः।
गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपना ॥ ६६ ॥
श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यानुलेपनः। श्वेतपर्वतमारूढ
एक एव विभीषणः ॥ ६७ ॥ सचिवास्तस्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः।
श्वेतपर्वतमारूढा मोक्ष्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६८ ॥
रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा। यशसा पृथिवीं
कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९ ॥ अस्थिसञ्चयमारूढो भुञ्जानो
मधुपायसम्। लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिधक्षुः सर्वतो दिशम् ॥ ७० ॥
रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता। असकृत् त्वं मया
दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तमम् ॥ ७१ ॥ हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं
भर्त्रा समन्विता। राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७२ ॥
इत्येतन्मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः। बभूवाशावती बाला
पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७३ ॥ यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः
सुदारुणाः। ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतासान्त्वने
एकोनाशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच। ततस्तां भर्तृशोकार्त्तां दीनां मलिनवाससम्।
मणिशेषाभ्यलङ्कारां रुदतीञ्च पतिव्रताम् ॥ १ ॥
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले। रावणः कामबाणार्त्तो
ददर्शोपससर्प च ॥ २ ॥ देवदानवगन्धर्वयक्षकिम्पुरुषैर्युधि।
अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीड़ितः ॥ ३ ॥ दिव्याम्बरधरः
श्रीमान् सुमृष्टमणिकुण्डलः। विचित्रमाल्यमुकुटी वसन्त
इव मूर्त्तिमान् ॥ ४ ॥ स कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः।

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयङ्करः ॥५॥ स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः। ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥६॥ स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः। इदमित्यब्रवीद्बालां त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ७ ॥ सीते पर्य्याप्तमेतावत् कृतो भर्त्तुरनुग्रहः। प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म्म ते ॥ ८ ॥ भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा। भव मे सर्व्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९ ॥ सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्व्वाणाञ्च योषितः। सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानाञ्चापि योषितः ॥ १० ॥ चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः। द्विस्तावत् पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्म्मणाम् ॥ ११ ॥ ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वनचारिणः। केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥१२॥ गन्धर्व्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा। उपातिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३ ॥ पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः। पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥१४॥ दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च। यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भाविनि ॥ १५ ॥ क्षीयतां दुष्कृतं कर्म्म वनवासकृतं तव। भार्य्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६ ॥ इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभाननम्। तृणमन्तरितं कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७ ॥ अशिवेनाति वामोरुरजस्रं नेत्रवारिणा। स्तनावपतितौ बाला संहतावभिवर्षति ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता। असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ॥ १९ ॥ विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया। तद्भद्र सुखभद्रन्ते मानसं विनिवर्त्त्यताम् ॥ २० ॥ परदारास्म्यलभ्या च सततञ्च पतिव्रता। न चैवौपयिकी भार्य्या मानुषी कृपणा तव ॥ २१ ॥ विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि। प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ॥ २२ ॥ न च पालयसे

धर्मं लोकपालसमः कथम्। भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ॥ २३ ॥ धनेश्वरं व्यपदिशन् कथन्त्विह न लज्जसे। इत्युक्त्वा प्रारुदत् सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ॥ २४ ॥ शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा। तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घवेणी सुसंयता ॥ २५ ॥ ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्द्धनि। श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ॥ २६ ॥ प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः। काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ॥ २७ ॥ न त्वामकामां सुश्रोणि समेष्ये चारुहासिनीम्। किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ॥ २८ ॥ आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे। इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसमहेश्वरः ॥ २९ ॥ तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम्। राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता। सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादे
अशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८० ॥

मार्कण्डेय उवाच। राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः। वसन् माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम्। ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २ ॥ कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना। महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३ ॥ प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः। सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ४ ॥ गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम्। प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५ ॥ योऽसौ कुलाधमो मूढो

मया राज्येऽभिषेचितः । सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६ ॥ यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्वह । त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७ ॥ कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि । यो मामेवं गतं मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८ ॥ असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् । कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ९ ॥ यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः । नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १० ॥ अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः । तमादायैव काकुत्स्थ त्वरावान् भव मा चिरम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः । प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ॥ १२ ॥ किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः । सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ॥ १३ ॥ तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः । पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४ ॥ तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः । स तत् सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ सभृत्यदारो राजेन्द्रः सुग्रीवो वानराधिपः । इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६ ॥ नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा नाकृतज्ञो न निर्घृणः । श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्य्येषणे कृतः ॥ १७ ॥ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया । सर्वेषाञ्च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ २८ ॥ यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा । विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १९ ॥ स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति । ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत् प्रियम् ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता । त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २१ ॥ स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् । अभिगम्योदयं तस्य कार्य्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ इत्येवं वानरेन्द्रास्तु समाजग्मुः सहस्रशः । दिशस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये

दक्षिणाङ्गताः ॥ २३ ॥ आचख्युस्तत्र रामाय महीं सागरमेखलाम् । विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वै ॥ २४ ॥ गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः । आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्त्तोऽप्यधारयत् ॥ २५ ॥ द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः । सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६ ॥ रक्षितं वालिना यत्तु स्फीतं मधुवनं महत् । त्वया च प्लवगश्रेष्ठस्तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २७ ॥ वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः । विचेतुं दक्षिणामाशां राजन् प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८ ॥ तेषां तत् प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् । कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९ ॥ स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः । रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टान्तु मैथिलीम् ॥ ३० ॥ हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवङ्गमाः । अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१ ॥ गतिञ्च मुखवर्णञ्च दृष्ट्वा रामो हनूमतः । अगमत् प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३२ ॥ हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः । प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणन्तथा ॥ ३३ ॥ तानुवाचागतान्रामः प्रगृह्य सशरं धनुः । अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४ ॥ अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः । निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥३५॥ अमोचयित्वा वैदेहीमहत्वा च रणे रिपून् । हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३६ ॥ इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः । प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३७ ॥ विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् । श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३८ ॥ प्रविशामो वयं तान्तु बहुयोजनमायताम् । अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३९ ॥ गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभान्ततः । दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४० ॥ मयस्य किल दैत्यस्य

तदासीद्वेश्म राघव। तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥४१ तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च। भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४२ ॥ निर्याय तस्मादुद्देशात् पश्यामो लवणाम्भसः। समीपे सह्यमलयौ दर्दुरञ्च महागिरिम् ॥ ४३ ॥ ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम्। विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४४ ॥ अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम्। तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४५ ॥ तत्रानशनसङ्कल्पं कृत्वासीना वयं तदा। ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत् कथा ॥ ४६ ॥ ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम्। पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४७ ॥ सोऽस्मानतर्कयत् भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत्। भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४८ ॥ सम्पातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः। अन्योऽन्यस्पर्द्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥४९ ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः। तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ॥ ५० ॥ निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन् महागिरौ। तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ॥ ५१ ॥ व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम्। स सम्पातिस्तदा राजन् श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ॥ ५२ ॥ विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिन्दम। कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ॥५३॥ इच्छामि सर्वमेवैतत् श्रोतुं प्लवमसत्तमाः। तस्याहं सर्वमेवैतद्भवतो व्यसनागमम् ॥ ५४ ॥ प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽब्रुवम्। सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ॥ ५५ ॥ रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी। दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ॥ ५६ ॥ भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा। इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ॥ ५७ ॥ सागरक्रमणे मन्त्रं मन्त्रयामः परन्तप। नाध्यवास्यद्यदा कश्चित्

सागरस्य विलङ्घनम् ॥ ५८ ॥ ततः पितरमाविश्य पुप्लुवेऽहं महार्णवम् । शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९ ॥ तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती । उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ॥ ६० ॥ जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी । निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ॥ ६१ ॥ उपसृत्याब्रुवञ्चार्य्यामभिगम्य रहोगताम् । सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ॥ ६२ ॥ त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा । राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६३ ॥ सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ । कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ॥ ६४ ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति । क्षिप्रमेष्यति ते भर्त्ता सर्वशाखामृगैः सह ॥ ६५ ॥ प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् । अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसम्मतः ॥ ६७ ॥ कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः । गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिदं मणिम् ॥ ६८ ॥ धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता । प्रत्ययार्थं कथाञ्चेमां कथयामास जानकी ॥६९॥ क्षिप्तामिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ । भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७० ॥ ग्राहयित्वाहमात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् । सम्प्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमार्चयत् ॥७१॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि हनूमत्प्रत्यागमने एकाशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह । समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥ ततः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् । श्वशुरो वालिनः श्रीमान् सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २ ॥ कोटीशतवृतो वापि गयो गवय एव च । वानरेन्द्रौ महावीर्य्यौ पृथक् पृथगदृश्यताम् ॥ ३ ॥ षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत । गोलाङ्गुलो महाराजा गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४ ॥ गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः । कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥ पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः । कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशतञ्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥ श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्य्यवान् । प्रचकर्ष महासैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥ कृष्णानां मुखपाण्डूनामृक्षाणां भीमकर्म्मणाम् । कोटीशतसहस्रेण जाम्ववान् प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः । असंख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥ ९ ॥ गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव गर्ज्जताम् । श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥ गिरिकूटनिभाः केचित् केचिन्महिषसन्निभाः । शरदभ्रप्रतीकाशाः केचिद्धिङ्गलकाननाः ॥ ११ ॥ उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः । उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून् समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥ स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः । निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३ ॥ ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्व्वशः । तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्त्ते चाभिपूजिते ॥ १४ ॥ तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्त्तयन्निव । प्रययौ राघवः श्रीमान् सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५ ॥ मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः । जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र जग्मतुः । वृतौ हरिमहामात्यैश्चन्द्रसूर्य्यौ ग्रहैरिव ॥ १७ ॥ प्रबभौ हरिसैन्यन्तत् शालतालशिलायुधम् । सुमह

क्षालिभवनं यथासूर्य्योदयं प्रति ॥ १८ ॥ नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता । ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९ ॥ विविधेषु वनेष्वेव बहुमूलफलेषु च । प्रभूतमधुमांसेषु वारिलत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥ निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु । उपायाद्धरिसेना सा क्षीरोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥ द्वितीयसागरनिभं तद्बलं बहुलध्वजम् । वेलावलं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२ ॥ ततो दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत । मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३ ॥ उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने । इयं हि महती सेना सागरश्चातिदुस्तरः ॥ २४ ॥ तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानरा बहुमानिनः । समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु तत्कृत्स्नकारकम् ॥ २५ ॥ केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः । नेति रामस्तु तान् सर्वान् सान्त्वयन् प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः । क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७ ॥ नावो न सन्ति सेनाया बह्वीस्तारयितुं तथा । वणिजामुपघातञ्च कथमस्मविधश्चरेत् ॥ २८ ॥ विस्तीर्णञ्चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण वै परः । प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९ ॥ अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः । प्रतिशेष्याम्युपवसन् दर्शयिष्यति मान्ततः ॥ ३० ॥ न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः । महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निज्वलनोज्ज्वलैः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः । प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत् कुशसंस्तरे ॥ ३२ ॥ सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् । देवो नदनदीभर्त्ता श्रीमान् यादोगणैर्वृतः ॥ ३३ ॥ कौशल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः । इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशोवृतः ॥ ३४ ॥ ब्रूहि किन्ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ । ऐक्ष्वाकुर्ह्यस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ मार्ग-

मिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते। येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६ ॥ यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान्। शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७ ॥ इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः। उवाच व्यथितो वाक्यमिति वद्धाञ्जलिं स्थितः ॥ ३८ ॥ नेच्छामि प्रतिघातन्ते नास्मि विघ्नकरस्तव। शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्त्तव्यमाचर ॥ ३९ ॥ यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतो ज्ञया। अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषोवलात् ॥ ४० ॥ अस्ति तत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसम्मतः। त्वष्टुर्देवस्य तनयो वलवान् विश्वकर्मणः ॥ ४१ ॥ स यत् काष्ठं तृणं वापि शिलाम्वा क्षेप्स्यते मयि। सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन् रामो नलमुवाच ह। कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३ ॥ तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुवन्धमकारयत्। दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४ ॥ नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि। रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्यातो गिरिसन्निभः ॥ ४५ ॥ तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः। भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६ ॥ प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः। सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत् प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७ ॥ राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् सुचरितेङ्गितैः। यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ॥ ४८ ॥ सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम्। चक्रे च मन्त्रावरजं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९ ॥ विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम्। ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५० ॥ ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः। भेदयामास कपिभिर्महान्ति च वहूनि च ॥ ५१ ॥ तत्रस्थौ रावणामात्यौ मन्त्रिणौ शुकसारणौ। चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२ ॥ प्रतिपन्नौ

यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ। दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३ ॥ निवेश्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्राज्ञवानरम्। प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सेतुबन्धने
द्व्यशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच। प्रभूतान्नोदके तस्मिन् बहुमूलफले वने। सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत् पर्य्यरक्षत ॥ १ ॥ रावणः संविधिञ्चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्म्मितम। प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढ़प्राकारतोरणा ॥ २ ॥ अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः। बभूवुः सप्तदुर्द्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३ ॥ कपाटयन्त्रदुर्द्धर्षाः बभूवुः सहुडोपलाः। आशीविषघटा योधाः ससर्ज्जरसपांशवः ॥ ४ ॥ मुषलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः। अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५ ॥ पुरद्वारेषु सर्व्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः। बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥ अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः। विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७ ॥ मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः। शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥ स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसम्वृतम्। रामसन्देशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥ आह त्वां राघवो राजन् कोशलेन्द्रो महायशाः। प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम्। विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥ त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात्। वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥ ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः। ऋषयो हिंसिताः पूर्व्वं देवाश्चा-

प्यवमानिताः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च निहताः सुदत्यश्च हृताः स्त्रियः ।
तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥ हन्तास्मि त्वां
सहामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव । पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य
निशाचर ॥ १५ ॥ मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्त्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ इति
तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः । श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः
क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ इङ्गितज्ञास्ततो भर्त्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥ तांस्तथाङ्गेषु
संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् । आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९ ॥ वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः । भुवि
सम्भिन्नहृदयाः प्रहारवरपीडिताः ॥ २० ॥ संसक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात् पुनरवापतत् । लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः
॥ २१ ॥ कोशलेन्द्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः । विशश्राम स
तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥ ततः सर्वाभिसारेण हरीणां
वातरंहसाम् । भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥२३ ॥
विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः । दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्नाद् दुरासदम् ॥ २४ ॥ करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् । कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥२५॥ प्रलम्बवाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् । ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः
कोट्योव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च
वानरैः । नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७ ॥
शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः । तरुणादित्यसदृशैः शणगौरैश्च वानरैः ॥ २८ ॥ प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात् कपिलीकृतम् । राक्षसा विस्मिता राजन् सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९ ॥
बिभिदुस्ते मणिस्तम्भान् कर्णाटशिखराणि च । भग्नोन्मथितशृङ्गाणि चन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ ३० ॥ परिगृह्य शतघ्नीश्च

सचक्राः सगुडोपलाः । चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महास्वनाः ॥ ३१ ॥ प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा । प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः । निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्घशः ॥ ३२ ॥ अस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः । प्राकारं शोभयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३४ ॥ स माषराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः । कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५ ॥ पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः । स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३६ ॥ केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह । नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७ ॥ निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः । हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३८ ॥ रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा । तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तान् रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः । आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान् पातयामास राक्षसान् ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यवहारोऽभूत् सैन्यानां राघवाज्ञया । कृते विमर्द्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि रामोपाख्यानपर्व्वणि लङ्काप्रवेशे
त्र्यशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निविशमानांस्तान् सैनिकान्रावणानुगाः । अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १ ॥ पर्वणः पतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः । प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २ ॥ ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् । अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३ ॥ ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः । निहताः सर्वशो राजन् महीं जग्मुर्गता-

स्रवः ॥ ४ ॥ अमृष्यमाणः सवलो रावणो निर्ययावथ। राक्षसानां वलैर्घोरैः पिशाचानाञ्च संवृतः ॥ ५ ॥ युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः। व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत् ॥ ६ ॥ राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूढानीकं दशाननम्। वार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ७ ॥ समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः। युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८ ॥ विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः। तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ९ ॥ विषह्यं यं हि यो मेने स सह तेन समेयिवान्। युयुधे युद्धवेलायां स्ववाहुवलमाश्रितः ॥ १० ॥ स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्द्धनः। लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ ११ ॥ रावणो राममानर्च्छच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः। निशितैरायसैस्तीक्ष्णैरावणञ्चापि राघवः ॥ १२ ॥ तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः। इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं विभेद वहुभिः शरैः ॥ १३ ॥ विभीषण प्रहस्तञ्च प्रहस्तश्च विभीषणम्। खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १४ ॥ तेषां वलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः। विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयुद्धे
चतुरशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच। ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम्। गदया ताड़यामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १ ॥ स तयाभिहतो धीमान् गदया भीमवेगया। नाकम्पत महावाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २ ॥ ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः। अनुमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ २ ॥

पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिवेगया। हतोत्तमाङ्गो ददृशे
वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम्।
अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५ ॥ तस्य
मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम्। दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे
वानरपुङ्गवाः ॥६॥ ततस्तान् सहसा दीर्णान् दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान्।
निर्ययौ कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वावस्थितं
संख्ये हरयः पवनात्मजम्। महत्या त्वरया राजन् संन्यवर्त्तन्त
सर्वशः ॥ ८ ॥ ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः। रामरावणसैन्यानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ९ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे
घोरे रुधिरकर्द्दमे। धूम्राक्षः कपिसैन्यन्तत् द्रावयामास पत्रिभिः
॥ १० ॥ तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित्। प्रतिजग्राह
हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११ ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरं हरिराक्षसवीरयोः।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२ ॥
गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान् कपिम्। कपिश्च जघ्निवान्
रक्षः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ १३ ॥ ततस्तमतिकोपेन साश्वं स
रथसारथिम्। धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनूमान् मारुतात्मजः ॥१४॥
ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम्। हरयो जातविस्रम्भा
जग्मुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५ ॥ ते वध्यमाना हरिभिर्बलिभिर्जितकाशिभिः।
राक्षसा भग्नसङ्कल्पा लङ्कामभ्यपतन् भयात् ॥ १६ ॥
तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः। एवं राज्ञे यथावृत्तं
रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं
निहतं युधि। धूम्राक्षञ्च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८ ॥
सुदीर्घमिव निश्वस्य समुत्पत्य वरासनात्। उवाच कुम्भकर्णस्य
कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९ ॥ इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः।
शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २० ॥ प्रबोध्य
महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः। स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं

राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् । धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ॥ २२ ॥ य इमं दारुणाकारं न जानीषि महाभयम् । एष तीर्त्वार्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ॥ २३ ॥ अवमन्येह नः सर्वान् करोति कदनं महत् । मया त्वपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ॥ २४ ॥ तां नेतुं स इहायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे । तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ॥ २५ ॥ तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वामृते शत्रुकर्षण । संदंशितो विनिर्याय बलेन बलिनाम्वर ॥ २६ ॥ रामादीन् समरे सर्वान् जहि शत्रूनरिन्दम । दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २७ ॥ तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः । इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ॥ २८ ॥ सन्दिदेशेतिकर्त्तव्यं वज्रवेगप्रमाथिनौ । तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ । कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्णरणगमने
पञ्चाशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निर्याय स्वपुरात् कुम्भकर्णः सहानुगः । अपश्यत् कपिसैन्यन्तत् जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १ ॥ स वीक्षमाणस्तत् सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया । अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ तमभ्येत्याशु हरयः परिवव्रुः समन्ततः । अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ॥ ३ ॥ करजैरतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् । बहुधा युद्धमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥ नानाप्रहरणैर्भीमै राक्षसेन्द्रमताडयन् । स ताड्यमानः प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ॥ ५ ॥ बलं चण्डबलाख्यञ्च वज्रबाहुञ्च वानरम् । तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य

रक्षसः ॥ ६ ॥ उदक्रोशन् परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा । तानुच्चैः
क्रोशतः सैन्यान् श्रुत्वा स हरियूथपान् ॥ ७ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः
कुम्भकर्णमपेतभीः । ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ॥८॥
शालेनाजघ्निवान् मूर्द्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः । स महात्मा महा-
वेगः कुम्भकर्णस्य मूर्द्धनि ॥ ९ ॥ विभेद शालं सुग्रीवो न चैवा-
व्यथयत् कपिः । ततो विनद्य सहसा शालस्पर्शविबोधितः ॥१०॥
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्बलात् । ह्रियमाणन्तु सुग्रीवं
कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ ११ ॥ अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्र-
नन्दनः । सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ॥ १२ ॥
प्राहिणोत् कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा । स तस्य देहावरणं
भित्त्वा देहञ्च सायकः ॥ १३ ॥ जगाम दारयन् भूमिं रुधिरेण
समुक्षितः । तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ॥ १४ ॥
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रि-
मुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १५ ॥ तस्याभिपततस्तूर्णं क्षुराभ्या-
मुच्छ्रितौ करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥१६॥
तानप्यस्य भुजान् सर्व्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद
लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७ ॥ स बभूवातिकायश्च बहु-
पादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्द्ददाराद्रिचयोपमम् ॥१८॥
स पपात महावीर्य्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनि-
र्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं
तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन् भयात् ॥२०॥
तथा तान् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ । अवस्थाप्याथ
सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ २१ ॥ तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ
वज्रवेगप्रमाथिनौ । अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः
॥ २२ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । दूषणानुजयोः
पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २३ ॥ महता शरवर्षेण राक्षसौ

सोऽभ्यवर्षत। तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तं समवर्षताम् ॥२४॥ मुहूर्त्तमेवमभवत् वज्रवेगप्रमाथिनोः। सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः। अभिद्रुत्याददे प्राणान् वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलश्च महता ग्राव्णा दुषणावरजं हरिः। प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामकटुकोदयः। रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २८ ॥ शतशो नैर्ऋतान् वन्या जघ्नर्न्यांश्च नैर्ऋताः। नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु वानराः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्णादिवध
षड्शीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम्। प्रहस्तञ्च महेष्वासं धूम्राक्षञ्चातितेजसम् ॥ १ ॥ पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत। जहि राममित्रघ्न सुग्रीवञ्च सलक्ष्मणम् ॥ २ ॥ त्वया हि मम सत्पुत्र यशोदीप्तमुपार्ज्जितम्। जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३ ॥ अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः। जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृतांवर ॥४॥ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ। समर्थाः प्रतिसोढुञ्च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ न गता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ। वैरस्यापचितिः सङ्ख्ये तां गच्छ त्वं महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून् ससैनिकान्। प्रतिनन्दय मां पुत्र पुराजित्वेव वासवम् ॥ ७ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः। प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं

प्रति ॥ ८ ॥ ततो विद्राव्य विप्रष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः । आह्वया-
मास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९ ॥ तं लक्ष्मणोऽप्यधावच्च
प्रगृह्य सशरं धनुः । त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगान् यथा
॥ १० ॥ तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः । दिव्यास्त्र-
विदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्द्धिनोस्तदा ॥ ११ ॥ रावणिस्तु यदा नैनं
विशेषयति सायकैः । ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनाम्वरः ॥१२॥
तत एनं महावेगैरर्द्दयामास तोमरैः । तानागतान् स चिच्छेद
सौमित्रिर्निशितैः शरैः ॥ १३ ॥ ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्
धरणीतले । तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ॥ १४ ॥
अभिद्रुत्य महावेगस्ताड़यामास मूर्द्धनि । तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः
प्रासेनोरसि वीर्य्यवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्त्तुमैच्छत्तच्चास्य प्रासं चिच्छेद
लक्ष्मणः । तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ॥ १६ ॥ गदया-
ताड़यत् सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् । तमचिन्त्यप्रहारं स बल-
वान् वालिनः सुतः ॥ १७ ॥ ससर्ज्जेन्द्रजितः क्रोधात् शालस्कन्धं
तथाङ्गदः । सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ॥ १८ ॥
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् । ततो हताश्वात्
प्रस्कन्द्य रथात् स हतसारथिः ॥ १९ ॥ तत्रैवान्तर्दधे राजन्
मायया रावणात्मजः । अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायञ्च राक्ष-
सम् ॥ २० ॥ रामस्तं देशमागम्य तत् सैन्यं पर्य्यरक्षत । स
राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ॥ २१ ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु
लक्ष्मणञ्च महाबलम् । तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा
॥ २२ ॥ योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ । स रुषा
सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ २३ ॥ असृजत् सायकान् भूयः
शतशोऽथ सहस्रशः । तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान्
॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः । तांश्च तौ
चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ॥ २५ ॥ स भृशं ताड़यन्

वीरौ रावणिर्मायया हतः । तौ शरैरावृतौ वीरौ भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ । पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्य्याचन्द्रमसाविव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिद्युद्धे
सप्ताशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १ ॥ तौ वीरौ शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे । रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २ ॥ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ । सुग्रीवः कपिभिः सार्द्धं परिवार्य्य ततः स्थितः ॥ ३ ॥ सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च । हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४ ॥ ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः । बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५ ॥ विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनैतौ चकार ह । विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६ ॥ तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् । गततन्द्रीक्लमौ चापि क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७ ॥ ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् । उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥८॥ इदमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् । गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतात्त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ ९ ॥ इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति । अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परन्तप ॥ १० ॥ अनेन मृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत । भवान् द्रक्ष्यति यस्मै च प्रदास्यति नरः स तु ॥ ११ ॥ तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याभिसंस्कृतम् । चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२ ॥ सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा । मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३ ॥ तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।

क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन् युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इन्द्रजित् कृतकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः । निवेद्य पुनरागच्छत् त्वरयाजिशिरः प्रति ॥ १५ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया । अभिदुद्राव सौमित्रिर्बिभीषणमते स्थितः ॥ १६ ॥ अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् । शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥१७॥ तयोः समभवद्युद्धं अन्योन्यं विजिगीषतोः । अतीव चित्रमाश्चर्य्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८ ॥ अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्म्मभेदिभिः । सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९ ॥ सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २० ॥ तस्यासून् पावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः । यथानिरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१ ॥ एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् । द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता । जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ १३ ॥ विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम् । तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनाम्वरः ॥ २४ ॥ लङ्कां प्रवेशयामासुस्तं रथं वाजिनस्तदा । ददर्श रावणस्तञ्च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥२५॥ स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात् संभ्रान्तमानसः । रावणः शोकमोहार्त्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६ ॥ अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् । खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् । शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥२८॥ महाराज्ये स्थितो दीप्त न स्त्रियं हन्तुमर्हसि । हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते वशे ॥२९॥ न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः । जहि भर्त्तारमेवास्या हते तस्मिन् हता भवेत् ॥ ३० ॥ न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः । असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासिता त्रिदशा युधि ॥३१॥ एवं

बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा। क्रुद्धं स शमयामास जगृहे स च तद्वचः ॥३२॥ निर्य्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः। आज्ञापयामास तदा रथो वै कल्प्यतामिति ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिद्वधे
अष्टाशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते। निर्य्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १ ॥ संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः। अभिदुद्राव रामं स योधयन् हरियूथपान् ॥ २ ॥ तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः। हनूमान् जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्य्यवारयन् ॥ ३ ॥ ते दशग्रीवसैन्यं तदृक्षवानरपुङ्गवाः। द्रुमैर्विध्वंसयाञ्चक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४ ॥ ततः स सैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः। मायावी चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः। राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ६ ॥ तान् रामो जघ्निवान् सर्वान् दिव्येनास्त्रेण राक्षसान्। अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥ कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत। अभिदुद्राव रामञ्च लक्ष्मणञ्च दशाननः ॥ ८ ॥ ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्ष्मणञ्च क्षपाचराः। अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः। उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १० ॥ जहीमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रतिरूपकान्। जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११ ॥ ततो हर्य्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्च्चसा। उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२ ॥

मातलिरुवाच । अयं हर्य्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः । अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् । तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ॥ १४ ॥ स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः । इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ॥ १५ ॥ मायैषा राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः । नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ॥ १६ ॥ तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते । ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ॥ १७ ॥ रथेनाभिपपाताथ दशग्रीवं रुषान्वितः । हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ॥ १८ ॥ सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथानदन् । दशकन्धरराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ॥ १९ ॥ अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् । स रामाय महाघोरं विससर्ज्ज निशाचरः ॥ २० ॥ शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् । तच्छूलं त्वरं रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् । ततः क्रुद्धः ससर्ज्जाशु दशग्रीवः शिताञ्छरान् ॥ २२ ॥ सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च । ततो भुशुण्डीः शूलानि मुषलानि परश्वधान् ॥ २३ ॥ शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शिताञ्छरान् । तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २४ ॥ भयात् प्रदुद्रुवुः सर्व्वे वानराः सर्व्वतो दिशम् । ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ॥ २५ ॥ तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह । तं वाणवर्य्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् ॥ २६ ॥ जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः । अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ॥ २७ ॥ ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवदानवकिन्नराः । ततः ससर्ज्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ॥ २८ ॥ रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् । मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ॥ २९ ॥ स तेन राक्षस-

श्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः। प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निना परिप्लुतः ॥ ३० ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगन्धर्वचारणाः। निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१ ॥ तत्यजुस्तं महाभागं पञ्चभूतानि रावणम्। भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३२ ॥ शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च। नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणवधे
एकोननवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

मार्कण्डेय उवाच। स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम्। बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १ ॥ ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः। आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २ ॥ रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः। गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३ ॥ पूजयित्वा तथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम्। तन्महोत्सवसङ्काशमासीदाकाशमच्युत ॥४॥ ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः। विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरञ्जयः ॥ ५ ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम्। अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः। प्रतीच्छ देवीं सद्वृत्तां महात्मन् जानकीमिति ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य्य रथोत्तमात्। वाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम्! मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९ ॥ उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः। गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्य्यं तन्मया कृतम् ॥ १० ॥ मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि। जरां

व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११ ॥ कथं ह्यस्मद्विधो
जातु जानन् धर्मविनिश्चयम् । परहस्तगतां नारीं मुहूर्त्तमपि
धारयेत् ॥ १२ ॥ सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्य्यथा ॥ १३ ॥ ततः सा
सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः । पपात देवी व्यथिता
निकृत्ता कदली यथा ॥ १४ ॥ योऽप्यस्या हर्षसम्भूतो मुखराग-
स्तदाभवत् । क्षणेन स पुनर्नष्टो निश्वास इव दर्पणे ॥ १५ ॥
ततस्ते हरयः सर्व्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् । गतासुकल्पा निश्चेष्टा
बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६ ॥ ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन
चतुर्मुखः । पद्मयोनिर्जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७ ॥
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च । यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा
सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८ ॥ राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्त्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरीक्षं
तत्सर्वं देवगन्धर्वसङ्कुलम् । शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभ-
स्तलम् ॥ २० ॥ तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१ ॥ राजपुत्र न
ते दोषं करोमि विदिता हि ते । गतिः स्त्रीणां नराणाञ्च शृणु
चेदं वचो मम ॥२२॥ अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३ ॥ अग्नि-
रापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च । विमुञ्चन्तु मम प्राणान् यदि
पापं चराम्यहम् ॥ २४ ॥ यथाहं त्वदृते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचि-
न्तयम् । तथा मे देवनिर्द्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५ ॥ ततो-
ऽन्तरीक्षे वागासीत् सर्व्वा विश्रावयन् दिशः । पुण्या संहर्षणी
तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६ ॥

वायुरुवाच । भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
अपापा मैथिली राजन् सङ्गच्छ सह भार्य्यया ॥ २७ ॥

अग्निरुवाच। अहमन्तः शरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन। तेसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८ ॥

वरुण उवाच। रसा वै मत्प्रसूताहि भूतदेहेषु राघव। अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच। पुत्र नैतदिहाश्चर्य्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि। साधो सद्वृत्त काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३० ॥ शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम्। यक्षाणां दानवानाञ्च महर्षीणाञ्च पातितः ॥ ३१ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात् पुराभवत्। कस्माच्चित् कारणात् पापः कञ्चित् कालमुपेक्षितः ॥३२॥ वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना। नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३३ ॥ यदि ह्यकामामासेवेत् स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम्। शतधास्य फलेन्मूर्द्धा इत्युक्तः सोऽभवत् पुरा ॥३४॥ नात्र शङ्का त्वया कार्य्या प्रतीच्छेमां महाद्युते। कृतं त्वया महत् कार्य्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३५ ॥

दशरथ उवाच। प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रन्ते पिता दशरथोऽस्मि ते। अनुजानामि राज्यञ्च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६ ॥

राम उवाच। अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम। गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच। तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ। गच्छायोध्यां प्रशाधीति रामं रक्तान्तलोचनम् ॥ ३८ ॥ सम्पूर्णानीह वर्षाणि चतुर्द्दश महाद्युते। ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥ ३९ ॥ महेन्द्र इव पौलोम्या भार्य्यया स समेयिवान्। ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविन्ध्याय परन्तप ॥ ४० ॥ त्रिजटाञ्चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम्। तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ ४१ ॥ कौशल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान्। वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभ्यश्चापराजयम् ॥४२॥

राक्षसैर्निहतानाञ्च वानराणां समुद्भवम् । ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेतिवचने तदा ॥ ४३ ॥ समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः । सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ॥ ४४ ॥ रामकीर्त्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति । दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ॥ ४५ ॥ उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन । ततस्ते प्रेक्ष्यमाणानां तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्द्धानं ययुर्द्देवाः सर्व्वे शक्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा रामन्तु जानक्या सङ्गतं शक्रसारथिः ॥ ४७ ॥ उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः । देवगन्धर्व्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ॥४८॥ अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम । सदेवासुरगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥४९॥ कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति । इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृताम्वरम् ॥ ५० ॥ सम्पूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्च्चसा । ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५१ ॥ सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्व्ववानरैः । विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२ ॥ सन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् । पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ॥ ५३ ॥ कामगेन यथासुखैरमात्यैः संवृतो वशी । ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ॥ ५४ ॥ तत्रैवोवास धर्म्मात्मा सहितः सर्व्ववानरैः । अथैनान् राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ॥ ५५ ॥ विसर्ज्जयामास तदा रत्नैः सन्तोष्य सर्व्वशः । गतेषु तेषु सर्व्वेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ॥ ५६ ॥ सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्ध्यां पुनराविशत् । विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ५७ ॥ पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन् वनम् । किष्किन्ध्यान्तु समासाद्य रामः प्रहरताम्वरः ॥ ५८ ॥ अङ्गदं कृतकर्म्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् । ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५९ ॥ यथागतेन मार्ग्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति । अयोध्यां स समासाद्य

पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ॥ ६० ॥ भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापयत्तदा । लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१ ॥ वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् । स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ॥ ६२ ॥ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने । सङ्गतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्य्यवान् ॥ ६३ ॥ राघवः सह सौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ । ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ॥ ६४ ॥ वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः । तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतम् ॥ ५६ ॥ न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा । ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ॥ ६६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् । सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ॥ ६७ ॥ विभीषणञ्च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान् प्रति । अभ्यर्च्य विविधैर्भोगैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ॥ ६८ ॥ समाधायेतिकर्त्तव्यं दुःखेन विससर्ज्ज ह । पुष्पकञ्च विमानं तत् पूजयित्वा स राघवः ॥ ६९ ॥ प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः । ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु । दशाश्वमेधानाजह्रे जारुथ्यान् स निरर्गलान् ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामराज्याभिषेके
नवत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २९० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा । प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परन्तप । बाहुवीर्य्याश्रिते मार्गे वर्त्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २ ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चिद्वर्त्तते परमण्वपि । अस्मिन्मार्गे निषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३ ॥ संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना । नमुचिश्चैव दुर्द्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥४

सहायवति सर्वार्थाः सन्तिष्ठन्तीह सर्वशः । किन्न तस्याजितं संख्ये यस्य भ्राता धनञ्जयः ॥ ५ ॥ अयञ्च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः । युवानौ च महेष्वासौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६ ॥ एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परन्तप । य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्गणाम् ॥ ७ ॥ त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः । विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान् भरतर्षभः ॥ ८ ॥ इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना । बलिना वीर्य्यमत्तेन हृतामेभिर्महात्मभिः ॥ ९ ॥ आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । जयद्रथञ्च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १० ॥ असहायेन रामेण वैदेही पुनराहृता । हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥११॥ यस्य शाखामृगा मित्राण्यृक्षाः कालमुखास्तथा । जात्यन्तरगता राजन्नेतत् बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ १२ ॥ तस्मात् सर्वं कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ । त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परन्तप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता । त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिराश्वासे
एकनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९१ ॥
समाप्तञ्च रामोपाख्यानपर्व ।

अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ।

युधिष्ठिर उवाच । नात्मानमनुशोचामि नेमान् भ्रातॄन् महामुने । हरणञ्चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १ ॥ द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् । जयद्रथेन च पुन-

र्वनाच्चापि हृता वलात् ॥ २ ॥ अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वापि वा श्रुता। पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच। शृणु राजन् कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर। सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४ ॥ आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः। ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः। पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६ ॥ क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः। अतिक्रान्तेन वयसा सन्तापमुपजग्मिवान् ॥ ७ ॥ अपत्योत्पादनार्थञ्च तीव्रं नियममास्थितः। काले नियमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम। षष्ठे षष्ठे तदा काले वभूव मितभोजनः ॥ ९ ॥ एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु। पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १० ॥ रूपिणी तु तदा राजन् दर्शयामास तं नृपम्। अग्निहोत्रात् समुत्थाय हर्षेण महतान्विता। उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११ ॥

सावित्र्युवाच। ब्रह्मचर्य्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च। सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यदीप्सितम्। न प्रमादश्च धर्मेषु कर्त्तव्यस्ते कथञ्चन ॥ १३ ॥

अश्वपतिरुवाच। अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया। पुत्रा मे वहवो देवि भवेयुः कुलभाजनाः ॥ १४ ॥ तुष्टासि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम्। सन्तानं परमो धर्म इत्याहुर्मां द्विजायतः ॥ १५ ॥

सावित्र्युवाच। पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव। ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६ ॥ प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयम्भुविहिताद्भुवि। कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भवि-

ष्यति ॥ १७ ॥ उत्तरञ्च न ते किञ्चिद्व्याहर्त्तव्यं कथञ्चन । पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः । प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति । अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ॥ १९ ॥ स्वराज्ये चावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् । कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ २० ॥ ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे । राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मालव्या भरतर्षभ ॥ २१ ॥ व्यवर्द्धत तदा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे । प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ॥ २२ ॥ क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपसत्तमः । सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ॥ २३ ॥ सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता । सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्द्धत नृपात्मजा ॥ २४ ॥ कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह । तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ॥ २५ ॥ प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः । तान्तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ २६ ॥ न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः । अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७ ॥ हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान् वाचयामास पर्वणि । ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ॥ २८ ॥ पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी । साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९ ॥ कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता । यौवनस्थान्तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् । अयाच्यमानाञ्च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३० ॥

राजोवाच । पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् । स्वयमन्विच्छ भर्त्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३१ ॥ प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम । विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्-

स्विनम् ॥ ३२ ॥ श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३३ ॥ अप्रदाता
पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः । मृते भर्त्तरि पुत्रश्च वाच्यो
मातुररक्षिता ॥ ३४ ॥ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्त्तरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३५ ॥

मार्कण्डय उवाच । एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रञ्च गम्यताञ्चेत्यचोदयत् ॥ ३६ ॥ साभिवाद्य पितुः
पादौ व्रीडितेव तपस्विनी । पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३७ ॥ सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८ ॥ मान्यानां
तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् । वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ३९ ॥ एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानान्तं तं देशं जगाम ह ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीस्वयम्वरे
द्विनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः । उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १ ॥ ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा । आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री
सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥ नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं तदा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच । क्व गताभूत् सुतेयन्ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥

अश्वपतिरुवाच । कार्य्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे भर्त्तारं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्चोदिता शुभा । दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्र्युवाच । आसीच्छाल्वेषु धर्म्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः । द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७ ॥ विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः । सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन् पूर्व्ववैरिणा ॥ ८ ॥ स बालवत्सया सार्द्धं भार्य्यया प्रस्थितो वनम् । महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥ तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने । सत्यवाननुरूपो मे भर्त्तेति मनसा वृतः ॥ १० ॥

नारद उवाच । अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् । अजानन्त्या यदनया गुणवान् सत्यवान् वृतः ॥ ११ ॥ सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते । तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत् सत्यवानिति ॥ १२ ॥ बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृण्मयान् । चित्रेऽपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥१३॥

राजोवाच । अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः । क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पितृवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच । विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ । महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् । रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच । सांकृते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः । ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥ ययातिरिव चोदारः सोमवत् प्रियदर्शनः । रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८ ॥ स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयतेन्द्रियः । स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान् धृतिमांश्च स ॥ १९ ॥

नित्यशश्चार्ज्जवं तस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा। सङ्क्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच। गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रब्रवीषि मे। दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच। एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति। स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यश्चातिवर्त्तितुम् ॥२२॥ एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान्। सम्वत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच। एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने। तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४ ॥ यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः। सम्वत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच। सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते। सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥ २६ ॥ दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा। सकृद्वृतो मया भर्त्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते। क्रियते कर्म्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच। स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव। नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥ २९ ॥ नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः। प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच। अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता वचः। करिष्याम्येतदेवञ्च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच। अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव। साधयिष्याम्यहं तावत् सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः । राजापि दुहितुः सर्व्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्वणि सावित्र्युपाख्याने
नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् । समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥ ततो वृद्धान् द्विजान् सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् । समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥ मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः । पद्भ्यामेव द्विजैः सार्द्धं राजर्षिन्तमुपागमत् ॥ ३ ॥ तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् । कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥ स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः । वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५ ॥ तस्यार्घ्यमासनञ्चैव गाञ्चावेद्य स धर्मवित् । किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्त्तव्यताञ्च ताम् । सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच । सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना । तां स्वधर्म्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थं त्वं गृहाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच । च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिताश्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः । कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे निवत्स्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच । सुखञ्च दुःखञ्च भवाभवात्मकं यदा विजानाति सुताहमेव च । न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १० ॥ आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात् प्रणतस्य च । अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११ ॥

अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च। स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्य्यां सत्यवतः सुतः ॥ १२ ॥

द्युमत्सेन उवाच। पूर्व्वमेवाभिलषितः सम्बन्धो मे त्वया सह। भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥ अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्व्वमेवाभिकाङ्क्षितः। स निर्व्वर्त्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४ ॥ ततः सर्व्वान् समानाय्य द्विजानाश्रमवासिनः। यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥ दत्त्वा चाश्वपति कन्यां यथार्हं च परिच्छदम्। ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६ ॥ सत्यवानपि तां भार्य्यां लब्ध्वा सर्व्वगुणान्विताम्। मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्त्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥ गते पितरि सर्व्वाणि सन्न्यस्याभरणानि सा। जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥१८॥ परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च। सर्व्वकामक्रियाभिश्च सर्व्वेषां तुष्टिमादधे ॥१९॥ श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्व्वैराच्छादनादिभिः। श्वशुरं देवसत्कारैर्व्वाचः संयमनेन च ॥ २० ॥ तथैव प्रियवादेन नैपुण्येन शमेन च। रहश्चैवोपचारेण भर्त्तारं पर्य्यतोषयत् ॥२१॥ एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम्। कालस्तपस्यतां कश्चिदपाक्रामत भारत ॥२२॥ सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम्। नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्त्तते ॥२३॥

इति आरण्यपर्व्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्वणि सावित्र्युद्वाहे
चतुर्नवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

मार्कण्डेय उवाच। ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन। प्राप्तः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥ गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते। यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्त्तते हृदि नित्यशः ॥ २ ॥ चतुर्थेऽहनि मर्त्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भाविनी।

व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३ ॥ तं श्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः । उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत् परिसान्त्वयन् ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच । अतितीब्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे । तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुस्तरम् ॥ ५ ॥

सावित्र्युवाच । न कार्य्यस्तात सन्तापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् । व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६ ॥

द्युमत्सेन उवाच । व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथञ्चन । पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः । तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥ श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ । दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्त्तत ॥ ९ ॥ अद्य तद्दिवसञ्चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् । युगमात्रोदिते सूर्य्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ १० ॥ ततः सर्वान् द्विजान् वृद्धान् श्वश्रूं श्वशुरमेव च । अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥ अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः । ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२ ॥ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा । मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥ तं कालं तं मुहूर्त्तञ्च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा । यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४ ॥ ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् । एकान्तमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरावूचतुः । व्रतं यथोपदिष्टं तत्तथा तत् पारितं त्वया । आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६ ॥

सावित्र्युवाच । अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया । एष मे हृदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवं सम्भाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति। स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥ १८॥ सावित्री त्वाह भर्त्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि। सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच। वनं न गतपूर्वं ते दुःखं पन्थाश्च भाविनि। व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच। उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः। गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच। यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम्। मम त्वामन्त्रय गुरून न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच। साभिवाद्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरञ्च महाव्रता। अयं गच्छति मे भर्त्ता फलाहारो महावनम् ॥२३॥ इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्य्यया श्वशुरेण ह। अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २४ ॥ गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव। न निवार्य्यो निवार्य्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥ युवाभ्यां न निवार्य्याहं सह यास्यामहं वनम्। संवत्सरः किञ्चिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात्। वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

द्युमत्सेन उवाच। यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम। नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७ ॥ तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः। अप्रमादश्च कर्त्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी। सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥ सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः। मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥ नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान्। सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३१ ॥ निरीक्षमाणा

भर्त्तारं सर्व्वावस्थमनिन्दिता । मृतमेव हि भर्त्तारं काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२ ॥ अनुव्रजन्ती भर्त्तारं जगाम मृदुगामिनी । द्विधेव हृदयं कृत्वा तञ्च कालमवेक्षती ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्वणि सावित्र्या
वनगमने पञ्चनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ भार्य्यासहायः स फलान्यादाय वीर्य्यवान् । कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपातयत् ॥ १ ॥ तस्य पातयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत । व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना । सोऽभिगम्य प्रियां भार्य्यामुवाच श्रमपीड़ितः ॥२॥

सत्यवानुवाच । व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना । अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च । अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ३ ॥ शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् । तत् स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥४॥ सा समासाद्य सावित्री भर्त्तारमुपगम्य च । उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ५ ॥ ततः सा नारदवचो विमृषन्ती तपस्विनी । तं मुहूर्त्तं क्षणं वेलां दिवसञ्च युयोज ह ॥ ६ ॥ मुहूर्त्तादेव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् । बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ७ ॥ श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् । स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्त्तुर्न्यस्य शनैः शिरः । कृताञ्जलिरुवाचार्त्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्युवाच । दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् । कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किञ्च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच । पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११ ॥ अयं ते सत्यवान् भर्त्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः। नेष्यामि तमहं वद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२ ॥

सावित्र्युवाच। श्रूयते भगवन् दूतास्तवागच्छन्ति मानवान्। नेतुं किल भवान् कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच। इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान् स्वचिकीर्षितम्। यथावत् सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥ अयञ्च धर्मसंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः। नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५ ॥ ततः सत्यवतः कायात् पाशवद्धं वशङ्गतम्। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो वलात् ॥ १६ ॥ ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम्। निर्विचेष्टं शरीरं तद्वभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥ यमस्तु तं ततो वद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः। सावित्री चैव दुःखार्त्ता यममेवान्वगच्छत। नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा प्रतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच। निवर्त्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्द्ध्वदेहिकम्। कृतं भर्त्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावित्र्युवाच। यत्र मे नियतं भर्त्ता स्वयं वा यत्र गच्छति। मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २० ॥ तपसा गुरुभक्त्या च भर्त्तुः स्नेहाद्व्रतेन च। तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१ ॥ प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः। मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२ ॥ नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति धर्मञ्च वासञ्च प्रतिश्रयञ्च। विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३ ॥ एकस्य धर्मेण सतां मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः। मा वै द्वितीयं मा तृतीयञ्च वाञ्छे तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच। निवर्त्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराक्षर-

व्यञ्जनहेतुयुक्तया। वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच। च्युतः स राज्याद्वनवाससमाश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे। स लब्धचक्षुर्बलवान् भवेन्नृपस्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच। ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा। तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये निवर्त्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

सावित्र्युवाच। श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि भर्त्ता मम सा गतिर्ध्रुवा। यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८ ॥ सतां सकृत् सङ्गतमीप्सितं परं ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते। न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं ततः सतां सन्निवसेत् समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच। मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिवर्द्धनं त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम्। विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वरयस्व भाविनि ॥ ३० ॥

सावित्र्युवाच। हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः। जह्यात् स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच। स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वधर्मात् परिहास्यते नृपः। कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निवर्त्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्र्युवाच। प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता नियम्य चैता नयसे निकामया। ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा। अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥ एव-

प्रायश्च लोकोऽयं मनुष्या भक्तिपेशलाः । सन्तस्ते चाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच । पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्र्युवाच । समानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत् पितुः पुत्रशतं तथौरसम् । कुलस्य सन्तानकरञ्च यद्भवेत्तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच । कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे । कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्र्युवाच । न दूरमेतन्मम भर्तृ सन्निधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति । अथ व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९ ॥ विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः । समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४० ॥ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः । तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥ सौहृदात् सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते । तस्मात् सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच । उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने शुभे न तादृक् त्वदृते श्रुतं मया । अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्र्युवाच । ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह यत् कुलोद्वहम् । शतं सुतानां वलवीर्य्यशालिनामिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच । शतं सुतानां वलवीर्य्यशालिनां भविष्यति प्रीति-

करं तवाबले । परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्र्युवाच । सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति । सतां सद्भिर्नाफलः सङ्गमोऽस्ति सद्भ्यो भयं नानुवर्त्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥ सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्य्यं सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति । सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन् सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥ आर्य्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् । सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥ न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः । यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥४९

यम उवाच । यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनोऽनुकूलं सुपदं महार्थवत् । तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणीष्वाप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्र्युवाच । न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृतस्तथा यथान्येषु वरेषु मानद । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥ ५१ ॥ न कामये भर्तृविनाकृता सुखं न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् । न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥ वरातिसर्गः शतपुत्रता मम त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ एष भद्रे मया मुक्तो भर्त्ता ते कुलनन्दिनि । अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ॥ ५५ ॥ चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्द्धमवाप्स्यति । इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥ त्वयि पुत्रशतञ्चैव सत्यवान् जनयिष्यति । ते चापि सर्व्वे राजानः क्षत्रियाः

पुत्रपौत्रिणः ॥५७॥ ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः । पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥ मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः । भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥ एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् । निवर्त्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥ सावित्र्यपि यमे याते भर्त्तारं प्रतिलभ्य च । जगाम तत्र यत्रास्य भर्त्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६१ ॥ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्त्तारमुपसृत्योपगूह्य च । उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६२ ॥ संज्ञाञ्च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत । प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥६३॥

सत्यवानुवाच । सुचिरं तव सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः । क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्ष ह ॥ ६४ ॥

सावित्र्युवाच । सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ । गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥ विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज । यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः । दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥ फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे । ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥ शिरोऽभितापसन्तप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् । तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥ त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयोपहृतं मनः । ततोऽपश्यन्तमो घोरं पुरुषञ्च महौजसम् ॥ ७० ॥ तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे । स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥ तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते । श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते पितरौ पश्य सुव्रत । विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३ ॥

नक्तञ्चराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः । श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणाञ्चरतां वने ॥ ७४ ॥ एतान् घोराञ्छिवानादान् दिशं दक्षिणपश्चिमाम् । आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥७५

सत्यवानुवाच । वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् । न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुञ्चैव न शक्ष्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्र्युवाच । अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् । वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित् क्वचित् ॥ ७७ ॥ ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः । काष्ठानीमानि सन्तीह जहि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥ यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वां हि लक्षये । न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७९ ॥ श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव । वसावेह क्षपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच । शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये । मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥ न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः । अनागतायां सन्ध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८२ ॥ दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरू मम । विचिनोति हि मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८३ ॥ मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा । उपालब्धश्च बहुशश्चिरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥ का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये । तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८५ ॥ पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्राचमाणकौ । भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८६ ॥ त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्त्तमपि पुत्रक । यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८७ ॥ वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः । त्वयि पिण्डश्च कीर्त्तिश्च सन्तानञ्चावयोरिति ॥ ८८ ॥ माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी । अहञ्च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रमापदमास्थितः ॥८९॥

मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे। व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ९० ॥ एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनाम्। नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ॥९१॥ भर्त्तारञ्चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम्। मत्कृतेन हि तावद्य सन्तापं परमेष्यतः ॥ ९२ ॥ जीवन्तावनुजीवामि भर्त्तव्यौ तौ मयेति ह। तयोः प्रियं मे कर्त्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥९३॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः। उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ९४ ॥ ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्त्तारं शोककर्षितम्। प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५ ॥ यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि। श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६ ॥ न स्मराम्युक्तपूर्वां वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम्। तेन सत्येन तावद्य ध्रितेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७ ॥

सत्यवानुवाच। कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि मा चिरम्। पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥९८॥ न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे। यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मां चेज्जीवन्तमिच्छसि। मम प्रियं वा कर्त्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ ९९ ॥

मार्कण्डेय उवाच। सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य भाविनी। पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १०० ॥ उत्थाय सत्यवांश्चापि विमृज्याङ्गानि पाणिना। सर्वा दिशः [illegible]मालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१ ॥ तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानि हरिष्यसि। योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुन्त्वहम् ॥ १०२ ॥ कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम्। गृहीत्वा परशुं भर्त्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ १०३ ॥ वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्त्तुर्बाहुं निवेश्य च। दक्षिणेन परिष्वंज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०४ ॥

सत्यवानुवाच । अभ्यागमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम । वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५ ॥ आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च । यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६ ॥ पलाशखण्डे चैतस्मिन् पन्था व्यावर्त्तते द्विधा । तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ॥ १०७ ॥ स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ । ब्रुवन्नेव त्वरायुक्तः संप्रादायाश्रमं प्रति ॥ १०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सत्यवदाश्रमगमने
षण्णवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महाबलः । लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्टां सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥ स सर्वानाश्रमान् गत्वा शैब्यया सह भार्य्यया । पुत्रहेतोः परामार्त्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥ तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च । तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३ ॥ श्रुत्वा शब्दन्तु यं कञ्चिदुन्मुखौ सुतशङ्कया । सावित्र्या सहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४ ॥ भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः । कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५ ॥ ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्व्वैराश्रमवासिभिः । परिवार्य्य समाश्वास्य तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥ तत्र भार्य्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः । आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्व्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥ ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया । बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥ पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्षितौ । हा पुत्र हा साध्वि वधु क्वासि क्वासीत्यरोदताम् । ब्राह्मणः सत्यवाक् तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच। यथास्य भार्य्या सावित्री तपसा च दमेन च। आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान्॥ १०॥

गौतम उवाच। वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे सञ्चितं महत्। कौमारं ब्रह्मचर्य्यञ्च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः॥ ११॥ समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे। वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधिवत् सदा॥ १२॥ अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परचिकीर्षितम्। सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति॥ १३॥

शिष्य उवाच। उपाध्यायस्य मे वक्त्रात् यथा वाक्यं विनिःसृतम्। नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान्॥ १४॥

ऋषय ऊचुः। यथास्य भार्य्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः। अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान्॥ १५॥

भरद्वाज उवाच। यथास्य भार्य्या सावित्री तपसा च दमेन च। आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान्॥ १६॥

दाल्भ्य उवाच। यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम्। गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान्॥ १७॥

आपस्तम्ब उवाच। यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः। पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान्॥ १८॥

धौम्य उवाच। सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः। दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान्॥ १९॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः। तांस्तान् निगणयन् सर्वांस्ततः स्थिर इवाभवत्॥ २०॥ ततो मुहूर्त्तात् सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह। आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह॥ २१॥

ब्राह्मणा ऊचुः। पुत्रेण सङ्गतं तान्तु चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च। सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते॥ २२॥ समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च। चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या

विवर्द्धसे ॥ २३ ॥ स्वरस्याभिरतं यत् तथा तन्नात्र संशयः। भूयो भूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥ ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि। उपासाञ्चक्रिरे पार्थं द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५ ॥ शैव्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिता। सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६ ॥ ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः। जातकौतूहलाः पार्थं पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः। प्रागेव नागतं कस्मात् सभार्य्येण त्वया विभो। विरात्रे चागतं कस्मात् कोऽनुबन्धस्तवाभवत् ॥ २८ ॥ सन्तापितः पिता माता वयञ्चैव नृपात्मज। कस्मादिति न जानीमस्तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच। पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः। अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३० ॥ सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये। तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव भवता सन्तापो मा भवेदिति। अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच। अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः। नास्य त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम्। त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रिमिव तेजसा ॥ ३४ ॥ त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात् सत्यं निरुच्यताम्। रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावित्र्युवाच। एवमेतद्यथा वेत्थ सङ्कल्पो नान्यथा हि वः। न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव तत् ॥ ३६ ॥ मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना। स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७ ॥ सुप्तञ्चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः।

स एनमनयद्द्रष्टा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥ अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम्। पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९ ॥ चक्षुषी च स्वराज्यञ्च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे। लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणाञ्चात्मनः शतम् ॥ ४० ॥ चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्त्ता लब्धश्च सत्यवान्। भर्त्तुर्हि जीवितार्थन्तु मया चीर्णन्त्विदं व्रतम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः। यथावृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः। निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे। त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच। तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव वरस्त्रियं तामृषयः समागताः। नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीकथायां
सप्तनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

मार्कण्डेय उवाच। तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले। कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे समयुस्ते तपोधना ॥ १ ॥ तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः। द्युमत्सेनाय नातृप्यन् कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप। आचख्युर्निहतञ्चैव स्वेनामात्येन तं द्विषम् ॥ ३ ॥ तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम्। न्यवेदयन् तथावृत्तं विद्रुतञ्च द्विषद्बलम् ॥ ४ ॥ ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति। सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५ ॥ अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप। प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गञ्च

ते बलम् ॥ ६ ॥ प्रयाहि राजन् भद्रन्ते घुष्टस्ते नगरे जयः । अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७ ॥ चक्षुष्मन्तञ्च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् । मूर्द्ध्ना निपातिताः सर्व्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८ ॥ ततोऽभिवाद्य तान् वृद्धान् द्विजानाश्रमवासिनः । तैश्चाभिपूजितः सर्व्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥ शैव्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्च्चसा । नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १० ॥ ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः । पुत्रञ्चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषिचयन् ॥ ११ ॥ ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्त्तिवर्द्धनम् । तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥ भ्रातॄणां सोदराणाञ्च तथैवास्याभवत् शतम् । मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहद्बलम् ॥१३॥ एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च । भर्त्तुः कुलञ्च सावित्र्या सर्व्वं कृच्छ्रात् समुद्धृतम् ॥ १४ ॥ तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसम्मता । तारयिष्यति वः सर्वान् सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना । विशोको विज्वरो राजन् काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥ यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् । स सुखी सर्व्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्वणि द्युमत्सेनराज्यलाभे अष्टनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

समाप्तञ्च पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्व ।

अथ कुण्डलाहरणपर्व।

जनमेजय उवाच। यत्तत्तदा महत् ब्रह्मन् लोमशो वाक्यमब्रवीत्।
इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्त्तयसे क्वचित्। तच्चाप्यहरिष्यामि
धनञ्जय इतो गते ॥ २ ॥ किन्तु तज्जपतां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम्।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥
वैशम्पायन उवाच। अथ ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम्।
पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ द्वादशे
समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे। पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं
भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः।
कुण्डलार्थी महाराज सूर्य्यः कर्णमुपागतः ॥ ६ ॥ महार्हे शयने
वीरं स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते। शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान्।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्य्यो योगर्द्धिरूपवान्। हितार्थमब्रवीत् कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९ ॥ कर्ण मद्वचनं तात शृणु सत्यभृतांवर।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात् परमं हितम् ॥ १० ॥ उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया। ब्राह्मणच्छद्मना कर्ण
कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ विदितं तेन शीलन्ते सर्वस्य जगतस्तथा। यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं
हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम्। वित्तं यच्चान्यदप्याङ्गर्न प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥ १३ ॥ त्वान्तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै
पाकशासनः। आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचञ्चैव भिक्षितुम् ॥१४॥
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया। अनुनेयः परं शक्त्या
श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५ ॥ कुण्डलार्थं ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया। अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्य्यः पुनः पुनः ॥ १६ ॥

रत्नैस्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्बहुविधैरपि। निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरन्दरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कर्ण त्वं सहजे कुण्डले शुभे। आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥ कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च मानद। अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसम्भवम्। तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितञ्चेत् प्रियं तव ॥ २० ॥

कर्ण उवाच। को मामेवं भवान् प्राह दर्शयन् सौहृदं परम्। कामया भगवन् ब्रूहि को भवान् द्विजवेशधृक् ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच। अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये। कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥

कर्ण उवाच। श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः। प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३ ॥ प्रसादये त्वां वरद प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम्। न निवार्य्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४ ॥ व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो। यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यद्यागच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छद्मनावृतः। हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६ ॥ दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम्। न मे कीर्त्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७ ॥ मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम्। युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसम्मतम् ॥२८॥ सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा। यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९ ॥ हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम्। तन्मे कीर्त्तिकरं लोके तस्याकीर्त्तिर्भविष्यति ॥ ३० ॥ वृणोमि कीर्त्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन्। कीर्त्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्त्तिस्तु नश्यति ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिर्हि पुरुषं लोके सञ्जीवयति मातृवत्। अकीर्त्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥३२॥ अयं पुराणः

अथ कुण्डलाहरणपर्व्व।

जनमेजय उवाच। यत्तत्तदा महत् ब्रह्मन् लोमशो वाक्यमब्रवीत्।
इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्त्तयसे क्वचित्। तच्चाप्यहरिष्यामि
धनञ्जय इतो गते ॥ २ ॥ किन्तु तज्जपतां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम्।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथ ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम्।
पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ द्वादशे
समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे। पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं
भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्य्यः कर्णमुपागतः ॥ ६ ॥ महार्हे शयने
वीरं स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते। शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७ ॥
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान्।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा
सूर्य्यो योगर्द्धिरूपवान्। हितार्थमब्रवीत् कर्णं सान्त्वपूर्व्वमिदं
वचः ॥ ९ ॥ कर्ण मद्वचनं तात शृणु सत्यभृतांवर।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात् परमं हितम् ॥ १० ॥ उपायास्यति
शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया। ब्राह्मणच्छद्मना कर्णं
कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ विदितं तेन शीलन्ते सर्व्वस्य जगतस्तथा।
यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं
हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम्। वित्तं यच्चान्यदप्यङ्गन
प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥ १३ ॥ त्वान्तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै
पाकशासनः। आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचञ्चैव भिक्षितुम् ॥ १४ ॥
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया। अनुनेयः परं शक्त्या
श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५ ॥ कुण्डलार्थे ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया।
अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्य्यः पुनः पुनः ॥ १६ ॥

रत्नैस्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्बहुविधैरपि । निदर्शनैश्च बहुभिः
कुण्डलेप्सुः पुरन्दरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कर्ण त्वं सहजे
कुण्डले शुभे । आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥
कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च मानद । अवध्यस्त्वं रणेऽरीणा-
मिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्न-
सम्भवम् । तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितञ्चेत् प्रियं तव ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । को मामेवं भवान् प्राह दर्शयन् सौहृदं परम् ।
कामया भगवन् ब्रूहि को भवान् द्विजवेशधृक् ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥

कर्ण उवाच । श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३ ॥ प्रसादये त्वां
वरद प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् । न निवार्य्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि
ते प्रियः ॥ २४ ॥ व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो ।
यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यद्या-
गच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छद्मनावृतः । हितार्थं पाण्डुपुत्राणां
खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६ ॥ दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म
चोत्तमम् । न मे कीर्त्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७ ॥
मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् । युक्तं हि यशसा
युक्तं मरणं लोकसम्मतम् ॥२८॥ सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले
सह वर्मणा । यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९ ॥
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् । तन्मे कीर्त्तिकरं
लोके तस्याकीर्त्तिर्भविष्यति ॥ ३० ॥ वृणोमि कीर्त्तिं लोके हि
जीवितेनापि भानुमन् । कीर्त्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्त्तिस्तु
नश्यति ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिर्हि पुरुषं लोके सञ्जीवयति मातृवत् ।
अकीर्त्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥३२॥ अयं पुराणः

श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो । धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्त्तिरायुर्नरस्य ह ॥ ३३ ॥ पुरुषस्य परे लोके कीर्त्तिरेव परायणम् । इह लोके विशुद्धा च कीर्त्तिरायुर्विवर्द्धिनी ॥ ३४ ॥ सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्त्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् । दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५ ॥ हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । विजित्य च परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥३६ भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् । वृद्धान् वालान् द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महद्भयात् ॥ ३७ ॥ प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्गमनुत्तमम् । जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्त्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८ ॥ सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् । ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्य्यकर्णसंवादे
एकोनशताधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

सूर्य्य उवाच । माहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा । पुत्राणामथ भार्य्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १ ॥ शरीरस्याविरोधेन प्राणिभिः प्राणभृद्वर । इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्त्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २ ॥ यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्त्तिमिच्छसि शाश्वतीम् । सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ जीवतां कुरुते कार्य्यं पिता माता सुतस्तथा । ये चान्ये वान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निवोध तत् । कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५ ॥ मृतस्य कीर्त्त्या किं कार्य्यं भस्मीभूतस्य देहिनः । मृतः कीर्त्तिं न जानीते जीवन् कीर्त्तिं समश्नुते ॥ ६ ॥ मृतस्य कीर्त्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः । अहन्तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितप-

स्वया ॥ ७ ॥ भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना । भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ॥ ८ ॥ ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम । अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं दैवनिर्मितम् ॥ ९ ॥ अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत् क्रियतामविशङ्कया । देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् । पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ॥ ११ ॥ मास्मै ते कुण्डलेऽदास्त्वं भिक्षिते वज्रपाणिना । शोभसे कुण्डलाभ्याञ्च रुचिराभ्यां महाद्युते ॥ १२ ॥ विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिवि । कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ॥ १३ ॥ प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थी सुरेश्वरः । शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ॥ १४ ॥ विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः । हेतुमदुपपन्नार्थैर्माधुर्य्यकृतभूषणैः ॥ १५ ॥ पुरन्दरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद । त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्द्धसे सव्यसाचिना ॥ १६ ॥ सव्यसाची त्वया चेह युधि शूरः समेष्यति । न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ॥ १७ ॥ विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः सखा भवेत् । तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे । संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्य्यकर्णसंवादे
त्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

कर्ण उवाच । भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते । तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथञ्चन ॥ १ ॥ न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च । तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २ ॥ इष्टानाञ्च महात्मानो भक्तानाञ्च न संशयः ।

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टाश्च जानीषि त्वञ्च भास्कर ॥ ३ ॥ इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि । जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४ ॥ भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः । इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वन्तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् । विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ॥ ६ ॥ प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा । यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फाल्गुनं प्रति ॥ ७ ॥ व्येतु सन्तापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् । अर्जुनं प्रति माञ्चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ८ ॥ तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् । जामदग्न्यादुपात्तं यत् तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९ ॥ इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम । भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ १० ॥

सूर्य्य उवाच । यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे । त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ११ ॥ नियमेन प्रदद्यां ते कुण्डले वै शतक्रतो । अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ १२ ॥ अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः । प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १३ ॥ स त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः । अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरन्दरम् ॥ १४ ॥ अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिवर्हिणीम् । दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १५ ॥ इत्येव नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले । तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १६ ॥ नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः । सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत । ततः सूर्य्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि । तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृष-

स्तदा ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः । उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्य्यः स्मयन्निव ॥ २० ॥ ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा । शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि कुण्डलाहरणपर्व्वणि सूर्य्यकर्णसंवादे
एकाधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

जनमेजय उवाच । किन्तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णरश्मिना । कीदृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव कीदृशम् ॥ १ ॥ कुतश्च कवचन्तस्य कुण्डले चैव सत्तम । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजन् ब्रवीम्येतत्तस्य गुह्यं विभावसोः । यादृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव यादृशम् ॥ ३ ॥ कुन्तिभोजं पुरा राजन् ब्राह्मणः पर्य्युपस्थितः । तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४ ॥ दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव । मधुपिङ्गो मधरवाक् तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५ ॥ स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत् सुमहातपाः । भिक्षामिच्छामि वै भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६ ॥ न मे व्यलीकं कर्त्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः । एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ ॥ यथाकामञ्च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च । शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८ ॥ तमब्रवीत् कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः । एवमस्तु परञ्चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ मम कन्या महाप्राज्ञ पृथा नाम यशस्विनी । शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता चैव भाविनी ॥ १० ॥ उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च । तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु तं

विप्रमभिपूज्य यथाविधि। उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुलोचनाम् ॥ १२ ॥ अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति। मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं पतिश्रुतम् ॥ १३ ॥ त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम्। तन्मे वाक्यममिथ्या त्वं कर्त्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४ ॥ अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनियतो द्विजः। यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणो हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परन्तपः। ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्य्यो दिवि विराजते ॥ १६ ॥ अमानयन् हि मानार्हान् वातापिश्च महासुरः। निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥१७॥ सोऽयं वत्से महाभाग आहितस्त्वयि साम्प्रतम्। त्वं सदा नियता कुर्य्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८ ॥ जानामि प्रणिधानन्ते बाल्यात् प्रभृति नन्दिनि। ब्राह्मणेष्विह सर्व्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९ ॥ तथा प्रेष्येषु सर्व्वेषु मित्रसम्बन्धिमातृषु। मयि चैव यथातत्त्वं सर्वमावृत्य वर्त्तसे ॥ २० ॥ न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते। सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥२१॥ सन्देष्टव्यान्तु मन्ये त्वां द्विजाति कोपनं प्रति। पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२ ॥ वृष्णीनाञ्च कुले जाता शूरस्य दयिता सुता। दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३ ॥ वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम। अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४ ॥ तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्द्धिता। सुखात् सुखमनुप्राप्ता ह्रदात् ह्रदमिवागता ॥ २५ ॥ दौष्कुलेया विशेषेण कथञ्चित् प्रग्रहं गताः। बालभावाद्विकुर्व्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६ ॥ पृथे राजकुले जन्म रूपञ्चापि तवाद्भुतम्। तेन तेनासि सम्पन्ना समुपेता च भाविनी ॥ २७ ॥ सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानञ्च भाविनि। आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८ ॥ एवं प्राप्स्यसि

कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् । कोपिते च द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथोपदेशे
द्व्यधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

कुन्त्युवाच । ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया । यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति । तव चैव प्रियङ्कार्य्यं श्रेयश्च परमं मम ॥ २ ॥ यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि । यद्यर्द्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३ ॥ लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् । आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्य्यान्नरोत्तम ॥ ४ ॥ विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः । वसन् प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥ यत् प्रियञ्च द्विजस्यास्य हितञ्चैव तवानघ । यतिष्यामि तथा राजन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते । तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७ ॥ साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् । न मत्कृते व्यथां राजन् प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८ ॥ अपराधेऽपि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः । भवन्ति च्यवनो यद्वत् सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९ ॥ नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् । यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तीं बहुशः परिष्वज्य समर्थ्य च । इति चेति च कर्त्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ॥ ११ ॥

राजोवाच । एवमेतत्त्वया भद्रे कर्त्तव्यमविशङ्कया । मद्धितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थञ्चाप्यनिन्दिते ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः । पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय द्विजवत्सलः ॥ १३ ॥ इयं ब्रह्मन् मम सुता बाला सुखविवर्द्धिता ।

अपराध्येत यत् किञ्चिन्न कार्य्यं हृदि तत्त्वया ॥ १४ ॥ द्विजातयो महाभागा वृद्धवालतपस्विषु । भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो ह्यपराधेषु नित्यदा ॥ १५ ॥ सुमहत्यपराधेऽपि क्षान्तिः कार्य्या द्विजातिभिः । यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १६ ॥ तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः । हंसचन्द्रांशुसङ्काशं गृहमस्मै न्यवेदयत् ॥ १७ ॥ तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् । आहारादि च सर्वं तत् तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च । आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १९ ॥ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती । विधिवत् परिचारार्हं देववत् पर्य्यतोषयत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथाद्विजपरिचर्य्यायां
त्र्यधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्यां महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् । तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १ ॥ प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा कदाचिद्द्विजसत्तमः । तत आयाति राजेन्द्र सायं रात्रावथो पुनः ॥ २ ॥ तञ्च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः । पूजयामास सा कन्या वर्द्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३ ॥ अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा । दिवसे दिवसे तस्य वर्द्धते न तु हीयते ॥ ४ ॥ निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा । ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियन्तदा ॥ ५ ॥ व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति वहुशो द्विजः । सुदुर्लभमपि ह्यन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् । शिष्यवत् पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७ ॥ यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा । प्रीतिमुत्पादयामास कन्या रत्नमनिन्दिता ॥ ८ ॥ तस्यास्तु

शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः। अवधाने च भूयोऽस्याः परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९ ॥ तां प्रभाते च सायञ्च पिता पप्रच्छ भारत। अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्य्यया ॥ १० ॥ तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी। ततः प्रीतिमवापाग्र्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११ ॥ ततः सम्वत्सरे पूर्णे यदासौ जपताम्वरः। नापश्यद्दुष्कृतं किञ्चित् पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२ ॥ ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत्। प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३ ॥ वरान् वृणीष्व कल्याणि दुरापां मानुषैरिह। यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४ ॥

कुन्त्युवाच। कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम। त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच। यदि नेच्छसि मत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचिस्मिते। इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६ ॥ यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि। तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यन्ते भविष्यति ॥ १७ ॥ अकामो वा सकामो वा स समेष्यति ते वशम्। विबुधो मन्त्रसंशान्तो भवेद्भृत्य इवानतः॥ ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता। तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९ ॥ ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास स द्विजः। मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २० ॥ तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह। उषितोऽस्मि सुखं राजन् कन्यया परितोषितः ॥२१॥ तव गेहेषु विहितं सदा सुप्रतिपूजितः। साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२ ॥ स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा। बभूव विस्मयाविष्टः पृथाञ्च समपूजयत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि कुण्डलाहरणपर्व्वणि पृथामन्त्रप्राप्तौ
चतुरधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

वैशम्पायन उवाच। गते तस्मिन् द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कारणान्तरे। चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १ ॥ अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना। मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिति ॥ २ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्ती सा ददर्शर्त्तुं यदृच्छया। व्रीड़िता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ॥ ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता। प्राच्यां दिशि समुद्यन्तं ददर्शादित्यमण्डलम् ॥ ४ ॥ तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत् सा सुमध्यमा। न चातप्यत रूपेण भानोः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५ ॥ तस्या दृष्टिरभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम्। आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ६ ॥ तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप। आह्वानमकरोत् साथ तस्य देवस्य भाविनी ॥ ७ ॥ प्राणानुपस्पृश्य तदा ह्याजुहाव दिवाकरम्। आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ८ ॥ मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव। अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ९ ॥ योगात् कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च। आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ १० ॥ आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः। किङ्करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्त्ता तदस्मि ते ॥ ११ ॥

कुन्त्युवाच। गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि। कौतूहलात् समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ १२ ॥

सूर्य्य उवाच। गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे। न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १३ ॥ तवाभिसन्धिः सुभगे सूर्य्यात् पुत्रो भवेदिति। वीर्य्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १४ ॥ सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि। उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासङ्कल्पमङ्गने ॥ १५ ॥ अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वया सङ्गम्य सुस्मिते। यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ॥ १६ ॥ शपिष्ये त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरञ्च ते।

त्वत्कृते तान् प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ॥ १७ ॥ पितरञ्चैव ते मूढ़ं यो न वेत्ति तवानयम् । तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ॥१८॥ शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् । एते हि विबुधाः सर्वे पुरन्दरमुखा दिवि ॥ १९ ॥ त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भाविनि । पश्य चैनान् सुरगणान् दिव्यचक्षुरिदं हि ते । पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽपश्यत्त्रिदशान् राजपुत्री सर्वानेव स्वेषु धिष्ण्येषु खस्थान् । प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं यथादित्यं रोचमानांस्तथैव ॥ २१ ॥ सा तान् दृष्ट्वा व्रीड़मानेव बाला सूर्य्यं देवी वचनं प्राह भीता । गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्याभावाद्दुःखं एषोऽपचारः ॥ २२ ॥ पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने । नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३ ॥ मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो । वाल्याद्वालेति तत् कृत्वा क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥२४

सूर्य्य उवाच । वालेति कृत्वानुनयं तवाहं ददानि नान्यानुनयं लभेत । आत्मप्रदानं कुरु कुन्ति कन्ये शान्तिस्तवैव हि भवेच्च भीरु ॥ २५ ॥ न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै । असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भाविनि ॥ २६ ॥ गमिष्याम्यनवद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् । सर्वेषां विबुधानाञ्च वक्तव्यः स्यां तथा शुभे ॥ २७ ॥ सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् । विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्य्याह्वाने
पञ्चाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः। अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १ ॥ न शशाक यदा वाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम्। भीता शापात्ततो राजन् दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २ ॥ अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च। मन्निमित्तः कथं न स्यात् क्रुद्धादस्माद्विभावसोः ॥ ३ ॥ वालेनापि सता मोहाद्भृशं पापकृतान्यपि। नात्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥ साहमद्य भृशं भीता गृहीता च करे भृशम्। कथन्त्वकार्य्यं कुर्य्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा वै शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती हृदा। मोहेनापि परीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम। ब्रीड़ाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशाम्पते ॥ ७ ॥

कुन्त्युवाच। पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च वान्धवाः। न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८ ॥ त्वया तु सङ्गमो देव यदि स्याद्विधिवर्ज्जितः। मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्त्तिर्नशेत्ततः ॥९॥ अथवा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपताम्वर। ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥१०॥ आत्मप्रदानं दुर्द्धर्ष तव कृत्वा सती ह्यहम्। त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्त्तिरायुश्च देहिनाम् ॥११॥

सूर्य्य उवाच। न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते। प्रभवन्ति वरारोहे भद्रन्ते शृणु मे वचः ॥ १२ ॥ सर्वान् कामयते यस्मात् कमेर्धातोश्च भाविनि। तस्मात् कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भाविनि। अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥१४॥ अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि। स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५ ॥ सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यसि। पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ १६ ॥

कुन्त्युवाच । यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोनुद । कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७ ॥

सूर्य्य उवाच । भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् । अभेद्यञ्चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८ ॥

कुन्त्युवाच । यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् । मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९ ॥ अस्तु मे सङ्गमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया । तद्वीर्य्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत् स च ॥ २० ॥

सूर्य्य उवाच । अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि । तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१ ॥

कुन्त्युवाच । परमं भगवन्नेवं सङ्गमिष्ये त्वया सह । यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहङ्गमः । स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३ ॥ ततः सा विह्वलेवासीत् कन्या सूर्य्यस्य तेजसा । पपात चाथ सा देवी शयने मूढ़चेतना ॥ २४ ॥

सूर्य्य उवाच । साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा व्रीड़िता बाला तदा सूर्य्यमथाब्रवीत् । एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्च्चसम् ॥ २६ ॥

इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन् पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥२७॥
तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा योगेनाविश्यात्मसंस्थाञ्चकार । न
चैवैनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्य्यसङ्गमे षड़धिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो गर्भः समभवत् पृथायाः पृथिवीपते। शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥ सा बान्धवभयाद्बाला गर्भं तं विनिगूहती। धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २ ॥ न हि तां वेद नाप्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते। कन्यापुरगतां वालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी। कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४ ॥ तथैवाबद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम्। हर्य्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५ ॥ जातमात्रञ्च तं गर्भं धात्र्या सम्मन्त्र्य भाविनी। मञ्जूषायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६ ॥ मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा। श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७ ॥ जानती चाप्यकर्त्तव्यं कन्याया गर्भधारणम्। पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्य्यवेदयत् ॥ ८ ॥ समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले। उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९ ॥ स्वस्ति ते चान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक। दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १० ॥ शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः। आगताश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११ ॥ पातु त्वां बरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः। अन्तरीक्षेऽन्तरीक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२ ॥ पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपताम्वरः। येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः। मरुतश्च महेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४ ॥ रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च। वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनाभिसूचितम् ॥ १५ ॥ धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः। यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६ ॥ धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति। यस्यास्त्वं तृषितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७ ॥ को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या

त्वामादित्यवर्च्चसम् । दिव्यवर्म्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥१८॥ पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रदलोज्ज्वलम् । सुललाटं सुकेशान्तं पुत्र ते कल्पयिष्यति ॥ १९ ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् । अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २० ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगोचरम् । हिमवद्वनसम्भूतं सिंहं केशरिणं यथा ॥२१॥ एवं बहुविधं राजन् विलप्य करुणं पृथा । अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२ ॥ रुदती पुत्रशोकार्त्ता निशीथे कमलेक्षणा । धात्र्या सह पृथा राजन् पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३ ॥ विसर्जयित्वा मञ्जूषां सम्बोधनभयात् पितुः । विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४ ॥ मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्म्मण्वतीं नदीम् । चर्म्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५ ॥ गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनु ययौ पुरीम् । स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥ २६ ॥ अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तुवर्म्म सकुण्डलम् । धारयामास तं गर्भं दैवञ्च विधिनिर्म्मितम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि कुण्डलाहरणपर्व्वणि पृथामञ्जूषाक्षेपणे
सप्ताधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा । सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १ ॥ तस्य भार्य्याभवद्राजन् रूपेणासदृशी भुवि । राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ॥ २ ॥ अपत्यार्थे परं यत्नमकरोच्च विशेषतः । सा ददर्शाथ मञ्जूषामुह्यमानां यदृच्छया ॥ ३ ॥ दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभनशोभिताम् । उर्म्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ४ ॥ सा तां कौतूहलात् प्राप्तां ग्राहयामास भाविनी ।

ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५ ॥ स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य्य जलमन्तिकात् । यन्त्रैरुद्घाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ६ ॥ तरुणादित्यसङ्काशं हेमवर्मधरं तथा । मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ७ ॥ स सूतो भार्य्यया सार्द्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः । अङ्कमारोप्य तं बालं भार्य्यां वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भाविनि । दृष्टवान् देवगर्भोऽयं मन्येऽस्माकमुपागतः ॥ ९ ॥ अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम । इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्दिव्यरूपिणम् । पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रियावृतम् ॥ ११ ॥ पुपोष चैनं विधिवद्ववृधे स च वीर्य्यवान् । ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ १२ ॥ वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् । नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १३ ॥ एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः । वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥१४॥ सूतस्य वव्वृधेऽङ्गेषु ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्य्यवान् । चारेण विदितश्चासीत् पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १५ ॥ सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समयेन तम् । दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १६ ॥ तत्रोपसदनञ्चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्म्मणि । सख्यं दुर्य्योधनेनैवमगमत् स च वीर्य्यवान् ॥ १७ ॥ द्रोणात् कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामञ्चतुर्विधम् । लब्ध्वा लोकेऽभवत् ख्यातः परमेष्वासताङ्गतः ॥१८॥ सन्धाय धार्त्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये रतः । योद्धुमाशंसते नित्यं फाल्गुनेन महात्मना ॥ १९ ॥ सदा हि तस्य स्पर्द्धासीदर्जुनेन विशाम्पते । अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ २० ॥ एतद्गुह्यं महाराज सूर्य्यस्यासीन्न संशयः । यः सूर्य्यसम्भवः कर्णः कुन्त्यां सूतकुले तदा ॥ २१ ॥ तन्तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्म्मणा च समन्वितम् । अवध्यं समरे मत्वा पर्य्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥

यदा च कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम्। स्तौति मध्यन्दिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः ॥ २३ ॥ तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतुना। नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥२४॥ तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः। स्वागतञ्चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि राधाकर्णप्राप्तौ
अष्टाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

वैशम्पायन उवाच। देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृतम्। दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १ ॥ हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान् वा बहुगोकुलान्। किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच। हिरण्यकण्ठः प्रमदा यच्चान्यत् प्रीतिवर्द्धनम्। नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३ ॥ यदेतत् सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ। एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परन्तप। एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५ ॥

कर्ण उवाच। अवनिं प्रमदा गाश्च निवापं बहुवार्षिकम्। तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः। कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७ ॥ सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि। न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८ ॥ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः। तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥ सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे। तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम्

॥ १० ॥ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् । प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च । गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदान्यं न वरं वव्रे भगवान् पाकशासनः । ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो । न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४ ॥ त्वं हि देवेश्वरः साक्षात् त्वया देयो वरो मम । अन्येषाञ्चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५ ॥ यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचन्तथा । वध्यतामुपयास्यामि त्वञ्च शक्रावहास्यताम् ॥ १६ ॥ तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् । हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७ ॥

शक्र उवाच । विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् । तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि । वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यथेच्छसि ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वासवम् । अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । वर्मणा कुण्डलाभ्याञ्च शक्तिं मे देहि वासव । अमोघां शत्रुसङ्घानां घातिनीं पृतनामुखे ॥ २१ ॥ ततः सञ्चिन्त्य मनसा मुहूर्त्तमिव वासवः । शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् । गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन च ॥ २३ ॥ अमोघा हन्ति शतशः शत्रून् मम करच्युता । पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान् विनिघ्नतः ॥ २४ ॥ सेयं तव करप्राप्ता हत्वैकं रिपुमूर्जितम् । गर्जन्तं प्रतपन्तञ्च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५ ॥

कर्ण उवाच। एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे। गर्ज्जन्तं प्रतपन्तञ्च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६ ॥

इन्द्र उवाच। एवं हनिष्यसि रिपुं गर्ज्जन्तं बलिनं रणे। त्वन्तु यं प्रार्थयस्येकं रक्षते स महात्मना ॥ २७ ॥ यमाहुर्वेदविद्वांसो वाराहमपराजितम्। नारायणमचिन्त्यञ्च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच। एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम। अमोघां देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९ ॥ उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचञ्च ते। निकृत्तेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच। न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन। व्रणश्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदताम्वर। तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये। प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३ ॥

कर्ण उवाच। संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम्। यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशाम्पते। शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५ ॥ ततो देवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम्। दृष्ट्वा सर्वे सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६ ॥ ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुष्पवर्षञ्च दिव्यम्। दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसङ्कृत्तगात्रं मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७ ॥ ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गात्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय। तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते कर्णात्तस्मात् कर्म्मणा तेन कर्णः ॥ ३८ ॥ ततः शक्रः प्रहसन् वञ्चयित्वा कर्णं लोके यशसा योजयित्वा। कृतं कार्य्यं

पाण्डवानां हि मेने ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३९ ॥ श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्त्तराष्ट्रा दीनाः सर्व्वे भग्नदर्पा इवासन् । तांश्चावस्थां गमितं सूतपुत्रं श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननेषु ॥ ४० ॥

जनमेजय उवाच । क्वस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः कुतश्चैते श्रुतवन्तः प्रियं तत् । किं वाकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते तन्मे सर्वं भगवान् व्याकरोतु ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा विप्रैः सार्द्धं काम्यकादाश्रमात्ते । मार्कण्डेयात् श्रुतवन्तः पुराणं देवर्षीणाञ्चरितं विस्तरेण ॥ ४२ ॥ प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः सर्वैः सार्द्धं सूतपौरोगवैश्च । ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा निस्तीर्य्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि कर्णस्य वर्मकुण्डलदाने नवाधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

समाप्तञ्च कुण्डलाहरणपर्व ।

अथ आरणेयपर्व ।

जनमेजय उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् । प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् । विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २ ॥ पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः । स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्रबहुपादपम् ॥ ३ ॥ अनुभुक्तफलाहाराः सर्व्वे एव मितात्मनाः । न्यवसन् पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भार्य्यया ॥ ४ ॥ वसन् द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्म्मात्मानो यतव्रताः ।

क्षममाच्छन्ति विपुलं सुखोदकं परन्तपाः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रतिवसन्तस्ते यत् प्रापुः कुरुसत्तमाः । वने क्लेशं सुखोदर्कं तत् प्रवक्ष्यामि ते शृणु ॥ ७ ॥ अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः । मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८ ॥ तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९ ॥ ह्रियमाणन्तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम । त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ॥ १० ॥ अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने । आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं सन्तप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अरणीसहितं मन्थं समासक्तं वनस्पतौ । मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२ ॥ तमादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ १३ ॥ तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महामृगम् । अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः । धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ १५ ॥ सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुङ्गवाः । ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १६ ॥ कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः । नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १७ ॥ तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः । अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥ शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोधं गहने वने । क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १९ ॥ तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा । अब्रवीत् भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात् कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥ नास्मिन् कुले जातु ममज्ज धर्मो न चालस्यादर्थलोपो बभूव । अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः सम्प्राप्ताः स्मः संशयं किन्नु राजन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि पाण्डवमृगान्वेषणे
दशाधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

युधिष्ठिर उवाच। नापदामस्ति मर्य्यादा न निमित्तं न कारणम्। धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

भीम उवाच। प्रातिकाम्यनयत् कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा। न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच। वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः। अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच। शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत। न मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत्। आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५ ॥ पानीयमन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान्। एते हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६ ॥ नकुलस्तं तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम्। अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥ पश्यामि बहुलान् राजन् वृक्षानुदकसंश्रयान्। सारसानाञ्च निर्ह्रादमत्रोदकमसंशयम ॥८॥ ततोऽब्रवीत् सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९ ॥ नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात्। प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रञ्चैवान्वपद्यत ॥ १० ॥ स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम्। पातुकामस्ततो वाचमन्तरीक्षात् स शुश्रुवे ॥ ११ ॥

यक्ष उवाच। मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः। प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः। अपिबत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३ ॥ चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। अब्रवीत् भ्रातरं वीरं सहदेवमरिन्दमम् ॥ १४ ॥ भ्राता हि चिरयातो नः सहदेव तवाग्रजः। तथैवानय सोदर्य्यं पानीयञ्च त्वमानय ॥ १५ ॥ सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत। ददर्श च

हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥ भ्रातृशोकाभिसन्तप्तस्तृषया च प्रपीड़ितः । अभिदुद्राव पानीयं तदा वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥ मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं पिवस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥ अथाब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भ्रातरौ ते चिरगतौ वीभत्सो शत्रुकर्षण ॥ २० ॥ तौ चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च त्वमानय । त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः ॥ २१ ॥ एवमुक्तो गुड़ाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः । आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ ततः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ । तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥ प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः । धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २४ ॥ नापश्यत्तत्र किञ्चित् स भूतमस्मिन्महावने । सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥ अभिधावंस्ततो वाक्यमन्तरीक्षात् स शुश्रुवे । किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं वलात्त्वया ॥ २६ ॥ कौन्तेय यदि प्रश्नांस्तान्मयोक्तान् प्रतिपत्स्यते । ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥२७॥ वारितस्त्वब्रवीत् पार्थो दृश्यमानो निवारय । यावद्बाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः । प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दविद्धञ्च दर्शयन् ॥ २९ ॥ कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन् भरतर्षभ । स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीड़ितः । अनेकैरिषुसङ्घातैरन्तरीक्षे ववर्ष ह ॥३०॥

यक्ष उवाच । किं विधानेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिव । अनुक्त्वा च पिवन् प्रश्नान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्ततः पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । अवज्ञायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात ह ॥ ३२ ॥ अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः

सहदेवश्च वीभत्सुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥ चिरङ्गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत । तांश्चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च त्वमानय ॥ ३४ ॥ भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत । यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३५ ॥ तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीड़ितः । अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ॥ ३६ ॥ स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै । पास्यामि तावत् पानीयमिति पार्थो वृकोदरः । ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासुर्भरतर्षभः ॥ ३७ ॥

यक्ष उवाच । मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा । अनुक्त्वैव तु तान् प्रश्नान् पीत्वैव निपपात ह ॥ ३९ ॥ ततश्चिरगतान् भ्रातॄनथ ज्ञात्वा युधिष्ठिरः । चिरायमाणो बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ॥ ४० ॥ माद्रेयौ किं चिरायेते गाण्डीवी किं चिरायते । महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ॥ ४१ ॥ गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः । समुत्तस्थौ महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ४२ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुषर्षभः । आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ किं स्विद्वनमिदं दुष्टं किंस्विद्दुष्टो मृगो भवेत् । प्राहसन् वा महाभूतं प्राप्तास्तेनाद्य वापतन् ॥ ४४ ॥ न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र ते गताः । अन्विच्छद्भिर्वने तोयं कालोऽयमभिपातितः । किं नु तत् कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ॥ ४५ ॥ एवमादीनि वाक्यानि विमृश्य नृपसत्तमः । व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ॥ ४६ ॥ रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् । नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् । भ्रमरैरुपगीतञ्च पक्षिभिश्च महायशाः ॥४७॥ स गच्छन् कानने तस्मिन् हेमजालपरिष्कृतम् ।

ददर्श तत् सरः श्रीमान् विश्वकर्म्मकृतं यथा ॥ ४८ ॥ उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सुवेतसैः । केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् । श्रमार्त्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरणेयपर्व्वणि युधिष्ठिरसरोदर्शने
एकादशाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स ददर्श हतान् भ्रातॄन् लोकपालानिव च्युतान् । युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १ ॥ विनिकीर्णधनुर्व्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्ज्जुनम् । भीमसेनं यमौ चैव निर्व्विचेष्टान् गतायुषः ॥ २ ॥ स दीर्घमुष्णं निश्वस्य शोकवाष्पपरिप्लुतः । तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातॄन् सर्व्वांश्चिन्तासमन्वितः ॥ ३ ॥ धर्म्मपुत्रो महाबाहुर्व्विललाप सुविस्तरम् । ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ॥ ४ ॥ सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे । व्यर्थं तदद्य मे सर्व्वं त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥ महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धन । मनुष्यसम्भवा वाचो विधर्म्मिण्यः प्रतिश्रुताः ॥ ६ ॥ भवता दिव्यवाचस्तु ता भवन्ति कथं मृषा । देवाश्चापि यदावोचन् सूतके त्वां धनञ्जय ॥ ७ ॥ सहस्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । उत्तरे पारिपात्रे च जगुर्भूतानि सर्व्वशः ॥ ८ ॥ विप्रनष्टां श्रियञ्चैषामाहर्त्ता पुनरञ्जसा । नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥ सोऽयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्म्महाबलः । अयं ममाशां संहत्य शेते भूमौ धनञ्जयः ॥ १० ॥ आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि सेहिम । रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिवर्हणौ ॥ ११ ॥ कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ । यौ सर्व्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।

यमौ यदेतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्य्यते ॥ १३ ॥ शस्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः । अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेध्वं पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥ अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः । असंज्ञा भुवि सङ्गम्य किं शेध्वमपराजिताः ॥ १५ ॥ सानूनिवाद्रेः संसुप्तान् दृष्ट्वा भ्रातॄन्महामतिः । सुखं प्रसुप्तान् प्रस्विन्नः खिन्नः कष्टां दशाङ्गतः ॥ १६ ॥ एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः । शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ॥ १७ ॥ इति कर्त्तव्यताञ्चेति देशकालविभागवित् । नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ॥ १८ ॥ अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः । एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः । नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ॥ २० ॥ भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः । एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ २१ ॥ स्यात्तु दुर्य्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् । गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥ २२ ॥ यस्य कार्य्यमकार्य्यं वा सममेव भवत्युत । कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २३ ॥ अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयन्दुरात्मनः । भवेदिति महाबुद्धिर्बहुधा तदचिन्तयत् ॥ २४ ॥ तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा । मृतानामपि चैतेषां विकृतं नैव जायते ॥ २५ ॥ मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातॄणामित्यचिन्तयत् । एकैकशश्चौघबलानिमान् पुरुषसत्तमान् ॥ २६ ॥ कोऽन्यः प्रतिसमासीत कालान्तकयमादृते । एतेन व्यवसायेन तत्तोयं व्यवगाढवान् । गाहमानश्च तत्तोयमन्तरक्षात् स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यक्ष उवाच । अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो नीता मया प्रेतवशं तवानुजाः । त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र न चेत् प्रश्नान् पृच्छते व्याकरोषि ॥ २८ ॥ मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् । पृच्छामि को भवान् देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३० ॥ हिमवान् पारिपात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च । चत्वारः पर्व्वताः केन पातिता भूरितेजसः । अतीव ते महत् कर्म्म कृतञ्च बलिनाम्बर ॥ ३१ ॥ यान्न देवा न गन्धर्व्वा नासुराश्च न राक्षसाः । विषहेरन् महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ न ते जानामि यत् कार्य्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् । कौतूहलं महज्जातं साध्वसञ्चागतं मम ॥ ३३ ॥ येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः । पृच्छामि भगवंस्तस्मात् को भवानिह तिष्ठति ॥ ३४ ॥

यक्ष उवाच । यक्षोऽहमस्मि भद्रन्ते नास्मि पक्षी जलेचरः । मयैते निहताः सर्व्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् । यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ ३६ ॥ विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् । ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्व्वतोपमम् ॥३७॥ वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः । मेघगम्भीरनादेन तर्ज्जयन्तं महास्वनम् ॥ ३८ ॥

यक्ष उवाच । इमे ते भ्रातरो राजन् वार्य्यमाणा मयासकृत् । बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥ ३९ ॥ न पेयमुदकं राजन् प्राणानिह परीप्सता । पार्थ मा साहसं कार्षीर्मम पूर्व्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥४०

युधिष्ठिर उवाच । न चाहं कामये यक्ष तव पूर्व्वपरिग्रहम् । कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ ४१ ॥ यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत् पुरुषर्षभ । यथाप्रज्ञन्तु ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ ४२ ॥

यक्ष उवाच । किंस्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः । कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४४ ॥

यक्ष उवाच। केन स्वित् श्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते
महत्। केन स्विद्द्वितीयवान् भवति राजन् केन च बुद्धिमान् ॥४५॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते
महत्। धृत्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान् वृद्धसेवया ॥ ४६ ॥

यक्ष उवाच। किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्म सतामिव।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव।
मरणं मानुषो भावः परीवादोऽसतामिव ॥ ४८ ॥

यक्ष उवाच। किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५० ॥

यक्ष उवाच। किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः।
का चैका वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं
यजुः। ऋगेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

यक्ष उवाच। किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निवपतां वरम्।
किं स्वित् प्रतिष्ठमानानां किं स्वित् प्रसवतां वरम् ॥ ५३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। वर्षमापततां श्रेष्ठं वीजन्निवपतां वरम्।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरम् ॥ ५४ ॥

यक्ष उवाच। इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजितः।
सम्मतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन् को न जीवति ॥ ५५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ५६ ॥

यक्ष उवाच। किं स्विद्गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरञ्च खात्।
किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं तृणात्॥ ५७॥

युधिष्ठिर उवाच। माता गुरुतरा भूमेः खात् पितोच्चतर-
स्तथा। मनः शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता बहुतरा तृणात्॥ ५८॥

यक्ष उवाच। किं स्वित् सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न
चोपति। कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्द्धते॥ ५९॥

युधिष्ठिर उवाच। मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न
चोपति। अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते॥ ६०॥

यक्ष उवाच। किं स्वित् प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे
सतः। आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः॥ ६१॥

युधिष्ठिर उवाच। सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्य्या मित्रं गृहे
सतः। आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः॥ ६२॥

यक्ष उवाच। कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं स्विद्धर्मः सनातनः।
अमृतं किं स्विद्राजेन्द्र किं स्वित् सर्व्वमिदं जगत्॥ ६३॥

युधिष्ठिर उवाच। अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवा-
मृतम्। सनातनोऽमृतो धर्म्मो वायुः सर्व्वमिदं जगत्॥ ६४॥

यक्ष उवाच। किं स्विदेको विचरते जातः को जायते पुनः।
किं स्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत्॥ ६५॥

युधिष्ठिर उवाच। सूर्य्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत्॥ ६६॥

यक्ष उवाच। किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः।
किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम्॥ ६७॥

युधिष्ठिर उवाच। दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम्॥ ६८॥

यक्ष उवाच। किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्दैवकृतः सखा।
उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम्॥ ६९॥

युधिष्ठिर उवाच। पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्य्या दैवकृतः सखा। उपजीवनञ्च पर्ज्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७० ॥

यक्ष उवाच। धान्यानामुत्तमं किं स्विद्धनानां स्यात् किमुत्तमम्। लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम् ॥७१॥

युधिष्ठिर उवाच। धान्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम्। लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७२ ॥

यक्ष उवाच। कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः। किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च सन्धिर्न जीर्य्यते ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः। मनो यस्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्य्यते ॥ ७४ ॥

यक्ष उवाच। किन्नु हित्वा प्रियो भवति किन्नु हित्वा न शोचति। किन्नु हित्वार्थवान् भवति किन्नु हित्वा सुखी भवेत् ॥७५

युधिष्ठिर उवाच। मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति। कामं हित्वार्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥७६

यक्ष उवाच। किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्त्तके। किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोऽर्थं नटनर्त्तके। भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थञ्चैव राजसु ॥ ७८ ॥

यक्ष उवाच। केन स्विदावृतो लोकः केन स्विन्न प्रकाशते। केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते। लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात् स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

यक्ष उवाच। मृतः कथं स्यात् पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत्। श्राद्धं मृतं कथं वा स्यात् कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम्। मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८२ ॥

यक्ष उवाच। का दिक् किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं किञ्च वै विषम्। श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम्। श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ८४ ॥

यक्ष उवाच। तपः किं लक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्त्तितः। क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्त्तिता ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। तपः स्वधर्म्मवर्त्तित्वं मनसो दमनं दमः। क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्य्यनिवर्त्तनम् ॥ ८६ ॥

यक्ष उवाच। किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन् कः शमश्च प्रकीर्त्तितः। दया च का परा प्रोक्ता किञ्चार्ज्जवमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता। दया सर्व्वसुखैषित्वमार्ज्जवं समचित्तता ॥ ८८ ॥

यक्ष उवाच। कः शत्रुर्दुर्ज्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः। कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। क्रोधः सुदुर्ज्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः। सर्व्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ॥ ९० ॥

यक्ष उवाच। को मोहः प्रोच्यते राजन् कश्च मानः प्रकीर्त्तितः। किमालस्यञ्च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्त्तितः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मोहो हि धर्म्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता। धर्म्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९२ ॥

यक्ष उवाच। किं स्थैर्य्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्य्यमुदाहृतम्। स्नानञ्च किं परं प्रोक्तं दानञ्च किमिहोच्यते ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। स्वधर्म्मे स्थिरता स्थैर्य्यं धैर्य्यमिन्द्रियनिग्रहः। स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९४ ॥

यक्ष उवाच। कः पण्डितः पुमान् ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते। को मूर्खः कश्च कामः स्यात् को मत्सर इति स्मृतः ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते। कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ ९६ ॥

यक्ष उवाच। कोऽहङ्कार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्त्तितः। किन्तद्दैवं परं प्रोक्तं किन्तत् पैशुन्यमुच्यते ॥ ९७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। महाज्ञानमहङ्कारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः। दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ॥ ९८ ॥

यक्ष उवाच। धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः। एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सङ्गमः ॥ ९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यदा धर्मश्च भार्य्या च परस्परवशानुगौ। तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गमः ॥ १०० ॥

यक्ष उवाच। अक्षय्यो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ। एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं शीघ्रं वक्तुमिहार्हसि ॥ १०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिञ्चनम्। पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०२ ॥ वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु। देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०३ ॥ विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्ज्जितः। पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०४ ॥

यक्ष उवाच। राजन् कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा। ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत् सुनिश्चितम् ॥ १०५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम्। कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥ १०६ ॥ वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः। अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ १०७ ॥ पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः। सर्व्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥१०८॥ चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः न शूद्रादतिरिच्यते। योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १०९ ॥

यक्ष उवाच। प्रियवचनवादी किं लभते विमृशितकार्य्यकरः किं लभते। बहुमित्रकरः किं लभते धर्म्मे रतः किं लभते कथय ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृशितकार्य्यकरोऽधिकं जयति। बहुमित्रकरः सुखं वसते यश्च धर्म्मरतः स गतिं लभते ॥ १११ ॥

यक्ष उवाच। को मोदते किमाश्चर्य्यं कः पन्थाः का च वार्त्तिका। वद मे चतुरः प्रश्नान् मृता जीवन्तु बान्धवाः ॥ ११२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे। अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ ११३ ॥ अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयं। शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्य्यमतः परम् ॥ ११४ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम्। धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ११५ ॥ अस्मिन्महामोहमये कटाहे सूर्य्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन। मासर्त्तुदर्व्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता ॥ १६ ॥

यक्ष उवाच। व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परन्तप। पुरुषन्त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्व्वधनी नरः ॥ ११७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्येन कर्म्मणा। यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ ११८ ॥ तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च। अतीतानागते चोभे स वै सर्व्वधनी नरः ॥ ११९ ॥

यक्ष उवाच। व्याख्यातः पुरुषो राजन् यश्च सर्व्वधनी नरः। तस्मात्त्वमेकं भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ १२० ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोत्थितः। व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १२१ ॥

यक्ष उवाच । प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् । स कस्मान्नकुलो राजन् सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२२ ॥ यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् । तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥ अथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव । अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥ यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपासते । अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षित । तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥१२६॥ आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् । आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १२७ ॥ धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः । स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥१२८॥ कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्य्ये तु पितुर्मम । उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ॥ १२९ ॥ यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः । मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १३० ॥

यक्ष उवाच । यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् । तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि यक्षयुधिष्ठिरप्रश्नोत्तरे
द्वादशाधिकत्रिंशततोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः । क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् । पृच्छामि को भवान् देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २ ॥ वसूनां

वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान्। अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३ ॥ मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः। तं योधं न प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिताः ॥ ४ ॥ सुखं प्रतिप्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये। स भवान् सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५ ॥

यक्ष उवाच। अहन्ते जनकस्तात धर्मोऽमृदुपराक्रमः। त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ यशः सत्यं दमः शौचमार्ज्जवं ह्रीरचापलम्। दानं तपो ब्रह्मचर्य्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७ ॥ अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः। द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥ दिष्ट्या पञ्चसु रतोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता। द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते साम्परायिके ॥ ९ ॥ धर्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः। आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥ वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ। ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति। ग्नयो न लुप्येरन् प्रथमस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

उवाच। अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया। न कौन्तेय जिज्ञासाथ तव प्रभो ॥ १३ ॥

शम्पायन उवाच। ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत। अन्यं वरय भद्रन्ते वरं त्वममरोपम ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम्। तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत। भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६ ॥ यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम्। न वो विज्ञास्यते कश्चित्त्रिषु

यक्ष उवाच। प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम्। स कस्मान्नकुलो राजन् सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२२ ॥ यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै वलम्। तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥ अथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव। अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥ यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपासते। अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षित। तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥१२६॥ आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम्। आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १२७ ॥ धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः। स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥१२८॥ कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्य्ये तु पितुर्मम। उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ॥ १२९ ॥ यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः। मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १३० ॥

यक्ष उवाच। यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम्। तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि यक्षयुधिष्ठिरप्रश्नोत्तरे द्वादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः। क्षत्पिपासे च सर्व्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम्। पृच्छामि को भवान् देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २ ॥ बहूनां

वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् । अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३ ॥ मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः । तं योधं न प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिताः ॥ ४ ॥ सुखं प्रतिप्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये । स भवान् सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५ ॥

यक्ष उवाच । अहन्ते जनकस्तात धर्मोऽमृदुपराक्रमः । त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ यशः सत्यं दमः शौचमार्ज्जवं ह्रीरचापलम् । दानं तपो ब्रह्मचर्य्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७ ॥ अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः । द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥ दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता । द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते साम्परायिके ॥ ९ ॥ धर्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः । आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥ वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ । ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति । तस्याग्नयो न लुप्येरन् प्रथमस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यक्ष उवाच । अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया । मृगवेशेन कौन्तेय जिज्ञासार्थ तव प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत । अन्यं वरय भद्रन्ते वरं त्वममरोपम ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् । तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत । भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १३ ॥ यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् । न वो विज्ञास्यते कश्चित्त्रिषु

लोकेषु भारत ॥१७॥ वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात् कुरूद्वहाः। विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥ यद्वः सङ्कल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम्। तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९ ॥ अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत। जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २० ॥ प्रवृणीष्वापरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते। न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन् वै वरांस्तव ॥ २१ ॥ तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत्। त्वं हि मत्प्रभवो राजन् विदुरश्च ममांशजः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। देवदेव मया दृष्टो भवान् साक्षात् सनातनः। यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २३ ॥ जयेयं लोभमोहौ च क्रोधञ्चाहं सदा विभो। दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच। उपपन्नोगुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव। भवान् धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवान् लोकभावनः। समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥ उपेत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतक्लमाः। आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २७ ॥ इदं समुत्थानसमागतं महत् पितुश्च पुत्रस्य च कीर्त्तिवर्द्धनम्। पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥ न चाप्यधर्मेण सुहृद्विभेदने परस्वहारे परदारमर्षणे। कदर्य्यभावे च रमेन्मनः सदा नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि नकुलादिजीवने
त्रयोदशाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

वैशम्पायन उवाच। धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः। अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम्॥ १॥ उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः। ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः॥ २॥ तानब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा। अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः॥ ३॥ विदितं भवतां सर्वं धार्त्तराष्ट्रैर्यथा वयम्। छद्मना हृतराज्याश्चानयाश्च बहुशः कृताः॥ ४॥ उषिताश्च वने कृच्छ्रं वर्षं द्वादश वत्सरान्। अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम्। तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ॥ ५॥ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सह सौबलः। जानन्तो विषमं कुर्य्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः। युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च॥ ६॥ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह। समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि॥७॥ इत्युक्त्वा दुःखशोकार्त्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा। संमूर्च्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः॥ ८॥ तमथाश्वासयन् सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह। अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा॥९॥ राजन् विद्वान् भवान् दान्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः। नैवंविधाः प्रमुह्यन्ते नराः कस्याञ्चिदापदि॥ १०॥ देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा। तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः॥ ११॥ इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा। छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषताञ्च विनिग्रहे॥ १२॥ विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता। गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम्॥ १३॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा। बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम्॥ १४॥ हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता। विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया॥ १५॥ प्रच्छन्नश्चापि धर्मज्ञ हरिणारिविनिग्रहे। वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत् कृतं तच्च ते श्रुतम्॥ १६॥ और्वेण वसता छन्नमुरौ

लोकेषु भारत ॥१७॥ वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात् कुरूद्वहाः। विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥ यद्वः सङ्कल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम्। तादृशं तादृशं सर्वं छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९ ॥ अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत। जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २० ॥ प्रवृणीष्वापरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते। न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन् वै वरांस्तव ॥ २१ ॥ तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत्। त्वं हि मत्प्रभवो राजन् विदुरश्च ममांशजः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। देवदेव मया दृष्टो भवान् साक्षात् सनातनः। यं ददासि वरं तुष्टस्तं गृहीष्याम्यहं पितः ॥ २३ ॥ जयेयं लोभमोहौ च क्रोधञ्चाहं सदा विभो। दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच। उपपन्नोगुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव। भवान् धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवान् लोकभावनः। समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥ उपेत्य चाश्रमं वीराः सर्वं एव गतक्लमाः। आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २७ ॥ इदं समुत्थानसमागतं महत् पितुश्च पुत्रस्य च कीर्त्तिवर्द्धनम्। पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥ न चाप्यधर्म्मेण सुहृद्विभेदने परस्वहारे परदारमर्षणे। कदर्य्यभावे च रमेन्मनः सदा नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि नकुलादिजीवने
त्रयोदशाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

वैशम्पायन उवाच। धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः।
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ १ ॥
उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः। ये तद्भक्ता वसन्ति
स्म वनवासे तपस्विनः ॥ २ ॥ तानब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ ३ ॥
विदितं भवतां सर्वं धार्त्तराष्ट्रैर्यथा वयम्। छद्मना हृतराज्याश्चानयाश्च
बहुशः कृताः ॥ ४ ॥ उषिताश्च वने कृच्छ्रं वर्षं द्वादश
वत्सरान्। अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम्। तद्वसामो
वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सह
सौबलः। जानन्तो विषमं कुर्य्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः। युक्तचाराश्च
युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ६ ॥ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं
ब्राह्मणैः सह। समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥७॥
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्त्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा। संमूर्च्छितोऽभवद्राजा
साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तमथाश्वासयन् सर्वे ब्राह्मणा
भ्रातृभिः सह। अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥९॥
राजन् विद्वान् भवान् दान्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः। नैवंविधाः
प्रमुह्यन्ते नराः कस्याञ्चिदापदि ॥ १० ॥ देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा। तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः
॥ ११ ॥ इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा। छन्नेनोष्य
कृतं कर्म द्विषताञ्च विनिग्रहे ॥ १२ ॥ विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य
तथादित्यां निवत्स्यता। गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम्
॥ १३ ॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा। बलेर्यथा
हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १४ ॥ हुताशनेन यच्चापः
प्रविश्य छन्नमासता। विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया
॥ १५ ॥ प्रच्छन्नञ्चापि धर्मज्ञ हरिणारिविनिग्रहे। वज्रं प्रविश्य
शक्रस्य यत् कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १६ ॥ और्वेण वसता छन्नमुरौ

ब्रह्मर्षिणा तदा । यत् कृतं तात देवेषु कर्म तत्तेऽनघ श्रुतम् ॥१७
एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा । निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे
वसता भुवि सर्वशः ॥ १८ ॥ विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य
वै । दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगी भीमकर्मणा ॥१९॥ एवमेव महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह । अजयञ्छात्रवान् युद्धे तथा त्वमपि
जेष्यसि ॥ २० ॥ तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः । राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा
संपरिहर्षयन् ॥ २२ ॥ अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित् साहसं कृतम् ॥ २३ ॥ सहदेवो
मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ । शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रूणां
भीमविक्रमौ ॥ २४ ॥ न वयं तत् प्रहास्यामो यस्मिन् योक्ष्यति नो
भवान् । भवान् विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे रिपून् ॥ २५ ॥
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः । प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्
यथा स्वान् स्वान् ययुर्गृहान् ॥ २६ ॥ सर्वे वेदविदो मुख्या
यतयो मुनयस्तथा । आसेदुस्ते यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षया ॥२७
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा पञ्च च पाण्डवाः । उत्थाय प्रययुर्वीराः
कृष्णामादाय धन्विनः ॥ २८ ॥ क्रोशमात्रमुपागम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः । श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ २९ ॥ पृथक्
शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः । सन्धिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय
समुपाविशन् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि अज्ञातवासोद्योगे
चतुर्दशाधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥
समाप्तञ्च आरणेयपर्व ।

समाप्तञ्च वनपर्व ।

Printed by Kāli Dāss Sen, at the Bhārata Press,
No. 1, Rājā Gooroo Dāss' Street, Calcutta.

Printer

Calcutta

पञ्चविंश खण्डम्।

MAHABHARATAM

SANTI PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAPA CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

शान्तिपर्व्व।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायश्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"[illegible]'

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८११।

৩৫ শ খণ্ড।

चतुर्द्दश खण्डम्।

MAHABHARATAM

VIRATA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

विराटपर्व्व।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायः श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"उक्तपादादिसम्पन्ना यय क्रिमवर्त्तादय'

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८१०।

১৪শ খণ্ড।

श्रीमहाभारतम् ।

विराटपर्व ।

पाण्डवप्रवेशपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्य्योधनभयार्द्दिताः ॥ १ ॥ पतिव्रता महा-
भागा सततं ब्रह्मवादिनी । द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखिता-
वसत् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ॥ ३ ॥ तथा तु स वरां-
लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः । गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव
तत् ॥ ४ ॥ कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः । अरणी-
सहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा
धर्मपुत्रो महामनाः । सन्निवर्त्त्यानुजान् सर्वानिति होवाच भारत
॥ ६ ॥ द्वादशेमानि वर्षाणि राज्यविप्रोषिता वयम् । त्रयोदशो-
ऽयं सम्प्राप्तः कृच्छ्रात् परमदुर्वसः ॥ ७ ॥ स साधु कौन्तेय इतो
वासमर्जुन रोचय । संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिताः परैः ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।

अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां नात्र संशयः ॥ ९ ॥ किन्तु वासाय राष्ट्राणि कीर्त्तयिष्यामि कानिचित्। रमणीयानि गुप्तानि तेषां किञ्चित् स्म रोचय ॥ १० ॥ सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून्। पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ॥११॥ दशार्णा नवराष्ट्राश्च मल्लाः शाल्वा युगन्धराः। कुन्तिराष्ट्रञ्च विपुलं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा ॥ १२ ॥ एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते। यत्र वत्स्यामहे राजन् सम्वत्सरमिमं वयम् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान् प्रभुः। अब्रवीत् सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥१४॥ अवश्यन्त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम्। सम्मन्त्र्य सहितैः सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयैः ॥ १५ ॥ मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्तोऽथ पाण्डवान्। धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सततं प्रियः ॥ १६ ॥ विराटनगरे तात सम्वत्सरमिमं वयम्। कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥ यानि यानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयम्। आसाद्य मत्स्यं तत् कर्म प्रब्रूत कुरुनन्दनाः ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच। नरदेव कथं तस्य राष्ट्रे कर्म करिष्यसि। विराटनगरे साधो वत्स्यसे केन कर्मणा ॥ १९ ॥ मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यसङ्गर। राजंस्त्वमापदाकृष्टः किङ्करिष्यसि पाण्डव ॥ २० ॥ न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजा वेद यथा जनः। स इमामापदं प्राप्य कथं घोरान्तरिष्यसि ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। शृणुध्वं यत् करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः। विराटमनुसम्प्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः ॥ २२ ॥ सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः। कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ १३ ॥ वैदूर्य्यान् काञ्चनान् दान्तान् फलैर्ज्योतीरसैः सह। कृष्णाक्षाल्लोहिताक्षांश्च निर्वत्स्यामि मनोरमान् ॥ २४ ॥ विराटराजं रमयन् सामात्यं सहबान्धवम्। न

च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ॥ २५ ॥ आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा । इति वक्ष्यामि राजानं यदि मां सोऽनुयोक्ष्यते ॥ २६ ॥ इत्येतद्वो मया ख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा । वृकोदर विराटे त्वं वत्स्यसे केन हेतुना ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम भारत । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥ सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ॥ २ ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् । आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ॥ ३ ॥ यत् प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा संयोक्ष्यते स माम् । अमानुषाणि कुर्वाणन्तानि कर्माणि भारत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् । भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥ द्विपा वा बलिनो राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥ ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः । तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य विवर्द्धयन् ॥ ७ ॥ न त्वेतान् युध्यमानान् वै हनिष्यामि कथञ्चन । अथ तान् पातयिष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ८ ॥ आरालिको गोविकर्त्ता सूपकर्त्ता नियोधकः । आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ९ ॥ आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशाम्पते । इत्येतत् प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यमग्निर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्नृणां वरम् । दिधक्षुः खाण्डवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥

महावलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् । सोऽयं किङ्कर्मं कौन्तेय करिष्यति धनञ्जयः ॥ १२ ॥ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् । विजित्यैकरथेनैव हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥१३॥ वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः । श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां सोऽर्जुनः किङ्करिष्यति ॥ १४ ॥ सूर्य्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां व्राह्मणो वरः । आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥ आयुधानां वरं वज्रं ककुद्मी च गवां वरः । ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्ज्जन्यो वर्षतां वरः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावणो वरः । पुत्रः प्रियाणामधिको भार्य्या च सुहृदां वरा ॥१७॥ यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर । एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्व्वधनुष्मताम् ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवान्महाद्युतिः । गाण्डीवधन्वा वीभत्सुः श्वेताश्वः किङ्करिष्यति ॥ १९ ॥ उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि । अस्त्रयोगं समासाद्य स्ववीर्य्यान्मानुषाद्भुतम् ॥२०॥ दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि देवरूपेण भास्वता । यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् । वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥ यस्य वाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ । दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥ २२ ॥ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव । त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ २३ ॥ मृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव । वरः सन्नह्यमानानां सोऽर्जुनः किङ्करिष्यति ॥ २४ ॥

अर्जुन उवाच । प्रतिज्ञां षण्डकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते । ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्त्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥ वलयैश्छादयिष्यामि वाहू कृतकिणाविमौ । कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥ पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः । वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव वृहन्नला ॥ २७ ॥ पठ-

न्नाख्यायिकाश्चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः । रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ २८ ॥ गीतं नृत्यं विचित्रञ्च वादित्रं विविधं तथा । शिक्षयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ॥ २९ ॥ प्रजानां समुदाचारं बहुकर्म कृतं वदन् । छादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका । उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च पाण्डव ॥ ३१ ॥ एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथानलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः । वाक्यं तथासौ विरराम भूयो नृपोऽपरं भ्रातरमावभाषे ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि । कर्म तत् त्वं समाचक्ष्व राज्ये तस्य महीपतेः । सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १ ॥

नकुल उवाच । अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् । सर्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ २ ॥ ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत् सुप्रियं मम । कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सने ॥ ३ ॥ प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव । ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ॥ ४ ॥ तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा । पाण्डवेन ह्यहं तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा । विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि । किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ॥ ६ ॥

सहदेव उवाच । गोसङ्ख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः । प्रतिषेद्धा च दोग्धा च सङ्ख्याने कुशलो गवाम् ॥ ७ ॥ तन्त्रिपाल इति ख्यातो नाम्नाहं विदितस्त्वथ । निपुणञ्च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ८ ॥ अहं हि सततं गोषु भवता प्रहितः पुरा । तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशाम्पते ॥ ९ ॥ लक्षणञ्चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम् । तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ १० ॥ वृषभानपि जानामि राजन् पूजितलक्षणान् । येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ ११ ॥ सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा । न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिवम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इयं हि नः प्रिया भार्य्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी । मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १३ ॥ केन स्म द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति । न हि किञ्चिद्विजानाति कर्म कर्त्तुं यथा स्त्रियः ॥ १४ ॥ सुकुमारी च वाला च राजपुत्री यशस्विनी । पतिव्रता महाभागा कथन्तु विचरिष्यति ॥ १५ ॥ माल्यगन्धानलङ्कारान् वस्त्राणि विविधानि च । एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भाविनी ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । सैरिन्ध्र्यो रक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भारत । नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १७ ॥ साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्मणि । युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ १८ ॥ उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत । आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९ ॥ सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्य्यां यशस्विनीम् । सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां माभूत्ते दुःखमीदृशम् ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जातासि भाविनि । न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते स्थिता ॥ २१ ॥

यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः । कुर्य्यास्तथा त्वं कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ २२ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कर्म्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि यानि करिष्यथ । मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु । सूतपौरोगवैः सार्द्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २ ॥ इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् । यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३ ॥ इमाश्च नार्य्यो द्रौपद्याः सर्व्वाश्च परिचारिकाः । पञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरोगवैः सह ॥ ४ ॥ सर्व्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायन्त पाण्डवाः । गता ह्यस्मानपाकीर्य्य सर्व्वे द्वैतवनादिति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तेऽन्योऽन्यमामन्त्र्य कर्म्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक् । धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥

धौम्य उवाच । विहितं पाण्डवाः सर्व्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च । याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ७ ॥ त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुनेन च । विदितं वो यथान्यायं लोकवृत्तमिदं नृप ॥ ८ ॥ विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः । एष धर्म्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥ अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत । हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहम् ॥१० यथा राजकुलं प्राप्य सर्व्वान् दोषांस्तरिष्यथ । दुर्व्वसन्त्वेव कौरव्या जानता राजवेश्मनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परिवत्सरम् । ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ॥१२॥ पाण्डवाग्निरयं लोके सर्व्वशस्त्रमयो महान् । भर्त्ता गोप्ताय भूतानां राजा

पुरुषविग्रहः ॥ १३ ॥ दिष्टद्वारो लभेत् द्रष्टुं रहस्येषु न विश्वसेत्। तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत् परः ॥ १४ ॥ यो न यानं न पर्य्यङ्कं न पीठं न गजं रथम्। आरोहेत् सम्मतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १५ ॥ अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन् दुष्टचारिणः। न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥१६॥ न चानुशिष्याद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन। तूष्णीन्त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥१७॥ असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः। तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥१८॥ नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कदाचन। अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥१९॥ विदिते चास्य कुर्वीत कार्य्याणि सुलघून्यपि। एवं विचरतो राज्ञो न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥२०॥ गच्छन्नपि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः। जात्यन्ध इव मन्येत मर्य्यादामनुचिन्तयन् ॥ २१ ॥ न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिन्दमाः। समतिक्रान्तमर्य्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ॥ २२ ॥ यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववच्चिह। अनृतेनोपचीर्णो हि हन्यादेव न संशयः ॥ २३ ॥ यद्यद्भर्त्तानुयुञ्जीत तत्तदेवानुवर्त्तयेत्। प्रमादमवलेपञ्च कोपञ्च परिवर्ज्जयेत् ॥ २४ ॥ समर्थनासु सर्वासु हितञ्च प्रियमेव च। संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥ २५ ॥ अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च। अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २६ ॥ नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः। अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्य्यात् प्रियञ्च यत् ॥ २७ ॥ नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत्। स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २८ ॥ दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः। रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥ २९ ॥ नित्यं हि प्रतिषिद्धन्तु पुरस्तादासनं मतम्। न च सन्दर्शने किञ्चित् प्रवृत्तमपि संजपेत् ॥ ३० ॥ अपि ह्येतद्दरिद्राणां व्यलीकं स्थानमुत्तमम्। न मृषाभिहितं राज्ञां मनु-

ख्येषु प्रकाशयेत् ॥३१॥ असूयन्ति हि राजानो नराननृतवादिनः । तथैव चावमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ॥ ३२ ॥ शूरोऽस्मीति न दृप्तः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः । प्रियमेवाचरन् राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ ३३ ॥ ऐश्वर्य्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः । अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३४ ॥ यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः । कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं प्राज्ञसम्मतः ॥ ३५ ॥ न चोष्ठौ न भुजौ जानू न च वाक्यं समाक्षिपेत् । सदा वातञ्च वाचञ्च ष्ठीवनञ्चाचरेच्छनैः ॥ ३६ ॥ हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्त्तमानेषु केषुचित् । नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ ३७ ॥ न चातिधैर्य्येण चरेद्गुरुतां हि व्रजेत्तथा । स्मितन्तु मृदुपूर्व्वेण दर्शयेदप्रमादजम् ॥ ३८ ॥ लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः । असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३९ ॥ राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः सदा । अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठते प्रियः ॥ ४० ॥ प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः । न निर्वदति राजानं लभते सम्पदं पुनः ॥ ४१ ॥ प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च गुणवादी विचक्षणः । उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये योऽपि वा भवेत् ॥ ४२ ॥ अमात्यो हि वलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः । न स तिष्ठेच्चिरं स्थाने गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ४३ ॥ श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् । विशेषयेन्न राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ४४ ॥ अम्लानो वलवाञ्छूरश्छायेवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३५ ॥ अन्यस्मिन् प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् । अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४६ ॥ आन्तरे चैव वाह्ये च राज्ञा यश्चैव सर्वदा । आदिष्टो नैव कम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ४७ ॥ यो वै गृहेभ्यः प्रवसन् प्रियाणां नानुसंस्मरेत् । दुःखेन सुखमन्विच्छेत् स राजवसतिं वसेत् ॥४८॥

समवेशं न कुर्वीत नोच्चैः सन्निहितो हसेत्। न मन्त्रं बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत्॥ ४९॥ न कर्मणि नियुक्तः सन् धनं किञ्चिदुपस्पृशेत्। प्राप्नोति हि हरन् द्रव्यं बन्धनं यदि वा वधम्॥ ५०॥ यानं वस्त्रमलङ्कारं यच्चान्यत् सम्प्रयच्छति। तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत्॥ ५१॥ एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः। सम्वत्सरमिमं तातास्तथाशीला बुभूषवः। अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ॥ ५२॥

युधिष्ठिर उवाच। अनुशिष्टाः स्म भद्रन्ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन। कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम्॥ ५३॥ यदेवानन्तरं कार्य्यं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति। तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च॥ ५४॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः। अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते॥ ५५॥ तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः। समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च॥ ५६॥ अग्नीन् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च तपोधनान्। याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः॥ ५७॥ गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽथ जपतांवरः। अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत॥ ५८॥ इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान्। रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः॥ ५९॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि धौम्योपदेशे

चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

वैशम्पायन उवाच। ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः। बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः॥१॥ ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः। निवृत्ता वनवासाद्वै स्वराष्ट्रं

शेप्मवस्तदा ॥ २ ॥ वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः। विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ॥ ३ ॥ उत्तरेण दशार्णांस्ते पाञ्चालान् दक्षिणेन च। अन्तरेण यकृल्लोमाञ्छूरसेनांश्च पाण्डवाः ॥ ४ ॥ लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशत् वनात्। धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ५ ॥ ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत्। पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति। वसामेहापरां रात्रिं बलवान् मे परिश्रमः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धनञ्जय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत। राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव। संप्राप्य नगराभ्याशमवतारयदर्जुनः ॥ ९ ॥ स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत्। क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ १० ॥ सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि। समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ ११ ॥ गाण्डीवञ्च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम्। तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ १२ ॥ क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः। ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः। एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच। इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी। भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १४ ॥ न चापि विद्यते कश्चित् मनुष्य इति मे मतिः। योऽस्मान्विदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पाण्डवाः ॥ १५ ॥ उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते। समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ॥ १६ ॥ समाधायायुधं शम्यां गच्छामो नगरं प्रति। एवमत्र यथायोगं विहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा स राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरम्। प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १८ ॥ येन देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत्। स्फीतान् जनपदांश्चान्यानजयत् कुरुपुङ्गव ॥ १९ ॥ तदुदारं महाघोषं सपत्नबलसूदनम्। अपज्यमकरोत् पार्थो गाण्डीवं सुभयङ्करम् ॥ २० ॥ येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत् परन्तपः। अमुञ्चद्धनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ पाञ्चालान् येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत् प्रभुः। प्रत्यषेधद्बहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्‌जये ॥ २२ ॥ निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवन्त रणात् परे। पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २३ ॥ सैन्धवं येन राजानं पर्य्यामृषत चानघः। ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २४ ॥ अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः। माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २५ ॥ तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि। कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥ २६ ॥ दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः। अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ २७ ॥ खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्। विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्न्निदधुः सह ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथान्वशासन्नकुलं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। आरुह्येमां शमीं वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ॥ २९ ॥ तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधे स्वयम्। यानि तस्यावकाशानि दिव्यरूपाण्यमन्यत ॥ ३० ॥ यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि वर्षति। तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्य्यबन्धत ॥ ३१ ॥ शरीरञ्च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः। विवर्ज्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ॥ ३२ ॥ आबद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम्। अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३३ ॥ कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि वा। समासज्याथ वृक्षेऽस्मिन्निति वै

व्याहरन्ति ते ॥ ३४ ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परन्तप। आजग्मुर्नगराभ्यासं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३५ ॥ जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् । अज्ञातचर्य्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि शस्त्रसंस्थापने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः । अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥ यशोदागर्भसम्भूतां नारायणवरप्रियम् । नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्द्धनीम् ॥ २ ॥ कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयङ्करीम् । शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् । दिव्याम्वरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ॥ ४ ॥ भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम । तान् वै तारयते पापात् पङ्के गामिव दुर्वलाम् ॥ ५ ॥ स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसम्भवैः । आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुजः ॥ ६ ॥ नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि । वालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ॥७॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे । मयूरपिच्छवलये केयूराङ्गदधारिणि ॥ ८ ॥ भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः । स्वरूपं ब्रह्मचर्य्यञ्च विशदं तव खेचरि ॥ ९ ॥ कृष्णाच्छविसमा कृष्णा सङ्कर्षणसमानना । बिभ्रती विपुलौ वाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ॥ १० ॥ पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्री विशुद्धा च या भुवि । पाशन्धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां

सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्याञ्च विभूषिता । चन्द्रविस्पर्द्धिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ॥ १२ ॥ मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना । भुजङ्गाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ॥ १३ ॥ विभ्राजसे चावबद्धेन भोगेनेवेह मन्दरः । ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ॥ १४ ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया । तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि । प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ॥ १६ ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा । ममापि विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम् ॥ १७ ॥ विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् । कालि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ॥ १८ ॥ कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि । भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १९ ॥ प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि । न तेषां दुर्लभं किञ्चित् पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ २० ॥ दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः । कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानाञ्च महार्णवे ॥ २१ ॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् । जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ॥ २२ ॥ ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः । त्वं कीर्त्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्ह्रीर्विद्या सन्ततिर्मतिः ॥ २३ ॥ सन्ध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया । नृणाञ्च बन्धनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् । व्याधिं मृत्युं भयञ्चैव पूजिता नाशयिष्यसि ॥ २४ ॥ सोऽहं राज्यात् परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् । प्रणतश्च यथा मूर्द्ना तव देवि सुरेश्वरि ॥ २५ ॥ त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः । शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ॥ २६ ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् । उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥

देव्युवाच । शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ॥ २८ ॥ मम प्रसादान्निर्ज्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् । राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ॥ २९ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् । मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यञ्च भविष्यति ॥ ३० ॥ ये च सङ्कीर्त्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः । तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ ३१ ॥ प्रवासे नगरे वापि संग्रामे शत्रुसङ्कटे । अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ॥ ३२ ॥ ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यथाहं भवता स्मृता । न तेषां दुर्लभं किञ्चिदस्मिंल्लोके भविष्यति ॥ ३३ ॥ इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत वा । तस्य सर्वाणि कार्य्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३४ ॥ मत्प्रसादाच्च वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् । न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिन्दमम् । रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि श्रीदुर्गास्तवे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् । वैदूर्य्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनानक्षान् स कक्षे परिक्षिप्य वाससा ॥ १ ॥ नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं महायशाः कौरववंशवर्द्धनः । महानुभावो नरराजसत्कृतो दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २ ॥ बलेन रूपेण नरर्षभो महानपूर्वरूपेण यथामरस्तथा । महाभ्रजालैरिव संवृतो रविर्यथानलो भस्मवृतश्च वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् । समागतं पूर्णशशिप्रभाननं महा-

नुभावं न चिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥ मन्त्रिद्विजान् सूतमुखान् विशस्तथा ये चापि केचित् परितः समासते। पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समीयिवान् नृपोपमोऽयं समवेक्षते सभाम् ॥ ५ ॥ न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम्। न चास्य दासो न रथो न कुञ्जरः समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ६ ॥ शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं मूर्द्धाभिषिक्तस्त्विति मे मनोगतम्। समीपमायाति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥७॥ वितर्कयन्तन्तु नरर्षभस्तथा युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत्। सम्राड् विजानात्विह जीवनार्थिनं विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥८ इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो। तमब्रवीत् स्वागतमित्यनन्तरं राजा प्रहृष्टः प्रविसंगृहाण च ॥९॥ तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रीत्यात्मना चैवमिदं बभाषे। कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वां कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः। गोत्रञ्च नामापि च शंस तत्त्वतः किं वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥१०॥

युधिष्ठिर उवाच। युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः। अक्षान् प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविता कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ११ ॥

विराट उवाच। ददानि ते हन्त वरं यमिच्छसि प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव। प्रियाश्च धूर्त्ता मम देविनः सदा भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ १२॥

युधिष्ठिर उवाच। प्राप्तो विवादः प्रथमं विशाम्पते न विद्यते कश्चन मत्स्य हीनतः। न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १३ ॥

विराट उवाच। हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियञ्चरेत् प्रव्राजयेयं विषयाद्द्विजांस्तथा। शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥ समानयानो भवितासि मे सखा प्रभूत-

वस्त्रो वहुपानभोजनः । पश्येस्त्वमन्तश्च वहिश्च सर्व्वदा कृतञ्च ते द्वारमपावृतं मया ॥१५॥ ये त्वानुवादेयुरवृत्तिकर्षिता ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मां सदा । दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो न ते भयं विद्यति सन्निधौ मम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं विराटराजेन नरर्षभस्तदा । उवास धीरः परमार्च्चितः सुखी न चापि कश्चिच्चरितं बुवोध तत् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरो भीमवलः श्रिया ज्वलन्नुपाययौ सिंहविलासविक्रमः । खजाञ्च दर्व्वीञ्च करेण धारयन्नसिञ्च कालाङ्गमकोषमव्रणम् ॥ १ ॥ स सूदरूपः परमेण वर्च्चसा रविर्यथा लोकमिमं प्रकाशयन् । सुकृष्णवासा गिरिराजसारवांस्तं मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजानमिवान्तिकागतं ततोऽब्रवीज्जानपदान् समागतान् । सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवान् प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्व्वः पुरुषो रविर्यथा वितर्कयन्नास्य लभामि निश्चयम् । तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य नयामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चैनं न विचारयाम्यहं गन्धर्व्वराजो यदि वा पुरन्दरः । जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो यदीप्सितं तल्लभताञ्च मा चिरम् ॥ ५ ॥ विराटवाक्येन च तेन चोदिता नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः । उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवंस्तदा यथा स राजावददच्युतानुजम् ॥ ६ ॥ ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवस्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः । उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र वल्लवो भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ७ ॥

विराट उवाच। न सूदतां वल्लव श्रद्दधामि ते सहस्रनेत्रप्रतिमो विराजसे। श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च प्रभाससे त्वं नृवरो नरेष्विव ॥ ८ ॥

भीम उवाच। नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि सूपान् प्रथमं न केवलान्। आस्वादिता ये नृपते पुराभवन् युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥ वलेन तुल्यश्च न विद्यते मया नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव। गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच। ददानि ते हन्त वरान्महानसे तथाविकुर्याः कुशलं प्रभाषसे। न चैव मन्ये तव कर्म तत्समं समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ११ ॥ यथा हि कामो भवतस्तथा कृतं महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः। नराश्च ये तत्र समाहिताः पुरा भवांश्च तेषामधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा स भीमो विहितो महानसे विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम्। उवास राजन्न च तं पृथग्जनो वुवोध तत्रानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि भीमप्रवेशे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः केशान् समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्रान् निन्दितान्। कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ॥ १ ॥ जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना। वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् ॥ २ ॥ कृत्वा वेशञ्च सैरिन्ध्रास्ततो व्यचरदार्त्तवत्। तां नराः परिधावन्तः स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ॥ ३ ॥ अपृच्छ्यैव तां दृष्ट्वा का त्वं किञ्च चिकीर्षसि। सा

तामुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्र्यहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्म चेच्छामि वै कर्त्तुं तस्य यो मां युयुक्षति । तस्या रूपेण वेशेन श्लक्ष्णया च तथा गिरा ॥ ५ ॥ नाश्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् । विराटस्य तु कैकेयी भार्य्या परमसम्मता ॥ ६ ॥ आलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् । सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ॥ ७ ॥ समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किञ्च चिकीर्षसि । सा तामुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्र्यहमुपागता । कर्म चेच्छाम्यहं कर्त्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ॥ ८ ॥

सुदेष्णोवाच । नैवंरूपा भवन्त्येव यथा वदसि भाविनि । प्रेषयन्ती च वै दासीर्दासांश्च विविधान् बहून् ॥ ९ ॥ नोच्चगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता । रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १० ॥ सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा । तेन तेनैव सम्पन्ना काश्मीरीव तुरङ्गमी ॥११॥ अरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा । कम्बुग्रीवा गूढ़शिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२ ॥ शारदोत्पलपत्राक्षी शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ॥ १३ ॥ का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथञ्चन । यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥१४॥ देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता । विद्या।धरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥१५॥ अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी । इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः । देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी । सैरिन्ध्री तु भुजिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १७ ॥ केशान् जानाम्यहं कर्त्तुं पिंषे साधु विलेपनम् । मल्लिकोत्पलपद्मानां चम्पकानां तथा शुभे ॥ १८ ॥ ग्रथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परमशोभनाः । आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ॥१९॥

कृष्णाञ्च भार्य्यां पाण्डूनां कुरूणामेकसुन्दरीम्। तत्र तत्र चराम्यका लभमाना सुभोजनम् ॥ १० ॥ वासांसि यावन्ति लभे तावत्तावद्रमे तथा। मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा। साहमद्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ २१ ॥

सुदेष्णोवाच। मूर्द्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते। न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत् सर्व्वेण चेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियो राजकुले याश्च याश्चेमा मम वेश्मनि। प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २३ ॥ वृक्षांश्चावस्थितान् पश्य य इमे मम वेश्मनि। तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव पुमांसं कं न मोहये ॥२४॥ राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम्। विहाय मां वरारोहे गच्छेत् सर्व्वेण चेतसा ॥ २५ ॥ यं हि त्वमनवद्याङ्गी तरलायतलोचने। प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ २६ ॥ यश्च त्वां सततं पश्येत् पुरुषश्चारुहासिनि। एवं सर्व्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ २७ ॥ अध्यारोहेद्यथा वृक्षान् वधायैवात्मनो नरः। राजवेश्मनि ते सुभ्रु रोहितं स्यात्तथा मम ॥ २८ ॥ यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः। तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच। नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन। गन्धर्व्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भाविनि ॥ ३० ॥ पुत्रा गन्धर्व्वराजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित्। रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा ह्यहम् ॥ ३१ ॥ यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत्। प्रीयेरंस्तेन वासेन गन्धर्व्वाः पतयो मम ॥ ३२ ॥ यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः। तामेव निवसेद्रात्रिं प्रविश्य च परां तनुम् ॥ ३३ ॥ न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने। दुःखशीला हि गन्धर्व्वास्ते च बलवत्प्रियाः। प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ ३४ ॥

सुदेष्णोवाच। एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि। न च पादौ न चोच्छिष्टं स्प्रक्ष्यसि त्वं कथञ्चन ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं कृष्णा विराटस्य भार्य्यया परिसान्त्विता। उवास नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती। न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्रौपदीप्रवेशे
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेशमनुत्तमम्। भाषाञ्चैषां समास्थाय विराटं समुपाययौ ॥ १ ॥ गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः। राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान् प्राहिणोज्जातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम्। समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ३ ॥ कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि। न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ४ ॥ अस्प्राप्य राजानममित्रतापनं ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिस्वनः। वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमिर्गोसङ्ख्य आसं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ५ ॥ वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान्। न शक्यते जीवितुमन्यकर्मणा न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥

विराट उवाच। त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्रनेमीश्वररूपवानसि। आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्षण न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते क्षमम् ॥ ७ ॥ कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः किं वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम्। कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा वदस्व किञ्चापि तवेह वेतनम् ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच। पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-

ष्ठिरः। तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतंशतम् ॥ ९ ॥ अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे। तेषां गोसङ्ख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यञ्च यच्च सङ्ख्यागतं गवाम्। न मेऽस्त्यविदितं किञ्चित् समन्ताद्दशयोजनम् ॥११॥ गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः। आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रञ्च गावो बहुला भवन्ति न तासु रोगो भवतीह कश्चन। तैस्तैरुपायैर्विदितं ममैतदेतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥ ऋषभांश्चापि जानामि राजन् पूजितलक्षणान्। येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥१४॥

विराट उवाच। शतं सहस्राणि समाहितानि सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान् गुणैः। पशून् सपालान् भवते ददाम्यहं त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्विह ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा स राज्ञोविदितो विशाम्पते उवास तत्रैव सुखं नरोत्तमः। न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। अथापरोऽदृश्यत रूपसम्पदा स्त्रीणामलङ्कारधरो बृहत्पुमान्। प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घे च कम्बूपरि हाटके शुभे ॥ १ ॥ बहूंश्च दीर्घान् प्रविकीर्य्य मूर्द्धजान्महाभुजो वारणतुल्यविक्रमः। गतेन भूमिं प्रतिकम्पयंस्तदा विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले व्याजात् प्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम्। विराजमानं परमेण वर्चसा सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३ ॥ सर्वानपृच्छच्च

सभानुचारिणः कुतोऽयमायाति पुरा न मे श्रुतः। न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः सविस्मयं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ सत्त्वोपपन्नः पुरुषोऽमरोपमः श्यामो युवा वारणयूथपोपमः। आमुच्य कम्बूपरि हाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ५ ॥ स्रग्वी सुकेशः परिधाय चान्यथा शुशोभ धन्वी कवची शरी तथा। आरुह्य यानं परिधावतां भवान् सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६ ॥ वृद्धो ह्यहं वै परिहातुकामः सर्वान् मत्स्यांस्तरसा पालयस्व। नैवंविधाः क्लीवरूपा भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच। गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते। त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि देव्या नरदेव नर्त्तकः ॥ ८ ॥ इदन्तु रूपं मम येन किन्तव प्रकीर्त्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम्। वृहन्नलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां वा पितृमातृवर्ज्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच। ददामि ते हन्त वरं वृहन्नले सुताञ्च मे नर्त्तय याश्च तादृशीः। इदन्तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। वृहन्नलां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट् कलासु नृत्येषु तथैव वादिते। सम्मन्त्र्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमत्यस्य निशम्य च स्थिरं ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज्ज ताम्। स शिक्षयामास च गीतवादितं सुतां विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ॥ १२ ॥ सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा प्रियश्च तासां स वभूव पाण्डवः। तथा स सत्रेण धनञ्जयो वसन् प्रियाणि कुर्वन सह ताभिरात्मवान्। तथा च तं तत्र न जज्ञिरे जना वहिश्चरा वाप्यथ वान्तरेचराः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अर्जुनप्रवेशे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुर्विराटराजं तरसा समेयिवान्। तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो विमुक्तमभ्रादिव सूर्य्यमण्डलम् ॥ ११ ॥ स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः समीक्षमाणं स ददर्श मत्स्यराट्। ततोऽब्रवीत्ताननुगान्नरेश्वरः कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २ ॥ अयं हयानीक्षति मामकान् दृढं ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः। प्रवेश्यतामेष समीपमाशु मे विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३ ॥ अभ्येत्य राजानममित्रहाब्रवीज्जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु वः। हयेषु युक्तो नृपसम्मतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४ ॥

विराट उवाच। ददामि यानानि धन निवेशनं ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि। कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच। पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः। तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकर्षण ॥ ६ ॥ अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयञ्चापि सर्वशः। दुष्टानां प्रतिपत्तिञ्च कृत्स्नञ्चैव चिकित्सितम् ॥ ७ ॥ न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं न मेऽस्ति दुष्टा वड़वाः कुतो हयाः। जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८ ॥

विराट उवाच। यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै। ये चापि केचिन्मम वाजियोजकास्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९ ॥ इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु। न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते प्रभासि राजेव हि सम्मतो मम ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे समन्तवेदं प्रियमत्र दर्शनम्। कथन्तु भृत्यैः स विनाकृतो वने वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा विराट-

राज्ञा मुदितेन पूजितः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२ ॥ एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः । अज्ञातचर्य्यां व्यचरन् समाहिताः समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि नकुलप्रवेशे
द्वादशोऽध्यायः समाप्तञ्च पाण्डवप्रवेशपर्व्व ॥ १२ ॥

अथ समयपालनपर्व्व ।

जनमेजय उवाच । एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः । अत ऊर्द्ध्वं महावीर्य्याः किमकुर्व्वत वै द्विज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः । आराधयन्तो राजानं यदकुर्व्वत तच्छृणु ॥ २ ॥ तृणविन्दुप्रसादाच्च धर्म्मस्य च महात्मनः । अज्ञातवाससेवन्तु विराटनगरेवसन् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत् प्रियः । तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशाम्पते ॥ ४ ॥ स चाक्षहृदयज्ञस्तं क्रीड़यामास पाण्डवः । अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ५ ॥ अज्ञातञ्च विराटस्य विजित्य वसु धर्म्मराट् । भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं संप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च । अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणीते युधिष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्ज्जुनः । विक्रीणानश्च सर्व्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सहदेवोऽपि गोपानां वेशमास्थाय पाण्डव । दधि क्षीरं घृतञ्चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९ ॥ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्म्मणि वाजिनाम् । तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥ कृष्णा तु सर्व्वान्

भ्रातॄंस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी। यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भाविनी ॥ ११ ॥ एवं सम्पादयन्तस्ते तदान्योऽन्यं महारथाः। विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ॥ १२ ॥ साशङ्का धार्त्तराष्ट्रस्य भयात् पाण्डुसुतास्तदा। प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषुश्छन्ना नराधिपाः ॥ १३ ॥ अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः। आसीत् समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसम्मतः ॥ १४ ॥ तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रशः। समाजे ब्रह्मणो राजन् यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकाया महावीर्याः कालखञ्जा इवासुराः। वीर्योन्नद्धा बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ॥ १६ ॥ सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः। असकृल्लब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ १७ ॥ तेषामेको महानासीत् सर्वमल्लानयाह्वयत्। आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १८ ॥ यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः। अथ सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ १९ ॥ चोद्यमानस्तदा भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम्। न हि शक्नोति विवृतं प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ २० ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलश्चरन्। प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संहर्षयन् जनम्। ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥ २२ ॥ जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम्। तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥ मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ। ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥ २४ ॥ वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ। आसीत् सुभीमः सम्पातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ। अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ। कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसङ्कटैः ॥ २७ ॥ सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा।

क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः ॥ २८ ॥ तलैर्वज्रनिपातैश्च
प्रसृष्टाभिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥२९॥
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः । तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं
बाहुतेजसा ॥ ३० ॥ बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ।
अरज्यत जनः सर्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः ॥ ३१ ॥ बलिनो संयुगे
राजन् वृत्रवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः
॥ ३२ ॥ आकर्षतुरथान्योऽन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः । ततः शब्देन
महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ॥ ३३ ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ
नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥३४॥
चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा । विनदन्तमभिक्रोशन्
शार्दूल इव वारणम् ॥ ३५ ॥ समुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास
वीर्य्यवान् । ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ ३६ ॥
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् । प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं
भुवि वृकोदरः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ ३८ ॥ प्रहर्षात्
प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः । बल्लवाय महारङ्गे यथा
वैश्रवणस्तथा ॥ ३९ ॥ एवं स सुबहून् मल्लान् पुरुषांश्च महाबलान् ।
विनिघ्नन् मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ ४० ॥
यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते । ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च
द्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ ४१ ॥ पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ ४२ ॥ वीभत्सुरपि
गीतेन सुनृत्येन च पाण्डवः । विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरस्त्रियः ॥ ४३ ॥
अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमम् ॥ ४४ ॥ तस्मै प्रदेयं
प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बहु । विनीतान् वृषभान् दृष्ट्वा सहदेवस्य
चाभितः ॥ ४५ ॥ धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।

द्रौपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् क्लिश्यमानान्महारथान् ॥ ४६ ॥ नातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमाभवत् । एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः । कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि समयपालनपर्वणि जीमूतवधे
त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तञ्च समयपालनपर्व ॥ १३ ॥

अथ कीचकवधपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा । महारथेषु छन्नेषु मासा दश समाययुः ॥ १ ॥ याज्ञसेनी सुदेष्णान्तु शुश्रूषन्ती विशाम्पते । अवसत् परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २ ॥ तथा चरन्तीं पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेशने । तां देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरे स्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव । कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ स तु कामाग्निसन्तप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै । प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा । रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं गन्धेन जाता मदिरेव भाविनी ॥ ७ का देवरूपा हृदयङ्गमा शुभा ह्याचक्ष्व मे कस्य कुतोऽत्र शोभने । चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे न चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतम् ॥ ८ ॥ अहो तवेयं परिचारिका शुभा प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् । अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किञ्चन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्वरथं सभाजनं समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् । मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं गृहं महच्छोभयता-

प्रियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदेष्णामनुमन्त्र्य कीचकस्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् । उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ ११ ॥

कीचक उवाच । का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने । प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२ ॥ रूपमग्र्यं तथा कान्तिः सौकुमार्य्यमनुत्तमम् । कान्त्या विभाति वक्त्रं ते शशाङ्क इव निर्मलम् ॥ १३ ॥ नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे शुभे । वाक्यन्ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरुतोपमम् ॥ १४ ॥ एवंरूपा मया नारी काचिन्या महीतले । न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ॥ १५ ॥ लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे । ह्रीः श्रीः कीर्त्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ १६ ॥ अतीव रूपिणी किन्त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी । अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपि चेक्षणपक्ष्माढ्यं स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् । दिव्यांशुरश्मिभिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥ निरीक्ष्य चन्द्रवक्त्रन्ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् । कृत्स्ने जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ १९ ॥ हारालङ्कारयोग्यौ ते स्तनौ चोभौ सुशोभनौ । सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरन्तरौ ॥ २० ॥ कुड्मलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ । कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ २१ ॥ वलीविभङ्गचतुरं स्तनभारविनामितम् । कराग्रसम्मितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ २२ ॥ दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसन्निभम् । कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भाविनि ॥ २३ ॥ जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्द्दयः । त्वत्सङ्गमातिसङ्कल्पविवृद्धो मां दहत्ययम् ॥ २४ ॥ आत्मप्रदानवर्षेण सङ्गमाम्भोधरेण च । शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ॥ २५ ॥ मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कटाः । त्वत्सङ्गमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ॥ २६ ॥ मह्यं विदार्य्य

हृदयमिदं निर्द्दयवेगिताः। प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्डदारुणाः ॥ २७ ॥ अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम। आत्मप्रदानसम्भोगैर्मामुद्धर्त्तुमिहार्हसि ॥ २८ ॥ चित्रमाल्याम्बरधरा सर्व्वाभरणभूषिता। कामं प्रकामं सेवे त्वं मया सह विलासिनि ॥ २९ ॥ नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्ज्जिता। प्राप्नुह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ ३० ॥ स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च। पिबमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखम् ॥ ३१ ॥ भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनुत्तमम्। पानं पिब महाभागी भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ३२ ॥ इदं हि रूपं प्रथमं नवं वयो निरर्थकं केवलमद्य भाविनि। अधार्य्यमाणा स्रगिवोत्तमा शुभा न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ३३ ॥ त्यजामि दारान्मम ये पुरातना भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि। अहञ्च ते सुन्दरि दासवत् स्थितः सदा भविष्ये वशगो वरानने॥३४

द्रौपद्युवाच। अपार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे। निहीनवर्णां सैरिन्ध्रीं वीभत्सां केशकारिणीम् ॥ ३५ ॥ परदारास्मि भद्रन्ते न युक्तं तव साम्प्रतम्। दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तयः ॥ ३६ ॥ परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्य्या कथञ्चन। विवर्ज्जनं ह्यकार्य्याणामेतत् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ३७ ॥ मिथ्याभिगृध्नो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः। अयशः प्राप्नुयाद्घोरं महद्वा प्राप्नुयाद्भयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु सैरिन्ध्र्या कीचकः काममोहितः। जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्षणे ॥ ३९ ॥ दोषान् बहून् प्राणहरान् सर्व्वलोकविगर्हितान्। प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥ नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने। मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याय च मां भीरु वशगं प्रियवादिनम्। नूनं त्वमसितापाङ्गि

पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४२ ॥ अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे । प्रभुर्वासयिता चैव वीर्य्ये चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ४३ ॥ पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह । रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ४४ ॥ सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह । भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्माद्दास्ये रता ह्यसि ॥ ४५ ॥ मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यस्मिन् शुभानने । भजस्व मां वरारोहे भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४६ ॥ एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः । कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ४७ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । मा सूतपुत्र मुह्यस्व माद्यात्याक्षीः स्वजीवितम् । जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्न्नित्यं मामभिरक्षिताम् ॥ ४८ ॥ न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम । ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ ४९ ॥ अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि । यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् । तर्त्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्त्तुमिच्छसि ॥ ५० ॥ अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि । तथापि तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ ५१ ॥ त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक । किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ ५२ ॥ तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति । न वर्त्तते कीचक ते दृशा शुभं या तेन सञ्जीवनमर्थयीत ॥ ५३ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचककृष्णासंवादे
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् । अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥

कीचक उवाच । यथा कैकेयि सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् । येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी । तां सुदेष्णे परीप्सस्व मोहात् प्राणान् प्रहासिषम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा । विराटमहिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमन्त्रमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च । उद्योगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सुदेष्णोवाच । पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय । तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे । सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्वमाना रमेयदि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्तदा । सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम् ॥ ७ ॥ मद्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा । कारयामास कुशलैरन्नपानं च शोभनम् ॥ ८ ॥ तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेष्णोवाच । उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् । पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् । त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११ ॥ न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भाविनि । कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥ त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः । प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भाविनि ॥ १३ ॥ कीचकस्तु सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः । सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न

यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥ सन्ति बह्व्यस्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः । अन्यां प्रेषय भद्रन्ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५ ॥

सुदेष्णोवाच । नैवं त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया । इत्युक्त्वा प्रददौ पात्रं सपिधानं हिरण्मयम् ॥ १६ ॥ सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी । प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । यथाहमन्यं भर्त्तृभ्यो नाभिजानामि कञ्चन । तेन सत्येन मां प्राप्तां मा कुर्य्यात् कीचको वशे ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपातिष्ठत सा सूर्य्यं मुहूर्त्तमबला ततः । स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्य्योऽवबुद्धवान् ॥ १९ ॥ अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् । तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २० ॥ तां मृगीमिव संत्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् । उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीसुराहरणे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कीचक उवाच । स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम । स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १ ॥ सुवर्णमालाः कम्बूंश्च कुण्डले परिहाटके । नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नञ्च शोभनम् ॥ २ ॥ आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च । अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् । एहि तत्र मया सार्द्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् । पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ॥ ४ ॥

कीचक उवाच। अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्राः प्रतिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृषत ॥ ५ ॥

द्रौपद्युवाच। यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदाद्वैमनसापि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पाप परिकृष्यमाणम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाक्षिपन्तीम् ॥ ७ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च राजपुत्री। चिक्षेप तं गाढमसृष्यमाणा प्रवेपमानातिरुषा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ ८ ॥ सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम्। सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत् ॥ १० ॥ तस्या योऽसौ तदार्केण राक्षसः सन्नियोजितः। स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ११ ॥ स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः। विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १२ ॥ ताञ्चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ। अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पराभवम् ॥ १३ ॥ तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः। दन्तैर्दन्तास्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ १४ ॥ धूमच्छायामभजतां नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी। सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्त्तत ॥ १५ ॥ हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा। भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुमैच्छत ॥ १६ ॥ अथावमृद्नादङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेन युधिष्ठिरः। प्रबोधनभयाद्राजा भीमं तं प्रत्यषेधयत् ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम्। स तमावारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ आलोकयसि किं वृक्षं सूद दारुकृतेन वै। यदि

ते दारुभिः कृत्यं वहिर्वृक्षान्निगृह्यताम् ॥ १९ ॥ सा सभाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् । अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥ आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् । दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ २१ ॥

द्रौपद्युवाच । येषां वैरी न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २२ ॥ ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २३ ॥ येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २४ ॥ ये च तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽतिमानिनः । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २५ ॥ सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २६ ॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् । चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ १७ ॥ कथन्ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् । मर्षयन्ति यथा क्लीवा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २८ ॥ क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्य्यन्तेजश्च वर्त्तते । न परीप्सन्ति ये भार्य्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥ मया तु शक्यं किङ्कर्त्तुं विराटे धर्मदूषके । यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसम् ॥ ३० ॥ न राजा राजवत्किञ्चित् समाचरति कीचके । दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ ३१ ॥ नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके । सभासदश्च पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ ३२ ॥ कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथञ्चन । सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्य्युपासते ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवंविधैर्वचोभिः सा तदा कृष्णाश्रुलोचना । उपालभत राजानं मात्स्यानां वरवर्णिनी ॥ ३४ ॥

विराट उवाच। परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम्। अर्थतत्त्वमविज्ञाय किन्नु स्यात् कौशलं मम ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन्। साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ ३६ ॥

सभ्या ऊचुः। यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्य्या स्यादायतेक्षणा। परो लाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत् कथञ्चन ॥ ३७ ॥ न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी। नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे वयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं संपूजयन्तस्ते कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः। युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आगमत् ॥ ३९ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम्। गच्छ सैरिन्ध्रि मात्रस्थाः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ४० ॥ भर्त्तारमनुरुध्यन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः। शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ४१ ॥ मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव। तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्य्यवर्चसः ॥ ४२ ॥ अकालज्ञासि सैरिन्ध्रि शैलूषीव विरोदिषि। विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ॥ ४३ ॥ गच्छ सैरिन्ध्रि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम्। व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४४ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच। अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी। तस्य तस्यैव ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा प्राद्रवत् कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम्। केशान्मुक्त्वा च सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ४६ ॥ शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्याः सुचिरं तदा। मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ४७ ॥

सुदेष्णोवाच। कस्त्वावधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने। कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच। कीचको मावधीत्तत्र सुराहारीं गतान्तव। सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने वने ॥ ४९ ॥

सुदेष्णोवाच। घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे। योऽसौ त्वां कामसम्मत्तो दुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥

सैरिन्ध्र्युवाच। अन्ये चैव वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः। मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीपरिभवे
षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा हता सूतपुत्रेण राजपत्नी यशस्विनी। वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥ जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा। कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा। चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम ॥ ३ ॥ किङ्करोमि क्व गच्छामि कथं कार्य्यं भवेन्मम। इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनस प्रियम्। तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ॥५॥ प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती। भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना। दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥६॥

सैरिन्ध्र्युवाच। तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि। तत्कर्म्म कृतवत्यद्य कथं निद्रान्निषेवसे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मनस्विनी। यस्यां भीमस्तथा शेते मृगराज इव श्वसन् ॥८॥ तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः। सम्मूर्च्छितेव कौरव्य प्रजज्वाल च तेजसा। सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता

॥ ९ ॥ सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी। उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव नरर्षभम् ॥ १० ॥ सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम्। परिष्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम् ॥ ११ ॥ बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिन्दिता। सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ १२ ॥ भीमसेनमुपाश्लिष्यद्धस्तिनीव महागजम्। वीणेव मधुरालापा गान्धारं साधु मूर्च्छती। अभ्यभाषत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः। नामृतस्य हि पापीयान् भार्य्यामालभ्य जीवति ॥ १४ ॥ स सम्प्रहाय शयनं राजपुत्रा प्रबोधितः। उपातिष्ठत मेघाभः पर्य्यङ्के सोपसंग्रहे ॥१५॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौन्तेयो महिषीं प्रियाम्। केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ १६ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे। आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १७ ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम्। यथावत् सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत् क्षमम् ॥ १८ ॥ अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु। अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १९ ॥ शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्य्यं विवक्षितम्। गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्येव बुध्यते ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

द्रौपद्युवाच। अशोच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्त्ता युधिष्ठिरः। जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत्। सभापरिषदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥२॥ पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति मादृशी।

अनुभूयेदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥ वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना । परामर्शो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ॥४॥ मत्स्यराज्ञः समक्षन्तु तस्य धूर्त्तस्य पश्यतः । कीचकेन पदास्पृष्टा का नु जीवति मादृशी ॥ ५ ॥ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानाञ्च भारत । न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत । सेनानीः पुरुषव्याघ्र श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ स मां सैरिन्ध्रिवेशेन वसन्तीं राजवेश्मनि । नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्य्या मम भवेति वै ॥ ८ ॥ तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् । कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्य्यते ॥ ९ ॥ भ्रातरञ्च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम् । यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १० ॥ को हि राज्यं परित्यज्य सर्व्वस्वं चात्मना सह । प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ११ ॥ यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् । सायं प्रातरदेविष्यदपि सम्वत्सरान् बहून् ॥१२॥ रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् । अश्वाश्वतरसङ्घांश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया प्रत्यवरोपितः । तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४ ॥ दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनाम् । यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥ रथाः शतसहस्राणि नृपाणाममितौजसाम् । उपासन्त महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥ शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे । पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ १७ ॥ एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतांवरः । द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपाश्रितः ॥ १८ ॥ एनं हि स्वरसम्पन्ना बहवः सूतमागधाः । सायम्प्रातरुपातिष्ठन् सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥ सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन् सभासदः । तपःश्रुतोपसम्पन्नाः सर्व्वकामैरुपस्थिताः

॥ २० ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः। त्रिंशद्दासीक एकैको यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणाञ्चैव यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम्। दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशः संविभागस्तथैव च। यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽतमास्ते नरेश्वरः॥२३॥ अन्धान् वृद्धांस्तथानाथान् बालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान्। बिभर्त्ति विविधान्राजा धृतिमान् सत्यविक्रमः॥ २४ ॥ संविभागमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः। स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः॥ २५ ॥ सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः। इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः॥ २६ ॥ आसन् बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छति। पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्त्तिनः॥२७॥ सवशो विवशो राजा परेषामद्य वर्त्तते। प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिवानिव तेजसा॥ २८ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः। यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह॥ २९ ॥ तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम्। सदस्यं समुपासीनं परस्य प्रियवादिनम्॥ ३० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्द्धते मामसंशयम्। अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितम्॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्। उपास्ते स्म सभायां यं कृत्स्ना वीरा वसुन्धरा॥ ३२ ॥ तमुपासीनमद्यान्य पश्य भारत भारतम्। एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत्। शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि॥ ३३ ॥

इति विरपाटर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे
अष्टादशोऽध्यायः॥ १८ ॥

द्रौपद्युवाच। इदन्तु मे महद्दुःखं यत् प्रवक्ष्यामि भारत। न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ सूदकर्म्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ। ब्रुवन् वल्लवजातीयः कस्य शोकं न वर्द्धयेः ॥ २ ॥ सूपकारं विराटस्य वल्लवं त्वां विदुर्ज्जनाः। प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥ यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसे। ब्रुवाणो वल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ॥ ४ ॥ यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः। हसन्त्यन्तःपुरे नार्य्यो मम तूद्विजते मनः ॥ ५ ॥ शार्द्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे योध्यसे यदा। कैकेय्याः क्रियमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ ६ ॥ तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत। प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि कैकेयीन्ताः स्त्रियोऽब्रुवन् ॥ ७ ॥ प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गीं कश्मलोपहतामिव। स्नेहात् संवासजाद्धर्मात् सूदमेषा शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ योध्यमानं महावीर्य्यैरिमं समनुशोचति। कल्याणरूपा सैरिन्ध्री वल्लवश्चापि सुन्दरः ॥ ९ ॥ स्त्रीणां चित्तञ्च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ। सैरिन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवादिनी ॥ १० ॥ अस्मिन् राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ। इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्ज्जयत् ॥ ११ ॥ क्रुध्यन्तीं माञ्च सम्प्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि। तस्यां तथा ब्रुवन्त्यान्तु दुःखं मां महदाविशत् ॥ १२ ॥ त्वय्येवं निरयम्प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे। शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥१३॥ यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत्। सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा ॥ १४ ॥ योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम्। सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १५ ॥ यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात्। स लोकपरिभूतेन वेशेनास्ते धनञ्जयः ॥ १६ ॥ यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसन्निभौ। स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जयः ॥ १७ ॥

यस्य ज्यातलनिर्घोषात् समकम्पन्त शत्रवः । स्त्रियो गीतस्वनन्तस्य मुदिताः पर्य्युपासते ॥ १८ ॥ किरीटं सूर्य्यसङ्काशं यस्य मूर्द्धन्यशोभत । वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ १९ ॥ तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् । कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २० ॥ यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि । आधारः सर्वविद्यानां स धारयतिकुण्डले ॥ २१ ॥ यस्य राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै । समरे नाभ्यवर्त्तन्त वेलामिव महार्णवः ॥ २२ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा । आस्ते वेशप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥२३॥ यस्य स्म रथघोषेण समकम्पत मेदिनी । सपर्वतवना भीमा सहस्थावरजङ्गमा ॥ २४ ॥ यस्मिन् जाते महाभागी कुन्त्याः शोको व्यनश्यत । स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २५ ॥ भूषितं तमलङ्कारैः कुण्डलैः परिहाटकैः । कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्य्ये कश्चिदुर्व्यान्धनुर्द्धरः । सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनञ्जयः ॥२७॥ धर्म्मे शौर्य्ये च सत्ये च जीवलोकस्य सम्मतम् । स्त्रीवेशविकृतं पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २८ ॥ यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २९ ॥ मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् । पश्यामि तूर्य्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ३० ॥ नूनमार्य्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनञ्जयम् । अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्द्यूतदेविनम् ॥३१॥ तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवाम्पतिम् । गोषु गोवेशमायान्तं पाण्डुभूतास्मि भारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः । न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ॥ ३३ ॥ न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् । यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातर-

स्प्रियम्। गोषु गोवृषसङ्काशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ ३५ ॥ संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम्। विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ ३६ ॥ सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्य्या प्रशंसति। महाभिजनसम्पन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ॥ ३७ ॥ ह्रीनिषेवो मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे। स तेऽरण्येषु वोढव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रतः। ज्येष्ठोपचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ॥ ३९ ॥ इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगर्द्धिनी। प्रव्रजन्तं महारण्यं तं परिष्वज्य तिष्ठती ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा व्यापृतङ्गोषु वत्सचर्मक्षपाशयम्। सहदेवं युधां श्रेष्ठं किन्नु जीवामि पाण्डव ॥ ४१ ॥ यस्त्रिभिर्न्नित्यसम्पन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया। सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्य्यन्त वृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्ष्य तम्। विनयन्तञ्जवेनाश्वान् महाराजस्य पश्यतः॥४३ अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्ये भ्राजिष्णुमुत्तमम्। विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तञ्च वाजिनः ॥ ४४ ॥ किन्नु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति परन्तप। एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत। वर्त्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६ ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत। शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥४७॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीभीमसंवादे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

द्रौपद्युवाच। अहं सैरिन्ध्रिवेशेन चरन्ती राजवेश्मनि। शौचदास्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्त्तस्य कारणात् ॥ १ ॥ विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्त्रां परन्तप। वात्स्ये कालमुदीक्षन्ती सर्वं

दुःखं किलान्तवत् ॥ २ ॥ अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥ चक्रवत् परिवर्त्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ ४ ॥ य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः । पराजये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ॥ ५ ॥ किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव । दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे ॥ ६ ॥ पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् । न दैवस्यातिभारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये । स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ॥ ८ ॥ इति पर्य्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः । दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ॥ ९ ॥ दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्य्यो विजानता । यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ॥ १० ॥ पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं पृष्टा चात्र ब्रवीमि ते । महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ॥ ११ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्ता मदन्या का जिजीविषेत् । कुरून् परिभवेत् सर्वान् पाञ्चालानपि भारत ॥ १२ ॥ पाण्डवेयांश्च सम्प्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिन्दम । भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परिवारिता ॥ १३ ॥ एवं समुदिता नारी कात्वन्या दुःखिता भवेत् । नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ॥ १४ ॥ यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ । वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव तादृशम् ॥ १५ ॥ यादृशो मे न तत्रासीत् दुःखे परमके तदा । त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ॥ १६ ॥ साहन्दासीत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे । नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ भीमधन्वा महाबाहुरास्ते छन्न इवानलः । अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ॥ १८ ॥ विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्तितम् । यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ॥ १९ ॥ सा

प्रेष्ये सुखमन्यासामवराणां वरा सती । पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ॥ २० ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्य्ययम् । यस्याः सागरपर्य्यन्ता पृथिवी वशवर्त्तिनी ॥ २१ ॥ आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्त्तिनी । यस्याः पुरःसरा आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ॥ २२ ॥ साहमद्य सुदेष्णायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ २३ ॥ या न जातु स्वयं पिंषि गात्रोद्वर्त्तनमात्मनः । अन्यत्र कुन्त्या भद्रन्ते सा पिनष्म्यद्य चन्दनम् ॥ २४ ॥ पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवाभूतां हि यौ पुरा । इत्यस्य दर्शयामास किणवन्तौ करावुभौ ॥ २५ ॥ बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन । साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २६ ॥ किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा । नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा कीर्त्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी । रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २८ ॥ सा वाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः । हृदयं भीमसेनस्य घटयन्तीदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा । अभाग्या यत्र जीवामि मर्त्तव्ये सति पाण्डव ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किणवन्तौ वृकोदरः । मुखमानीय वै पत्न्या रुरोद परवीरहा ॥ ३१ ॥ तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो वाष्पमुत्सृज्य वीर्य्यवान् । ततः परमदुःखार्त्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीभीमसंवादे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमसेन उवाच। धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च। यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १ ॥ सभायान्तु विराटस्य करोमि कदनं महत्। तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत् प्रतीक्षते ॥ २ ॥ अथ वा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः। ऐश्वर्य्यमदमत्तस्य क्रीड़न्निव महाद्विपः ॥ ३ ॥ अपश्यन्त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदाहताम्। तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्यानां कदनं महत् ॥ ४ ॥ तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत्। तदहन्तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ५ ॥ यच्च राष्ट्रात् प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः। सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ६ ॥ दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः। तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ ७ ॥ मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते। इदन्तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ शृणुयाद्यापि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात् स जीवितम्। धनञ्जयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ॥९॥ लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुम्। पुरा सुकन्या भार्य्या च भार्गवं च्यवनं वने ॥१०॥ वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी। नारायणी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ॥११॥ पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणम्। दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ॥ १२ ॥ पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम्। रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ॥ १३ ॥ क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत। लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ॥ १४ ॥ अगस्त्यमन्वयाद्धित्वा कामान् सर्वानमानुषान्। द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता ॥१५॥ सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी। यथैताः कीर्त्तिता नार्य्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ॥ १६ ॥ तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः। सा दीर्घं चम कालन्त्वं मासमर्द्धञ्च सम्मितम्। पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १७ ॥

द्रौपद्युवाच । आर्त्तयैतन्मया भीम कृतं वाष्पप्रमोचनम् । अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १८ ॥ किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महावल । प्रत्युपस्थितकालस्य कार्य्यस्यानन्तरो भव ॥ १९ ॥ ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया । नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ २० ॥ तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः । कीचकोऽयं तु दुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ २१ ॥ तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च । अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ २२ ॥ गन्धर्व्वाणामहं भार्य्या पञ्चानां महिषी प्रिया । ते त्वां निहन्युः कुपिताः शूराः साहसकारिणः ॥ २३ ॥ एवमुक्तः सुदुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह । नाहं विभेमि सैरिन्ध्रि गन्धर्व्वाणां शुचिस्मिते ॥ २४ ॥ शतं शतसहस्राणि गन्धर्व्वाणामहं रणे । समागतं हनिष्यामि त्वम्भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ २५ ॥ इत्युक्ते चाब्रुवं मत्तं कामातुरमहं पुनः । न त्वम्प्रतिवलश्चैषां गन्धर्व्वाणां यशस्विनाम् ॥ २६ ॥ धर्म्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता । नेच्छामि कश्चिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २७ ॥ एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्राहसत् स्वनवत्तदा । अथ मां तत्र कैकेयी प्रैषयत् प्रणयेन तु ॥ २८ ॥ तेनैव देशिता पूर्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया । सुरामानय कल्याणि कीचकस्य निवेशनात् ॥ २९ ॥ सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत् सान्त्वमवर्त्तयत् । सान्त्वे प्रतिहते क्रुद्धः परामर्षमनाभवत् ॥ ३० ॥ विदित्वा तस्य सङ्कल्पं कीचकस्य दुरात्मनः । तथाहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ॥ ३१ ॥ सन्दर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृशत् । पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाहन्तेन ताड़िता ॥ ३२ ॥ प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कस्तु वहवो जनाः । रथिनः पीठमर्द्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ॥ ३३ ॥ उपालब्धो मया राजा कङ्कश्चापि पुनः पुनः । ततो न वारितो राज्ञा न तस्य विनयः कृतः ॥ ३४ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको

नाम सारथिः । त्यक्तधर्मो नृशंसश्च नरस्त्रीसम्मतः प्रियः ॥३५॥ शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् । दारामर्षी महाभाग लभतेऽर्थान् बहूनपि ॥ ३६ ॥ आहरेदपि वित्तानि परेषां क्रोशतामपि । न तिष्ठति स्म सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ ३७ ॥ पापात्मा पापभावश्च कामबाणवशानुगः । अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्याश्च जीवितम् । तद्धर्मे यतमानानां महान् धर्मो नशिष्यति ॥ ३९ ॥ समयं रक्षमाणानां भार्य्या वो न भविष्यति । भार्य्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥ प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः । आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां विदुर्बुधाः ॥ ४१ ॥ भर्त्ता तु भार्य्यया रक्ष्यः कथञ्जायान्ममोदरे । वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतम् ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिवर्हणात् । पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदावधीत् ॥ ४३ ॥ तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल । त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्घोराज्जटासुरात् ॥ ४४ ॥ जयद्रथस्तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह । जहीममपि पापिष्ठं योऽयं मामवमन्यते ॥ ४५ ॥ कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत । तमेवं कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ॥ ४६ ॥ यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत । तञ्चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ॥४७ विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशङ्गमम् । श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रारुदत् कृष्णा भीमस्योरः समाश्रिता । भीमश्च तां परिष्वज्य महत् सान्त्वं प्रयुज्य च ॥ ४९ ॥ आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्त्तां सुमध्यमाम् । हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ॥ ५० ॥ प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाश्रुसमाकुलम् । कीचकं मनसागच्छत् सृक्किणी

परिसंखिद्यन् । उवाच चैनां दुःखार्त्तां भीमः क्रोधसमन्वितः ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसान्त्वने
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीमसेन उवाच । तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे । अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ॥ १ ॥ अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन सङ्गतम् । दुःखं शोकञ्च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २ ॥ यैषा नर्त्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता । दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३ ॥ तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् । तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् ॥ ४ ॥ यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् । कुर्य्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा तौ कथयित्वा तु वाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ । रात्रिशेषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ ६ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः । गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनम् । न चैवालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते । अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९ ॥ मां सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते । अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कं ददाम्यहम् ॥ १० ॥ दासीशतञ्च ते दद्यां दासानामपि चापरम् । रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु नौ भीरु सङ्गमः ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच । एवं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक । न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्सङ्गतं मया ॥ १२ ॥ अनुप्रवा-

शङ्कितास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम्। एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १३ ॥

कीचक उवाच। एवमेतत् करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे। एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४ ॥ समागमार्थं रम्भोरु त्वया मदनमोहितः। यथा त्वां नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सूर्य्यवर्च्चसः ॥ १५ ॥

द्रौपद्युवाच। यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम्। दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ १६ ॥ तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते। तव दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमर्थमभिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन ह। दिवसार्द्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥ ततः सा भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत्। कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिप्लुतः ॥ १९ ॥ सैरिन्ध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तन्नावबुद्धवान्। गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ॥ २० ॥ अलञ्चक्रे तदात्मानं सत्वरं काममोहितः। तस्य तत् कुर्वतः कर्म्म कालो दीर्घ इवाभवत् ॥ २१ ॥ अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम्। आसीदभ्यधिका चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुचतः ॥ २२ ॥ निर्वाणकाले दीपस्य वर्त्तीमिव दिधक्षतः। कृतसम्प्रत्ययस्तस्याः कीचकः काममोहितः ॥ २३ ॥ नाजानाद्दिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम्। ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ॥ २४ ॥ उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकम्। तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ॥ २५ ॥ सङ्गमो नर्त्तनागारे यथावोचः परन्तप। शून्यं स नर्त्तनागारमागमिष्यति कीचकः ॥ २६ ॥ एको निशि महाबाहो कीचकं तं निसूदय। तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ॥ २७ ॥ गत्वा त्वं नर्त्तनागारं निर्ज्जीवं कुरु पाण्डव।

दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ॥ २८ ॥ तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ ह्रदान्नागमिवोद्धर । अश्रुदुःखाभिभूताया मम मार्ज्जस्व भारत । आत्मनश्चैव भद्रन्ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच । एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भाषसे । स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियम् ॥ ३० ॥ न ह्यन्यं कञ्चिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि । या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ॥ ३१ ॥ हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि । सत्यं भ्रातॄंश्च धर्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥ कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा । तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् ॥ ३३ ॥ अथ चेदपि योत्स्यन्ति हिंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् । ततो दुर्य्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुन्धराम् । कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो । निगूढ़स्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निसूदय ॥ ३५ ॥

भीमसेन उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे । अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ॥ ३६ ॥ अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते । नागो विल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः । अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥३७॥

वैशम्पायन उवाच । भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् । मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत कीचकम् ॥ ३८ ॥ कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपागमत् । तां वेलां नर्त्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाशया ॥ ३९ ॥ मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशततः । प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत् ॥ ४० ॥ पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् । एकान्तावस्थितं चैनमाससाद सुदुर्मतिः ॥ ४१ ॥ शयानं शयने तत्र सूतपुत्रः परामृशत् । जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह ॥ ४२ ॥

थैवैनं कीचकः काममोहितः। हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितन्ते मया वित्तं वहुरूपमनन्तकम्। त्वत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् ॥ ४४ ॥ रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्कृतम्। गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु क्रीड़ारतिविराजितम् ॥ ४५ ॥ तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसाहमुपागतः। अकस्मात् मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः। सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४६ ॥

भीमसेन उवाच। दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽद्य दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि। ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४७ ॥ स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः। स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा तं महावाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अद्य त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि। द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महागजम् ॥ ५० ॥ निरावाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरिष्यति। सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महावलः। स केशेषु परामृष्टो वलेन वलिनाम्वरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केशान्वेगेन वाह्वोर्जग्राह पाण्डवम्। वाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसन्ते वासिताहेतोर्वलवद्गजयोरिव। कीचकानान्तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः। अन्योऽन्यमभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः समुद्यम्य भुजौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ। नखदंष्ट्राभिरन्योऽन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन वलीयसा। स्थिरप्रतिज्ञः स रणे पदान्न चलितः पदम् ॥ ५७ ॥ तावन्योऽन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम्। उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभा-

विव ॥ ५८ ॥ तयोर्ह्यासीत् सुतुमुलः सम्प्रहारः सुदारुणः । नखदन्तायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥५९॥ अभिपत्याथ वाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥६०॥ स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । तमाक्षिपत् कीचकोऽथ वलेन वलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्वलिनोस्तदा । शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥ अथैनमाक्षिप्य वलाद्गृहमध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्वलो वलिना रणे । व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ ईषदाकलितं चापि क्रोधात् द्रुतपदं स्थितम् । कीचको वलवान् भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥ पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन वलीयसा । उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥६६॥ स्पर्द्धया च वलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ । निशीथे पर्य्यकर्षतां वलिनौ निर्जने स्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः वलवच्चापि संक्रुद्धावन्योऽन्यं प्रतिगर्ज्जताम् ॥ ६८ ॥ तलाभ्यां स तु भीमेन वक्षस्यभिहतो वली । कीचको रोषसन्तप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ६९ ॥ मुहूर्त्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् । वलादहीयत तदा सूतो भीमवलार्द्दितः ॥ ७० ॥ तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महावलः । वक्षस्यानीय वेगेन ममर्दैनं विचेतसम् ॥ ७१ ॥ क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः । जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ७२ ॥ गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महावलः । शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ७३ ॥ तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः । योजयामास वाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ७४ ॥ नदन्तञ्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् । भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ७५ ॥ प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य

वृकोदरः। अपीड़यत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये ॥ ७६ ॥ अथ तम्भग्नसर्वाङ्गं व्यविद्धनयनाम्बरम्। आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् ॥ ७७ ॥ अपीड़यत वाहुभ्यां पशुमारममारयत्। तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ॥ ७८ ॥ भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह। अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्य्यापहारिणम्। शान्तिं लव्धास्मि परमा हत्वा सैरिन्ध्रि कण्टकम् ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसंरागनेत्रः। आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ८० ॥ निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टौष्ठपुटं वली। समाक्रम्य च संक्रुद्धो वलेन वलिनां वरः ॥ ८१ ॥ तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवाञ्च सर्वशः। काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ८२ ॥ तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम्। कृष्णाया दर्शयामास भीमसेनो महावलः ॥ ८३ ॥ उवाच च महातेजा द्रौपदीं योषितां वराम्। पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथाकृतः ॥ ८४ ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः। पादेन पीड़यामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५ ॥ ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम्। पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥ प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम्। एवन्ते भीरु वध्यन्ते कीचक शोभते यथा ॥ ८७ ॥ तत् कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम्। तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ॥ ८८ ॥ आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायामहानसम्। कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ॥८९॥ प्रहृष्टा गतसन्तापा सभापालानुवाच ह। कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ॥ ९० ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छत पश्यत। तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्त्तनागाररक्षिणः ॥ ९१ ॥ सहसैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः। ततो गत्वाथ तद्वेश्म कीचकं

विनिपातितम् ॥ ९२ ॥ गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् । पाणिपादविहीनन्तु दृष्ट्वा च व्यथिताभवन् ॥ ९३ ॥ निरीक्षन्ति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः । अमानुषकृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ॥ ९४ ॥ क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा । इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ९५ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकवधे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः । रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥ सर्वे संहृष्टरोमाणः सन्त्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् । तथा सम्भिन्नसर्वाङ्गं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २ ॥ पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दानवम् । संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः । अदूराच्चानवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४ ॥ समवेतेषु सर्वेषु तामूचुरुपकीचकाः । हन्यतां शीघ्रमसतीं यत्कृते कीचको हतः ॥ ५ ॥ अथ वा नैव हन्तव्या दह्यतां कामिना सह । मृतस्यापि प्रियं कार्य्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ६ ॥ ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः । सहानयाद्य दह्येम तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ पराक्रमन्तु सूतानां मत्वा राजान्वमोदत । सैरिन्ध्र्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशाम्पतिः ॥ ८ ॥ तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् । मोमुह्यमानां ते तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ९ ॥ ततस्तां समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् । जग्मुरुद्यम्य ते सर्वे श्मशानाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥ ह्रियमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनिन्दिता । प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच। जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः। ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम्॥ १२॥ येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः। व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोषस्तरस्विनाम्॥ १३॥ रथघोषश्च वलवान् गन्धर्वाणां तरस्विनाम्। ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम्॥ १४॥

वैशम्पायन उवाच। तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेविताः। श्रुत्वैवाभ्यापतद्भीमः शयनादविचारयन्॥ १५॥

भीमसेन उवाच। अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरिन्ध्रि भाषिताम्। तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरु न विद्यते॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा स महावाहुर्विजजृम्भे जिघांसया। ततः स व्यायतं कृत्वा वेशं विपरिवर्त्त्य च॥ १७॥ अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्ज्जगाम वहिस्तदा। स भीमसेनः प्राकारमारुह्य तरसा द्रुतम्॥ १८॥ श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः। स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात्॥ १९॥ जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा। चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम्॥ २०॥ तालमात्रं महास्कन्धमूर्द्धशुष्कं विशाम्पते। तं नागवदुपक्रम्य वाहुभ्यां परिरभ्य च॥ २१॥ स्कन्धमारोपयामास दशव्यामं परन्तप। स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धविटपं वली॥ २२॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत् सूतान् दण्डपाणिरिवान्तकः। उरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः॥ २३॥ भूमौ निपातिता वृक्षाः सङ्घशस्तत्र शेरते। तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम्॥ २४॥ वित्रेसुः सर्वशः सूता विषादभयकम्पिताः। तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा॥ २५॥ दिधक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः। परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिता॥ २६॥ गन्धर्वो वलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम्। सैरिन्ध्री मुच्यता शीघ्रं यतो नो भयमागतम्॥ २७॥ ते तु दृष्ट्वा तदा-

विद्धं भीमसेनेन पादपम् । विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २८ ॥ द्रवतस्तांस्तु सम्प्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव । शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २९ ॥ वृक्षेण तेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली । तत आश्वासयत् कृष्णां स विमुच्य विशाम्पते ॥ ३० ॥ उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् । अश्रुपूर्णमुखीन्दीनां दुर्द्धर्षः स वृकोदरः ॥ ३१ ॥ एवन्ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् । प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव । अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत । महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ ३३ ॥ एवन्ते निहता राजन् शतं पञ्च च कीचकाः । स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत् सूतषट्शतम् ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं नरा नार्य्यश्च सङ्गताः । विस्मयं परम गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि उपकीचकवधे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते दृष्ट्वा निहतान् सूतान्राज्ञे गत्वा न्यवेदयत् । गन्धर्वैर्निहता राजन् सूतपुत्रा महाबलाः ॥ १ ॥ यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः । व्यतिकीर्णाः प्रदृश्यन्ते तथा सूता महीतले ॥ २ ॥ सैरिन्ध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहम् । सर्वं संशयितं राजन् नगरन्ते भविष्यति ॥३॥ यथारूपा च सैरिन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः । पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४ ॥ यथा सैरिन्ध्रिदोषेण न ते राजन्निदं पुरम् । विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः । अब्रवीत् क्रियतामेषां

सूतानां परमा क्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने । दह्यन्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ सुदेष्णामब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः । सैरिन्ध्रीमागतां ब्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥ गच्छ सैरिन्ध्रि भद्रन्ते यथाकामं वरानने । बिभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९ ॥ न हि त्वामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् । स्त्रियास्त्वदोषस्त्वां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ मुक्ता भयात् कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च । मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥ त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी । गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद्रवन्त दिशो दश । गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्ट्वा न्यमीलयन् ॥ १३ ॥ ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् । ददर्श राजन् पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४ ॥ तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् । गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोक्षिता १५

भीम उवाच । ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्त्तिनः । तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा त्वनृणा विहरन्त्यतः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा नर्त्तनागारे धनञ्जयमपश्यत । राज्ञः कन्या विराटस्य नर्त्तयानं महाभुजम् ॥ १७ ॥ ततस्ता नर्त्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः । कन्या ददृशुरायान्तीं क्लिष्टां कृष्णामनागसम् । दृष्ट्वा तामेत्य सर्वास्ता इदमूचुः सहर्षिताः ॥ १८ ॥

कन्या ऊचुः । दिष्ट्या सैरिन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता । दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥ १९ ॥

बृहन्नलोवाच । कथं सैरिन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः । इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥

सैरन्ध्र्युवाच । बृहन्नले किन्नु तव सैरिन्ध्र्या कार्य्यमद्य वै ।

या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१ ॥ न हि दुःखमवाप्नोषि सैरिन्ध्री यदुपाश्नुते। तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

बृहन्नलोवाच। बृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम्। तिर्य्यग्योनिगता बाले न चैनमवबुध्यसे ॥ २३ ॥ त्वया सहोषिता चास्मि त्वं च सर्वैः सहोषिता। क्लिश्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्धृदयं क्वचित्। वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत्। प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामब्रवीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम्। सैरिन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २७ ॥ राजा बिभेति ते भद्रे गन्धर्वेभ्यः पराभवात्। त्वञ्चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि। पुंसामिष्टश्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥

सैरिन्ध्रुवाच। त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षाम्यतु भामिनि। कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥ ततो मामुपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम्। ध्रुवञ्च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकदाहे
चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तञ्च कीचकवधपर्व ॥ २४ ॥

अथ गोहरणपर्व ।

वैशम्पायन उवाच। कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशाम्पते। अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ १ ॥ तस्मिन् पुरे जनपदे सञ्जल्पोऽभूच्च सर्वशः। शौर्य्याद्धि वल्लभो राज्ञो

सूतानां परमा क्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने । दह्यन्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ सुदेष्णामब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः । सैरिन्ध्रीमागतां ब्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥ गच्छ सैरिन्ध्रि भद्रन्ते यथाकामं वरानने । बिभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९ ॥ न हि त्वामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् । स्त्रियास्त्वदोषस्त्वां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ मुक्ता भयात् कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च । मोचिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥ त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी । गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद्रवन्त दिशो दश । गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्ट्वा न्यमीलयन् ॥ १३ ॥ ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् । ददर्श राजन् पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४ ॥ तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् । गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता१५

भीम उवाच । ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्त्तिनः । तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा त्वनृणा विहरन्त्युत ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा नर्त्तनागारे धनञ्जयमपश्यत । राज्ञः कन्या विराटस्य नर्त्तयानं महाभुजम् ॥ १७ ॥ ततस्ता नर्त्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः । कन्या ददृशुरायान्तीं क्लिष्टां कृष्णामनागसम् । दृष्ट्वा तामेत्य सर्वास्ता इदमूचुः सहर्षिताः ॥ १८ ॥

कन्या ऊचुः । दिष्ट्या सैरिन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता । दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥ १९ ॥

बृहन्नलोवाच । कथं सैरिन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः । इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । बृहन्नले किन्नु तव सैरिन्ध्र्या कार्य्यमद्य वै ।

या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१ ॥ न हि दुःखमवाप्नोषि सैरिन्ध्रि यदुपाश्नुते । तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

बृहन्नलोवाच । बृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् । तिर्य्यग्योनिगता बाले न चैनमवबुध्यसे ॥ २३ ॥ त्वया सहोषिता चास्मि त्वं च सर्व्वैः सहोषिता । क्लिश्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्धृदयं क्वचित् । वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् । प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामब्रवीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम् । सैरिन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २७ ॥ राजा विभेति ते भद्रे गन्धर्व्वेभ्यः पराभवात् । त्वञ्चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि । पुंसामिष्टश्च विषयो गन्धर्व्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षाम्यतु भामिनि । कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्व्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥ ततो मामुपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् । ध्रुवञ्च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि कीचकदाहे
चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तञ्च कीचकवधपर्व्व ॥ २४ ॥

अथ गोहरणपर्व्व ।

वैशम्पायन उवाच । कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशाम्पते । अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ १ ॥ तस्मिन् पुरे जनपदे सञ्जल्पोऽभूच्च सर्व्वशः । शौर्य्याद्धि वल्लभो राज्ञो

महासत्त्वश्च कीचकः ॥ २ ॥ आसीत् प्रहर्त्ता सैन्यानां दारामर्षी च दुर्मतिः। स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ दूत्यजल्पन्महाराज परानीकविनाशनम्। देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ४ ॥ अथ वै धार्त्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वहिश्चराः। मृगयित्वा बहून् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५ ॥ संविधाय यथादृष्टं यथादेशप्रदर्शनम्। कृतकृत्या न्यवर्त्तन्त ते चरा नगरं प्रति ॥ ६ ॥ तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम्। द्रोणकर्णकृपैः सार्द्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥ सङ्गतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्त्तैश्च महारथैः। दुर्य्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८॥

चरा ऊचुः। कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा। पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥ निर्जने मृगसङ्कीर्णे नानाद्रुमलताकुले। लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १० ॥ न च विद्मो गता येन पार्थाः सुदृढविक्रमाः। मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च। जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च ॥ १२ ॥ नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान्। अत्यन्तं वा विनष्टास्ते भद्रन्तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै रथिनां रथिसत्तम। न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥ १४ ॥ कञ्चित् कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम्। मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ता द्वारवतीं सूता विना पार्थैः परन्तप। न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महाव्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ। न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ॥ १७ ॥ पाण्डवानां प्रवृत्तिञ्च विद्मः कर्मापि वा कृतम्। स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्द्धं विशाम्पते ॥ १८ ॥ अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे। इमाञ्च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ १९ ॥ येन

त्रिगर्त्ता निहता बलेन महता नृप। सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २० ॥ स हतः पतितः शेते गन्धर्व्वैर्निशि भारत। अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह सोदरैः ॥ २१ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणाञ्च पराभवम्। कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि चारप्रत्यागमने
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो दुर्य्योधनो राजा ज्ञात्वा तेषां वचस्तदा। चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥१॥ सुदुःखा खलु कार्य्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः। तस्मात् सर्व्वे निरीक्षध्वं क्व नु ते पाण्डवा गताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः। तेषामज्ञातचर्य्याणामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥ अस्य वर्षस्य शेषञ्चेत् व्यतीयुरिह पाण्डवाः। निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ चरन्त इव नागेन्द्राः सर्व्वे ह्याशीविषोपमाः। दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान् प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ सर्व्वे कालस्य वेत्तारः कृच्छ्ररूपधराः स्थिताः। प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् क्षिप्रं बुभूत्सध्वं प्रतिकर्त्तव्यमस्य यत्। राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरम्भवेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत। अन्ये धूर्त्ता नरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरन्तु देशान् संवीताः स्फीतान् जनपदाकुलान्। तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥ परिपारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च। विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया सुविनीतया ॥ १० ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः। अन्वेष्टव्याः सुनिपुणैः पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ११ ॥ नदीकुञ्जेषु

महासत्त्वश्च कीचकः ॥ २ ॥ आसीत् प्रहर्त्ता सैन्यानां दारामर्षी च दुर्मतिः । स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ दूत्यजल्पन्महाराज परानीकविनाशनम् । देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ४ ॥ अथ वै धार्त्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वहिश्चराः । मृगयित्वा वहून् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५ ॥ संविधाय यथादृष्टं यथादेशप्रदर्शनम् । कृतकृत्या न्यवर्त्तन्त ते चरा नगरं प्रति ॥ ६ ॥ तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् । द्रोणकर्णकृपैः सार्द्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥ सङ्गतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्त्तैश्च महारथैः । दुर्य्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥

चरा ऊचुः । कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा । पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥ निर्जने मृगसङ्कीर्णे नानाद्रुमलताकुले । लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १० ॥ न च विद्मो गता येन पार्थाः सुदृढविक्रमाः । मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च । जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च ॥ १२ ॥ नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् । अत्यन्तं वा विनष्टास्ते भद्रन्तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै रथिनां रथिसत्तम । न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥ १४ ॥ कञ्चित् कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् । मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ता द्वारवतीं सूता विना पार्थैः परन्तप । न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महाव्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ । न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ॥ १७ ॥ पाण्डवानां प्रवृत्तिञ्च विद्मः कर्मापि वा कृतम् । स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्द्धं विशाम्पते ॥ १८ ॥ अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे । इमाञ्च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ १९ ॥ येन

त्रिगर्त्ता निहता बलेन महता नृप। सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य
कीचकेन पुनः पुनः ॥ २० ॥ स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि
भारत। अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह सोदरैः॥ २१ ॥
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणाञ्च पराभवम्। कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व
यदनन्तरम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्यागमने
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो दुर्य्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां
वचस्तदा। चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥१॥ सुदुःखा
खलु कार्य्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः। तस्मात् सर्वे निरीक्षध्वं क्व
नु ते पाण्डवा गताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः।
तेषामज्ञातचर्य्याणामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥ अस्य
वर्षस्य शेषञ्चेत् व्यतीयुरिह पाण्डवाः। निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ चरन्त इव नागेन्द्राः सर्वे ह्याशीविषोपमाः।
दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान् प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ सर्वे कालस्य
वेत्तारः कृच्छ्ररूपधराः स्थिताः। प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव
पुनर्वनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् क्षिप्रं बुभूषध्वं प्रतिकर्त्तव्यमस्य यत्।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरम्भवेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततः
कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत। अन्ये धूर्त्ता नरा दक्षा निभृताः
साधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरन्तु देशान् संवीताः स्फीतान् जनपदाकुलान्। तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥ परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च। विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया
सुविनीतया ॥ १० ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः।
अन्वेष्टव्याः सुनिपुणैः पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ११ ॥ नदीकुञ्जेषु

तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च। आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च॥ १२॥ अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागवान्। ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत्॥ २३॥ येषु नः प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजाधिप। ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान् परिमार्गितुम्॥ १४॥ एतच्च कर्णो यत् प्राह सर्वमीहामहे तथा। यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः॥ १५॥ एते चान्ये च भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि। नतु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते॥ १६॥ अत्यन्तं वा निगूढास्ते पारं वोर्म्मिमतो गताः। व्यालैश्चापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः॥ १७॥ अथ वा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः। तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन। कुरु कार्य्यं महोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप॥ १८॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णदुःशासनवाक्ये
षड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥

वैशम्पायन उवाच। अथाब्रवीन्महावीर्य्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान्। न तादृशा विनश्यन्ति न प्रयान्ति पराभवम्॥ १॥ शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः। धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः॥ २॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहिताः। धर्मे स्थितं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः॥ ३॥ अनुव्रता महात्मानं भ्रातरो भ्रातरं नृप। अजातशत्रुं श्रीमन्तं सर्वभ्रातॄननुव्रतम्॥ ४॥ तेषां तथाविधेयानां निभृतानां महात्मनाम्। किमर्थं नीतिमान् पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति॥ ५॥ तस्माद्यत्नात् प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम्। न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया॥ ६॥ साम्प्रतं चैव यत्कार्य्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम्। क्रियतां साधु सञ्चिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम्॥ ७

यथावत् पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् । दुर्ज्ञयाः खलु शूरास्ते दुरापास्तपसावृताः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मा गुणवान् पार्थः सत्यवान्नीतिमान् शुचिः । तेजोराशिरसंख्येयो गृह्णीयादपि चक्षुषा ॥ ९ ॥ विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे । ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः । श्रुतवान् देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥ आचार्य्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसन्दधत् । हितार्थं समुवाचेमां भारतीं भरतान् प्रति ॥ २ ॥ युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंवृताम् । असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥ ३ ॥ भीष्मः समवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् । यश्चैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् । तद्वाक्यमभिनन्दामि न मे तत्र विचारणा ॥ ४ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नाः साधुव्रतसमन्विताः । श्रुतव्रतोपपन्नाश्च नानाश्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ वृद्धानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः । समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा । प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ॥ ७ ॥ नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् । धर्मतश्चैव गुप्तास्ते सुवीर्य्येण च पाण्डवाः ॥ ८ ॥ न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः । तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ९ ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः । यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै सञ्चिन्त्य पाण्डवान् ॥ १० ॥ बुद्ध्या प्रयुक्तं न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि निबोध तत् । न

त्वियं मादृशैर्नीतिस्तस्य वाच्या कदाचन ॥ ११ ॥ सा त्वियं साधु
वक्तव्या न त्वनीतिः कथञ्चन । वृद्धानुशासने तात तिष्ठता सत्य-
शीलिना ॥ १२ ॥ अवश्यं त्विह धीरेण सभामध्ये विवक्षता ।
यथार्थमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ १३ ॥ तत्र नाहं तथा
मन्ये यथायमितरो जनः । निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन् वै
त्रयोदशे ॥ १४ ॥ तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमसाम्प्रतम् ।
पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ दानशीलो
वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः । जनैर्जनपदे भाव्यो यत्र राजा
युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ प्रियवादी सदा दान्तो भाव्यः सत्यपरो जनः ।
हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ नासूयको
न चापीर्षुर्नाभिमानी न मत्सरी । भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्म-
मनुव्रतः ॥ १८ ॥ ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च । क्रत-
वश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १९ ॥ सदा च तत्र
पर्जन्य सम्यग्वर्षी न संशयः । सम्पन्नसस्या च मही निरातङ्का
भविष्यति ॥ २० ॥ फलवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ २१ ॥ वायुश्च सुख-
संस्पर्शो निष्प्रतीपञ्च दर्शनम् । भयं नाभ्याविशत्तत्र यत्र राजा
युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्बलाः ।
पयांसि दधि सर्पींषि रसवन्ति हितानि च ॥ २३ ॥ गुणवन्ति च
पेयानि भोज्यानि रसवन्ति च । तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा
युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
न्विताः । दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥
धर्माश्च तत्र सर्वैस्तु सेविताश्च द्विजातिभिः । स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता
अस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ २६ ॥ देशे तस्मिन् भविष्यन्ति तात पाण्डव-
संयुते । सम्प्रीतिमान् जनस्तत्र सन्तुष्टः शुचिरव्ययः ॥ २७ ॥
देवतातिथिपूजासु सर्वभावानुरागवान् । इष्टदानो महोत्साहः स

शश्वद्धर्मपरायणः ॥२८॥ अशुभद्विट् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः । भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः । शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यञ्चेष्टप्रियव्रतः । धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तात द्विजातिभिः ॥ ३१ ॥ किं पुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित् । यस्मिन् सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३२ ॥ ह्रीः श्रीः कीर्त्तिः परन्तेज आनृशंस्यमथार्ज्जवम् । तस्मात्तत्र निवासन्तु छन्नं यत्नेन धीमतः ॥ ३३ ॥ गतिञ्च परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा । एवमेतत्त् सञ्चिन्त्य यत् कृतं मन्यसे हितम् । तत् क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा । युक्तं प्राप्तञ्च वृद्धेन पाण्डवान् प्रतिभाषितम् ॥ १ ॥ धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुकम् । तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥ तेषाञ्चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् । नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥ नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता । किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात् सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । उदयः पाण्डवानाञ्च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यमितौजसः ॥ ७ ॥

तस्माद्बलञ्च कोषञ्च नीतिश्चापि विधीयताम् । यथाकालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः सन्दधीमहे ॥ ८ ॥ तात बुध्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः । नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्सु बलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थञ्चापि भारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टञ्च सन्दधामस्तथा परैः ॥ १० ॥ साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा । न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११ ॥ सान्त्वयित्वा तु मित्राणि बलञ्चाभाष्यतां सुखम् । सकोषबलसंवृद्धः सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनैश्च बलवाहनैः ॥ १३ ॥ एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्म्मा रथयूथपः । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ १ ॥ असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यशाल्वेयकैः प्रभो । सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बन्धुभिः सार्द्धं बलाद्बलवतां विभो । स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्य्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा । प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत् पुरा ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः स तु गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन् विनिहते राजा हतदर्पो निराश्रयः । भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च सर्व्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत् प्राप्तमहं मन्ये कार्य्य-

आत्ययिकं हि नः । राष्ट्रन्तस्याभियास्यामो बहुधान्यसमाकुलम् ॥ ८ ॥ आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च । ग्रामान्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥ अथ वा गोसहस्राणि शुभानि च बहूनि च । विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १० ॥ कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगर्त्तैश्च विशाम्पते । गास्तस्यापहरामोऽद्य सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य पौरुषम् । हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमेवानयामहे ॥ १२ ॥ तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् । सूक्तं सुशर्म्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥ तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् । विभज्य चाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञो वा कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः । आचार्य्यश्च यथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १५ ॥ मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् । सम्मन्त्र्य चाशु निर्यामः साधनार्थं महीपते ॥ १७ ॥ किञ्च नः पाण्डवैः कार्य्यं हीनार्थबलपौरुषैः । अत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥ यामो राजन्निरुद्विग्ना विराटनगरं वयम् । आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत् स्वयम् ॥ २० ॥ शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् । सह वृद्धैस्तु सम्मन्त्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥ यथोद्देशे च गच्छामः सहितास्तत्र कौरवैः । सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२ ॥ त्रिगर्त्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः । प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥ जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरे । विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥ ते

विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम् ॥ २७ ॥ तान्यामुच्य
शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः । रथान् हयैः सुसम्पन्नानास्थाय
च नरोत्तमाः ॥ २८ ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः ।
तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्व्वे युद्धविशारदाः ॥ २९ ॥ रथान् हेमपरिच्छन्नानास्थाय
च महारथाः । विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः
कुरुपुङ्गवाः ॥ ३० ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३१ ॥
क्षरन्तश्चैव नागेन्द्राः सुदन्ताः षष्टिहायनाः । आरूढा युद्धकुशलैः
शिक्षिता हस्तिसादिभि ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव
पर्व्वताः । विशारदानां मुख्यानां हृष्टानाञ्चानुयायिनाम् ॥ ३३ ॥
अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च । षष्टिश्चाश्वसहस्राणि
मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ ३४ ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।
सम्प्रयान्तं तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३५ ॥ तद्बलाग्र्यं
विराटस्य सम्प्रस्थितमशोभत । दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि मत्स्यराजरणोद्योगी
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
त्रिगर्त्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्य्ये परिणते सति ॥ १ ॥ ते
त्रिगर्त्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्म्मदाः । अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तो
गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।
ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥
तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः । घ्नतां परस्परं राजन्
यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत् सूर्य्येऽवल-

स्वति। पदातिरथनागेन्द्रहयारोह बलौघवान् ॥ ५ ॥ अन्योऽन्य-
मभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम्। उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञा-
यत किञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसावृताः।
इषुभिर्व्यतिसर्पद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥ खद्योतैरिव संयुक्त-
मन्तरीक्षं व्यराजत। रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषिक्तानि धन्वि-
नाम् ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम्। रथा
रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिभिश्चैव
गजैश्चापि महागजाः। असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरै-
रपि ॥ १० ॥ संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम्। निघ्नन्तः
समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघबाहवः ॥ ११ ॥ न शेकुरभिसंरब्धाः
शूरान् कर्त्तुं पराङ्मुखान्। कृत्तोत्तरोष्ठं सुनसं कृत्तकेशमलङ्कृतम्
॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम्। अदृश्यन्त
च गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥ शालस्कन्धनिकाशानि
क्षत्रियाणां महामृधे। नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः
॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः। रथिनां
रथिभिश्चात्र सम्प्रहारोऽभ्यवर्त्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिना-
ञ्चापि पदातीनां पदातिभिः। उपाशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रस-
र्पता ॥ १६ ॥ कश्मलञ्चाविशद्घोरं निर्मर्य्यादमवर्त्तत। उपाविशन्
गरुत्मन्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे गतिर्येषां दर्श-
नञ्चान्यरुध्यत। ते घ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघबाहवः ॥ १८ ॥
न शेकुरतिसंरब्धः शूरान् कर्त्तुं पराङ्मुखान्। शतानीकः शतं
हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिग-
र्त्तानां महारथौ। तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवन्तौ मनस्विनौ
॥ २० ॥ आर्च्छेतां बाहुसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि। लक्षयित्वा
त्रिगर्त्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ॥ २१ ॥ अग्रतः सूर्य्यदत्तश्च
मदिराक्षश्च पृष्ठतः। विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्च शतान् रथान्

॥ २२ ॥ हयानाञ्च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्च महारथान्। चरन् स विविधान्मार्गान्रथेन रथसत्तमः ॥ २३ ॥ त्रिगर्त्तानां सुशर्माणमार्च्छद्रुक्मरथं रणे। तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविव। ततो राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २५ ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं द्वैरथेन नरर्षभः। ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ २६ ॥ शरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव। अन्योऽन्यं चापि संरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ। ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २८ ॥ पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान्। तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २९ ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित्। ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः। नाभ्यजानत्तदान्योऽन्यं सैन्येन रजसा वृतम् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि सुशर्मविराटयुद्धे
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत। अतिष्ठन्वै मुहूर्त्तन्तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः। कुर्व्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन् क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्त्तत। घोररूपं ततस्त्वस्मिन् नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा त्रैगर्त्तः सह भ्रात्रा यवीयसा। अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्व्वशः ॥४॥ ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ। गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषान्तु बलानि तानि क्रुद्धान्यथान्योऽन्यमभिद्रवन्ति। गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च प्रासैश्च

तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६ ॥ बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं त्रिगर्त्ताधिपतिः सुशर्म्मा । प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथग्धूर्य्यावुभौ तौ पार्ष्णिसारथी । विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८ ॥ तमुन्मथ्य सुशर्म्माथ युवतीमिव कामुकः । स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे । प्राद्रवन्त भयात् मत्स्यास्त्रिगर्त्तैरर्द्दिता भृशम् ॥ १० ॥ तेषु सन्त्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्त्तेन सुशर्म्मणा । तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्द्विषतां वशम् ॥ १२ ॥ उषिताः स्म सुखं सर्व्वे सर्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन त्वया कार्य्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच । अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव । पश्य मे सुमहत्कर्म्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः । एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् । अब्रवीद्भ्रातरं वीरं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः । मा त्वां वृक्षेण कर्म्माणि कुर्व्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥ जनाः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति भारत । अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥ चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् । यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥ तदेवायुधमादाय मोचयाशु महीपतिम् । यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ । सहिताः समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः। गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ॥ २२ ॥ व्यमुञ्चच्छरवर्षाणि सतोय इव तोयदः। तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथाद्रवत् ॥ २३ ॥ विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत्। सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम् ॥ २४ ॥ तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं पृष्ठतो रथपुङ्गवः। पश्यतां सुमहत् कर्म महद्युद्धसुपस्थितम् ॥२५॥ परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह। निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः॥ २६ ॥ रथानाञ्च गजानाञ्च वाजिनाञ्च ससादिनाम्। सहस्रशतसङ्घाताः शूराणामुग्रधन्विनाम्। पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ॥ २७ ॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना। तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २८ ॥ चिन्तयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे। अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ॥ २९ ॥ आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत। सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ३० ॥ ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन्। दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगर्त्तान् प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पाण्डवान् सा महाचमू। वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमः सप्त सहस्राणि यमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्छरैः। शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः। ततोऽभ्यपतदत्युग्रः सुशर्माणमुदायुधः। हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्त्तानां महारथः ॥३५॥ ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः। अभिपत्य सुशर्माणं शरैरभ्याहनद्भृशम् ॥ ३६ ॥ सुशर्मापि सुसंरब्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ॥ १० ॥ अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान्। ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ ३८ ॥ समासाद्य सुशर्माण-

Nepal Sanskṛit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सश्वानस्य व्यपोथयत्। पृष्ठगोपांश्च तस्याथ हत्वा परमसायकैः
॥ ३९ ॥ अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत्। चक्ररक्षश्च
शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायाद्विरथं दृष्ट्वा त्रिगर्त्तं
प्राहरत्तदा। ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्म्मणः ॥४१॥ गदां
तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्बली। स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि
तरुणो यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्त्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत।
राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्य्येण
कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात्। कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये
विषीदसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्म्मा रथयूथपः।
तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीमसङ्काशो
रथात् प्रस्कन्द्य पाण्डवः। प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः
सुशर्म्मणः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्य्यवान्।
त्रिगर्त्तराजमादातुं सिंहं क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य
सुशर्म्माणं केशपक्षे परामृशत्। समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेष
महीतले ॥ ४८ ॥ पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः।
तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥ ४९ ॥ स मोहमगमद्राजा
प्रहारवरपीड़ितः। तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्त्तानां
महारथे ॥ ५० ॥ अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्त्तं तद्भयातुरम्।
निवर्त्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ॥ ५१ ॥ अवजित्य
सुशर्म्माणं धनं चादाय सर्वशः। स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषेवा
यतव्रताः ॥ ५२ ॥ विराटस्य महात्मनः परिक्लेशविनाशनाः।
स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पापसमाचारो
मत्तो जीवितुमर्हति। किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं यद्राजा
सततं घृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम्।
तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास
विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम्। अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम्

॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः । एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महाबलम् ॥ ५८ ॥

भीम उवाच । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु । दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवन्ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः । तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुञ्च मुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् । दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः । अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मनिग्रहे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु सव्रीडः सुशर्मासीदधोमुखः । स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥ विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः । स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ २ ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । अर्च्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥

विराट उवाच । यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा । कार्य्यं कुरुत वै सर्व्वं यथाकामं यथासुखम् ॥ ४ ॥ ददाम्यलङ्कृताः कन्या वसूनि विविधानि च । मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिवर्हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह । तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व्व एव हि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक् पृथक्। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वञ्चैव विशाम्पते। एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम्। पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहि त्वामभिषिच्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान्। मनसश्चाप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्लभम् ॥ १० ॥ तत्तेऽहं सम्प्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान्। रत्नानि गाः सुवर्णञ्च मणिमुक्तमथापि च ॥ ११ ॥ वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते। त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यं सन्तानमेव च ॥ १२ ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवशङ्गतः ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १३ ॥ प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे। आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखी सततं भव ॥ १४ ॥ गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव। सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १५ ॥ ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत्। आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ १६ ॥ कुमार्य्यः, समलङ्कृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात्। वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ॥ १७ ॥ एतामाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन चोदिताः। तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा तत्र तां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति। विराटस्य पुराभ्यासे दूता जयमघोषयन् ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटजयघोषे
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। याते त्रिगर्त्तान्मत्स्ये तु पशूंस्तान्वै परीप्सति। दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ॥ १॥ भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित्। द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभो॥ २॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान्। दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः॥ ३॥ एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः। घोषान् विद्राव्य तरसा गोधनं जह्रुरोजसा॥ ४॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति च। महता रथवंशेन परिवार्य्य समन्ततः॥ ५॥ गोपालानान्तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः। आरावः सुमहानासीत् सम्प्रहारे भयङ्करे॥ ६॥ गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः। जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्त्तवत्॥ ७॥ संप्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेश्माभ्ययात्ततः। अवतीर्य्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह॥ ८॥ दृष्ट्वा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम्। तस्मै तत् सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम्॥ ९॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते। तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्द्धन॥ १०॥ राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि च स्वयम्। त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत्॥ ११॥ त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः। पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः॥ १२॥ इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः। तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम्॥ १३॥ आवर्त्तय कुरून् जित्वा पशून् पशुमताम्वर। निर्द्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा॥ १४॥ धनुश्च्युतैरुक्मपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्वभिः। द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः॥ १५॥ पाशोपधानां ज्यातन्त्रीञ्चापदण्डां महास्वनाम्। शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय॥ १६॥ श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्तु ते हयाः। ध्वजञ्च सिंहसौवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो॥ १७॥ रुक्मपुङ्खाः प्रस-

न्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया। छादयन्तु शराः सूर्य्यं राज्ञां मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कुरून् सर्वान् वज्रपाणिरिवासुरान्। यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥ त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः। यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं भवान् विषयवासिनाम्। गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयङ्करम्। अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरप्रशंसायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच। अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम्। यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥ तन्त्वहं नावगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः। पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः। यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा त्वन्यं हययानविदं नरम्। त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ४ ॥ विगाह्य तत् परानीकं गजवाजिरथाकुलम्। शस्त्रप्रतापनिर्वीर्य्यान् कूरून् जित्वानये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनं शान्तनवं कर्णं वैकर्त्तनं कृपम्। द्रोणञ्च सहपुत्रेण महेष्वासान् समागतान् ॥ ६ ॥ वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत्। अनेनैव मुहूर्त्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम्। किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यदहं तत्र

नागवम् ॥ ८ ॥ पश्येयुरद्य मे वीर्य्यं कुरवस्ते समागताः। किन्तु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रबाधते ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः। अतीतः समये काले प्रियां भार्य्यामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ द्रुपदस्य सुतान्तन्वीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम्। सत्यार्जवगुणोपेतां भर्त्तुः प्रियहिते रताम् ॥ ११ ॥ उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः। उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं मद्वचनादिदम् ॥ १२ ॥ अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः सम्मतो दृढः। महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यन्ता भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः पुनः। न सामर्षत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्त्तनम् ॥ २४ ॥ अथैनमुपसङ्गम्य स्त्रीमध्यात् सा तपस्विनी। व्रीड़मानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ योऽसौ वृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः। वृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् स सारथिः ॥ १६ ॥ धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः। दृष्टपूर्व्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान् प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत् पावको दावमदहत् खाण्डवं वनम्। अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन सारथिना पार्थः सर्व्वभूतानि सर्वशः। अजयत् खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १९ ॥

उत्तर उवाच। सैरिन्ध्रि जानासि तथा युवानं नपुंसको नैव भवेद्यथासौ। अहं न शक्नोमि वृहन्नलां शुभे वक्तुं स्वयं यतस्व हयान्ममेति वै ॥ २० ॥

द्रौपद्युवाच। येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी। अस्याः सा वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २१ ॥ यदि वै सारथिः स स्यात् कुरून् सर्वान्न संशयः। जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स सैरिन्ध्र्या भगिनीं

प्रत्यभाषत। गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नलाम् ॥ २३ ॥ सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्त्तनागृहम्। यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि बृहन्नलासारथ्यकथने
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी। सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या सा पद्मपत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियावृता। तन्नर्त्तनागारमरालपक्ष्मा शतह्रदा मेघमिवाभ्यपद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तोपमसंहतोरूरनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा। आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥ सा रत्नभूता मनसः श्रियावृता सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः। सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसंहतोरुं कनकोज्ज्वलत्वचं पार्थः कुमारीं स तदाभ्यभाषत। किमागमः काञ्चनमाल्यधारिणी मृगाक्षि किन्नु त्वरितेव भाविनी। किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्नमाचक्ष्व तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा। प्रहसन्नब्रवीद्राजन् किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम्। प्रणयम्भावयन्ती सा सखीमध्य इदं वचः ॥ ७ ॥ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नले। तान् विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्द्धरः ॥ ८ ॥ न चिरं निहतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः। तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यार्थं बृहन्नले। आच-

चर्ये हयज्ञाने सैरिन्ध्री कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा । त्वयाजयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः । सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नले ॥ ११ ॥ दूराद्दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः । अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् । एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परन्तपः ॥ १३ ॥ जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः । तमाव्रजन्तन्त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ॥ १४ ॥ अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुं गजवधूरिव । दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । पृथिवीमजयत् कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ॥ १६ ॥ सैरिन्ध्री त्वां समाचष्टे सा हि जानाति पाण्डवान् । संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नले ॥ १७ ॥ कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः । अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ १८ ॥ त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः । एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नला ॥ १९ ॥ का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्त्तुं संग्राममूर्द्धनि । गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं वा पृथग्विधम् । तत्करिष्यामि भद्रन्ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥२०॥

उत्तर उवाच । बृहन्नले गायनो वा नर्त्तनो वा पुनर्भव । क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बहु । उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः ॥ २२ ॥ ऊर्द्धमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । कुमार्य्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन् पृथुलोचनाः ॥ २३ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः । कवचेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नलाम् ॥ २ ॥ स बिभ्रत् कवचञ्चाग्र्यं स्वयमप्यशुमत्तरम् । ध्वजञ्च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्यं समकल्पयत् ॥ २५ ॥ धनंषि च महार्हाणि वाणांश्च रुचिरान् बहून् । आदाय

प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथिः ॥ २६ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च
सख्यस्तामब्रुवंस्तदा । बृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि
च ॥ २७ ॥ पाञ्चालिकार्थं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च ।
विजित्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखान् कुरून् ॥ २८ ॥ एवं ता
ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः । प्रत्युवाच हसन् पार्थो
मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ २९ ॥

बृहन्नलोवाच । यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदय-
द्धयान् । कुरूनभिमुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥ तमु-
त्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं बृहन्नलया सहितं महाभुजम् । स्त्रियश्च
कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥ यदर्-
जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराभवत् खाण्डवदाहमङ्गलम् । कुरून्
समासाद्य रणे बृहन्नले सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्याणे
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रयाहीत्यब्रवीत् सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥ सम-
वेतान् कुरून् सर्वान् जिगीषूनवजित्य वै । गास्तेषां क्षिप्रमादाय
पुनरेष्याम्यहं पुरम् ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान् पाण्डु-
नन्दनः । ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ॥ ३ ॥ आलि-
खन्त इवाकाशमूहुः काञ्चनमालिनः । नातिदूरमथो गत्वा मत्स्य-
पुत्रधनञ्जयौ ॥ ४ ॥ अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम् ।
श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ५ ॥ तां शमीमन्व-

वीक्षितां व्यूढानीकांश्च सर्वशः। तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरोपमम् ॥ ६ ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम्। ददृशे पार्थिवो रेणुर्ज्जनितस्तेन सर्पता ॥ ७ ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृक् कुरुसत्तम। तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ८ ॥ कर्णदुर्य्योधनकृपैर्गुप्तं शान्तनवेन च। द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता। हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच। नोत्सहे कुरुभिर्य्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे। बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम्। नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ॥ ११ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम्। दृष्ट्वैव हि परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाह्लिकः ॥ १३ ॥ दुर्य्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः। द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः। हृषितानि च रोमाणि कश्मलञ्चागतं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। अविजातो विजातस्य मौर्ख्याद्धूर्त्तस्य पश्यतः। परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिगर्त्तान्मे पिता यातः शून्ये सम्प्रणिधाय माम्। सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सोऽहमेको बहून् बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः। प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्त्तस्व वृहन्नले ॥ १८ ॥

वृहन्नलोवाच। भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्द्धनः। न च तावत् कृतं कर्म परैः किञ्चित् रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान् प्रति। सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमामिषगृध्राणां कुरूणा-

माततायिनाम् । नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥२१॥ तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च । कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान् वै प्रतियास्यसि । प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्य्यश्च सङ्गताः ॥ २३॥ अहमप्यत्र सैरिन्ध्र्या स्तुतः सारथ्यकर्म्मणि । न च शक्ष्याम्यनिर्ज्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरिन्ध्र्यास्तव वाक्येन तेन च । कथं न युध्येयमहं कुरून् सर्वान् स्थिरो भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच । कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो धनम् । प्रहसन्तु च मां नार्य्यो नरा वापि बृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च कार्य्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे । शून्यं मे नगरञ्चापि पितुश्चैव विभेम्यहम् ॥ २७ ॥

वैशन्तायन उवाच । इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । त्यक्त्वा मानं च दर्पञ्च निसृज्य सशरन्धनुः ॥ २८ ॥

बृहन्नलोवाच । नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् । श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात् । तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥ दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधुरक्ते च वाससी । विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम् । तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२ ॥ क एष वेशसंच्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः । किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीवरूपं विभर्त्ति च । तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥ ३४ ॥ तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् । अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके

धनञ्जयात्। एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ ३६ ॥ स एष किल निर्य्यातो बालभावान्न पौरुषात्। सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३७ ॥ उत्तर सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः। स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते। तन्नूनमेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक् पृथक्। न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥ छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत। उत्तरन्तु प्रधावन्तमभिद्रुत्य धनञ्जय ॥ ४० ॥ गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत्। सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्य्यदेवयदार्त्तवत्। बहुलं कृपणञ्चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच। शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे। निवर्त्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥ शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते। मणीनष्टौ च वैदूर्य्यान् हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ ४३ ॥ हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः। मत्तांश्च दश मातङ्गान् मुञ्च मान्तु बृहन्नले ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम्। प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४५ ॥ अथैनमब्रवीत् पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम्। यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्षण ॥ ४६ ॥ एहि मे त्वं हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः। प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः ॥ ४७ ॥ अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तम्वीरैर्महारथैः। मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप ॥ ४८ ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि। अहं वै कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पशून् ॥ ४९ ॥ प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम्। यन्तो भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः। समाश्वास्य

मुहूर्त्तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीड़ितम् । रथमारोपयामास पार्थः प्रहरताम्वरः ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तराश्वासने
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा क्लीववेशेन रथस्थं नरपुङ्गवम् । शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः । वित्रस्तमनसः सर्व्वे धनञ्जयकृताद्भयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् । गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चण्डाश्च वाताः संवान्ति रूक्षाः शर्करवर्षिणः । भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा सम्भृतं नभः ॥ ४ ॥ रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः । निःसरन्ति च कोषेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः । हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपाणि सन्दृश्यन्ते बहूनि च । यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥ रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि । वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वञ्चापि गोधनम् ॥ ८ ॥ एष वीरो महेष्वासः सर्व्वशस्त्रभृताम्वरः । आगतः क्लीववेशेन पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥ नदीज लङ्केशवनारिकेतुर्नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः । एषोऽङ्गनावेशधरः किरीटी जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परन्तपः । नायुद्धेन निवर्त्तेत सर्व्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥ क्लेशितश्च वने शूरो वासवेनापि शिक्षितः । अमर्षवशमापन्नो वासवप्रतिमो युधि ॥ १२ ॥ नेहास्य प्रतियोद्धारमहम्पश्यामि

कौरवाः। महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः। किरातवेशप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः॥ १३

कर्ण उवाच। सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थते। न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य च॥ १४॥

दुर्योधन उवाच। यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्य्यं भवेन्मम। ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशाब्दान्विशाम्पते॥ १५॥ अथैष कश्चिदेवान्यः क्लीववेशेन मानवः। शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् ब्रुवति तद्वाक्यं धार्त्तराष्ट्रे परन्तप। भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषन्तदपूजयन्॥ १७॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनप्रशंसायां
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

वैशम्पायन उवाच। तां शमीमुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत्। सुकुमारं समाज्ञाय संग्रामे नातिकोविदम्॥ १॥ समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर। नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्ष्यन्ति मे बलम्॥ २॥ भारञ्चापि गुरुं वोढुं कुञ्जराश्वान् प्रमर्द्दतः। मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः॥ ३॥ तस्माद्भूमिञ्जयारोह शमीमेतां पलाशिनीम्। अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत॥ ४॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा। ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च॥ ५॥ अत्र चैतन्महावीर्य्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम्। एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम्॥ ६॥ व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत्। सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसम्बाधकारकम्॥ ७॥ सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम्। अलम्भारं गुरुं वोढुं दारुणं

शस्त्रदर्शनम् ॥ ८ ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च । युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्जुनास्त्रकथने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उत्तर उवाच । अस्मिन् वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम् । तदहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ १ ॥ नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना । महता राजपुत्रेण मन्त्रव्रतविदा सदा ॥ २ ॥ स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् । कथं वा व्यवहार्य्यं वै कुर्वीयास्त्वं बृहन्नले ॥ ३ ॥

बृहन्नलोवाच । व्यवहार्य्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि । धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनाम् । त्वां कथं निन्दितं कर्म कारयेऽहं नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स पार्थेन रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ६ ॥ तमन्वशासत् शत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृक्षाग्रात् धनूंष्येतानि मा चिरम् ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद । सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ॥ ८ ॥ परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । तथा सन्नहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ॥ ९ ॥ अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह । तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्च्चसाम् ॥ १० ॥ विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ॥ ११ ॥ हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ।

संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च। वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्वणि अस्त्रावरोपणे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच। विन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः। सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ १ ॥ वरणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः। सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २ ॥ तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः। पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्य्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः। तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥ शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः। सुवर्णमणिचित्रञ्च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः। समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथवः कस्य गार्द्धपत्राः शिलाशिताः। हारिद्रवर्णाः सुसमाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणः। वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बार्द्धदर्शनाः। शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरर्द्धैः सुवाससः। उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः। कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोषे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान्। पृथलश्चित्रकोषस्य किङ्किणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड़्गः परमनिर्मलः। कस्यायं विमलः खड़्गो गव्ये कोषे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः।

कस्य पाञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्व्रणः । कस्यायमसितः खड्गो हेमबिन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविषसमस्पर्शः परकायप्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भयप्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिशस्व यथातत्त्वं यथा पृष्टा बृहन्नले । विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

बृहन्नलोवाच । यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् । गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहामात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्जुनस्यासीत् गाण्डीवं परमायुधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितः राष्ट्रवर्द्धनम् । येन देवान् मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमव्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥ एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च । सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्य्यं महादिव्यमेतत्तद्धनुरुत्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् । पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥ ८ ॥ सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृत्स्नां दिशं प्राचीं परन्तपः ॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रञ्च यदेतच्चारुदर्शनम् । राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥ सूर्य्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रका-

संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च । वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अस्त्रावरोपणे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ १ ॥ वारणा यत्र सौवर्णाः
पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥२॥
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते
कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्य्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति
दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः । सुवर्णमणिचित्रञ्च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथवः
कस्य गार्द्धपत्राः शिलाशिताः । हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथवो
दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्द्धदर्शनाः । शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्व्वैरर्द्धैः सुवाससः । उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः
शात्रवाणां भयङ्करः । कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् । पृथुलस्वकोशस्य किङ्किणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्म्मलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये
कोशे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ।

कस्य पाञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्व्रणः । कस्यायमसितः खड्गो हेमविन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविषसमस्पर्शः परकायप्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भयप्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिशस्व यथातत्त्वं यथा पृष्टा वृहन्नले । विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वृहन्नलोवाच । यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् । गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहामात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्जुनस्यासीत् गाण्डीवं परमायुधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् । येन देवान् मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमव्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥ एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च । सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्य्यं महादिव्यमेतत्तद्धनुरुत्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् । पूजितं सुरमर्त्येषु विभर्त्ति परमं वपुः ॥ ८ ॥ सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृत्स्नां दिशं प्राचीं परन्तपः ॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रञ्च यदेतच्चारुदर्शनम् । राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥ सूर्य्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रका-

शन्ते प्रकाशिनः । तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥११॥ शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः । एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥ ये त्विमे क्षुरसङ्काशाः सहस्रा लोमवाहिनः । एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ १३ ॥ एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः । भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १४ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्द्धदर्शनाः । एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १५ ॥ हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः । नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥ येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे । कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ १७ ॥ ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः । एते चित्रक्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ १८ ॥ ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः । हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ १९ ॥ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥ वैयाघ्रकोशः सुमहान् भीमसेनस्य सायकः । गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः ॥ २१ ॥ सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुमनुत्तमः । निस्त्रिंशः कौरवस्यैव धर्मराजस्य धीमतः ॥ २२ ॥ यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रयोधने । नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २२ ॥ यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

उत्तर उवाच। सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम्। रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १ ॥ क्व नु स्विदर्जुन पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः। नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥ सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः। राज्यमक्षैः पराकीर्य्य न श्रूयन्ते कथञ्चन ॥ ३ ॥ द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमितिविश्रुता। जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच। अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः। बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले। सैरिन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच। दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि ते। प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच। हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे। वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः। अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः। बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच। केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः। किरीटीनाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥ अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च। धनञ्जयश्च केनासि ब्रूहि तन्मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः। तत्सर्वं यदि मां ब्रूयाः श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच। सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलम्। मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान्। नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥ श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति

मे हया। संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः॥१५॥ उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा। जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः॥१६॥ पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभः। किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्॥१७॥ न कुर्य्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन। तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः॥१८॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे। तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः॥१९॥ पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो दुर्लभः समः। करोमि कर्म शुक्लञ्च तेन मामर्जुनं विदुः॥२०॥ अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः। तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः॥२१॥ कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम। कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै॥२२॥

वैशम्पायन उवाच। ततः स पार्थं वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात्। अहं भूमिञ्जयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः॥२३॥ दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय। लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम॥२४॥ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम। यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम्। अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि॥२५॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्जुनपरिचये
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥४४॥

उत्तर उवाच। आस्थाय रुचिरं वीर रथं सारथिना मया। कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया॥१॥

अर्जुन उवाच। प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव। सर्वान्नुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद॥२॥ स्वस्थो भव महा-

बाहो पश्य मां शत्रुभिः सह। युध्यमानं विमर्देऽस्मिन् कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ ३ ॥ एतान् सर्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे। एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा। अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावतरत्ततः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच। अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून्। सङ्कल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ॥ ६ ॥ त्रिदण्डतूणसम्बाधमनेकध्वजसङ्कुलम्। ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ नगरं ते मया गुप्तरथोपस्थं भविष्यति। अधिष्ठितो मया सङ्ख्ये रथो गाण्डीवधन्वना। अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच। बिभेमि नाहमेतेषां जानमि त्वां स्थिरं युधि। केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ९ ॥ इदन्तु चिन्तयन्नेवं परिमुह्यामि केवलम्। निश्चयञ्चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथञ्चन ॥ १० ॥ एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्षणैः सूचितस्य च। केन कर्मविपाकेन क्लीवत्वमिदमागतम् ॥ ११ ॥ मन्ये त्वां क्लीववेशेन चरन्तं शूलपाणिनम्। गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच। भ्रातुर्न्नियोगात् ज्येष्ठस्य सम्वत्सरमिदं व्रतम्। चरामि व्रतचर्य्यञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ नास्मि क्लीवो महाबाहो परवान् धर्मसंयुतः। समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच। परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्तर्को न मे वृथा। न हीदृशाः क्लीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ॥ १५ ॥ सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि। साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ १६ ॥ अहन्ते संग्रहीष्यामि हयान् शत्रुरथारुजान्। शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ दारुको वासुदेवस्य

यथा शक्रस्य मातलिः। यथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुङ्गव ॥ १८ ॥ यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदं परम्। दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ १९ ॥ योऽयं धुरं धुर्य्यवरो वामं वहति शोभनः। तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवने सदृशं हयम् ॥ २० ॥ योऽयं काञ्चनसन्नाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः। समं शैब्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ योऽयं वहति ते पार्ष्णिं दक्षिणामभितः स्थितः। बलाहकादभिमतः स जवे वीर्य्यवत्तरः ॥ २२ ॥ त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम्। तञ्चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विमुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्य्यवान्। चित्रे काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुञ्चत्तदा शुभे ॥ २४ ॥ कृष्णान् भङ्गिमतः केशान् श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा। अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २५ ॥ अपि दध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे। ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ॥ २६ ॥ इमे स्म परमोदाराः किङ्कराः पाण्डुनन्दन। प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ॥ २७ ॥ सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत। प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ॥ २८ ॥ अधिज्यन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः। तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महाध्वनिः ॥ २९ ॥ यथा शैलस्य महता शैलेनैवावजघ्नुषः। सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ॥ ३० ॥ पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे। भ्रान्तद्विजं खन्तदासीत् प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन् विस्फोटमशनेरिव। यदर्ज्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ ३२ ॥

उत्तर उवाच। एकस्त्वं पाण्डश्रेष्ठ बहुनेतान्महारथान्। कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ॥ ३३ ॥ असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः। अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि

तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषिः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ॥ ३५ ॥ सहायो घोष-
यात्रायां कस्तदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देव-
दानवसङ्कुले ॥ ३६ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत् सखा
मम । निवातकवचैः सार्द्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ ३७ ॥ युध्यतो
देवराजार्थे कः सहायस्तदाभवत् । स्वयम्वरे तु पाञ्चाल्या राजभिः
सह संयुगे ॥ ३८ ॥ युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् ।
उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ॥ ३९ ॥ वरुणं पावक-
ञ्चैव कृपं कृष्णं च माधवम् । पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न
योधये । रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धारम्भे
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रद-
क्षिणाम् । आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ॥ १ ॥ ध्वजं
सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः । प्रणिधाय शमीमूले प्राया-
दुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्व-
कर्मणा । काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥ मनसा
चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे
भूतान्यदेशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं हिरण्मयम् ।
खात्पपात रथन्तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५ ॥ रथं तमागतं
दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेत-
वाहनः ॥ ६ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः । ततः
प्रायादुदीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वनवन्तं महाशङ्खं बल-
वानरिमर्द्दनः । प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥

ततस्ते जवना धुर्य्या जानुभ्यामगमन्महीम्। उत्तरश्चापि सन्त्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ९ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः। उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥१०॥

अर्जुन उवाच। मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप। कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः। कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १२ ॥ स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः। विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच। श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कला। कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १४ ॥ नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः। ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ॥ १५ ॥ धनुषश्चापि निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित्। अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १६ ॥ अमानुषेण शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम्। रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे। ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे। गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे वधिरीकृतौ ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच। एकान्तं रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडय। दृढं च रश्मीन् संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शङ्खमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान्। द्विषतां दुःखजनकं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ॥ २० ॥ गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च। उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च। गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत। तं समाश्वासयामास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच। यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्य्यते।

प्रकम्पते यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २३ ॥ शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः । अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ २४ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्व्वे मृगा घोरप्रवादिनः । ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ॥ २५ ॥ शकुनाश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् । गोमायुरेष सेनायां रुवन्मध्ये प्रधावति ॥ २६ ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् । भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २७ ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेषु क्षत्रियाणां प्रदृश्यते । ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिणः ॥ २८ ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः । विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ २९ ॥ उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्बाध्यन्ते पृतना तव । वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशाम्पते ॥ ३० ॥ उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः । तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीड़िताम् ॥ ३१ ॥ पराभूता च नः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्व्वे योधा विचेतसः । गाश्च प्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥३२॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्पातदर्शने
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्य्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् । द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १ ॥ उक्तोऽयमर्थ आचार्य्यो मया कर्णेन चासकृत् । पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादशवत्सरान् । वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३ ॥ तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्त्तते तु त्रयोदशम् । अज्ञातवासो बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४ ॥ अनिर्वृत्तेऽपि निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः । पुनः-

द्वादशवर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान् वा मोह आविशत्। हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां हि पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः। अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७ ॥ स्वार्थे सर्व्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः। उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यानाञ्च युयुत्सताम् ॥ ८ ॥ यदि वीभत्सुरायातस्तदा कस्यापराध्नुमः। त्रिगर्त्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान् योद्धुमिहागताः ॥ ९ ॥ मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मास्वकीर्त्तयन्। तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत्। सप्तम्यामपराह्णे वै तथा नस्तैः समाहितम् ॥ ११ ॥ अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति। इमा गावो ग्रहीतव्या गते मत्स्ये गवाम्पदम् ॥ १२ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः। अस्मान् वा ह्युपसन्धाय कुर्य्युर्मत्स्येन सङ्गतम् ॥ १३ ॥ अथवा तानपाहाय मत्स्यो जनपदैः सह। सर्वया सेनया सार्द्धं संवृतो भीमरूपया ॥ १४ ॥ आयातः केवलां रात्रिमस्मान् योद्धुमुपागतः। तेषामेव महावीर्य्यः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ १५ ॥ अस्मान् योद्धुमुपायातो मत्स्यो वा हि स्वयं भवेत्। यद्येष राजा मत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ १६ ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः। अथ कस्मात् स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः ॥ १७ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च। सम्भ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ॥ १८ ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम्। आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ॥ १९ ॥ यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत्। शरैरेभिः प्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ॥ २० ॥ को हि जीवेत् पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः। आचार्य्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१ ॥ जानाति हि मतं तेषां मनस्त्रासयतीव नः।

अर्जुने चास्य सम्प्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २२ ॥ तथाहि दृष्ट्वा
बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ॥ २३ ॥ यथा सेना न भज्येत तथा
नीतिर्विधीयताम् । क्रोषितं ह्युपशृण्वाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् ॥२४॥
अदैशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशङ्गता । यथा न विभ्रमेत्सेना
तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २५ ॥ इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्य्यस्य
विशेषतः । आसयन्त्वपरार्थांश्च कथ्यते स्म स्वयं तथा ॥२६॥ अश्वानां
क्रेषितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् । स्थाने वापि व्रजन्तो वा
सदा क्रेषन्ति वाजिन ॥ २७ ॥ सदा च वायवो वान्ति नित्यं
वर्षति वासवः । स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २८ ॥
किमत्र कार्य्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा
रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २० ॥ आचार्य्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चोपायदर्शिनः ।
नैते महाभये प्राप्ते सम्प्रष्टव्याः कथञ्चन ॥ ३० ॥
प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपवनेषु च । कथा विचित्राः कुर्वाणाः
पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥ बहून्याश्चर्य्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि ।
इष्वास्त्रे चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥
परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च । हस्त्यश्वरथचर्य्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ॥ ३३ ॥
गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च । अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३४ ॥
पण्डितान् पृष्ठतः
कृत्वा परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै
परः ॥ ३५ ॥ गावश्च सम्प्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समन्ततः । आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच । सर्वानायुष्मतो भीतान् सन्त्रस्तानिव लक्षये । अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः । अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥२॥ मम चापप्रयुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् । नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३ ॥ रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया । छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४ ॥ शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् । श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च । जातस्नेहश्च युद्धेऽस्मिन् मयि सम्प्रहरिष्यति ॥ ६ ॥ पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव । शरौघान् प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥८॥ इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्द्धवाजितैः । दृश्यतामद्य वै व्योम शलभैरिव संवृतम् ॥९॥ अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् । धार्त्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥१०॥ मत्कार्मुकविमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् । कः सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरासुरैः । अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्य्यताम् । शलभानामिवाकाशे प्रचारः सम्प्रदृश्यताम् ॥ ११ ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम् । अर्द्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥ रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ १३ ॥ तमग्निमिव दुर्द्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम् । पाण्डाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान् । शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १५ ॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः । शराः समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनै रुक्मपुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः । आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवा-

बलम् ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं सम्प्राप्तमृषिसत्तमात् । तदुपाश्रित्य वीर्य्यञ्च युध्येयममरैरपि ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन् भल्लेन निहतो मया । अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान् ॥ १९ ॥ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् । दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवङ्गमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्य्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् । समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन् रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्य्यवस्थितम् । निश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् । रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि कर्णविकत्थने
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृप उवाच । सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । अर्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १ ॥ मया हि बहवः सन्ति शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः । तेषां युद्धन्तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २ ॥ देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं तदेवेह फलं न लभते पुनः ॥ ३ ॥ देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते । आनुकूल्येन कार्य्याणामन्तरं संविधीयते ॥ ४ ॥ भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः । परिचिन्त्य तु पार्थेन सन्निपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥ एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमधारयत् ॥ ६ ॥ एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् । एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्णामवाजयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ॥ ८ ॥ एकः

सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः। एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ विजिग्ये तरसा सङ्ख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्ज्जयाम्। तथा निवातकवचा कालकञ्जाश्च दानवाः ॥ १० ॥ दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः। एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ॥ ११ ॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे कृताः। इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ १२ ॥ यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्त्तव्यं तस्य भेषजम्। आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ १३ ॥ अवमुच्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि। अथवा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ १४ ॥ अनङ्कुशः समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि। समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाहुतम् ॥ १५ ॥ घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्त्तुमिच्छति। आत्मानं कः समुद्बुध्य कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम् ॥ १६ ॥ समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम्। अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ॥ १७ ॥ तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत् स दुर्मतिः। अस्माभिर्ह्येष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ॥ १८ ॥ सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति। एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ॥ १९ ॥ अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम्। सहयुध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २० ॥ सैन्यास्तिष्ठन्तु सन्नद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः। द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान् द्रौणिस्तथा वयम् ॥ २१ ॥ सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः। वयं व्यवसिताः पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ॥ २२ ॥ षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम संहता यदि। व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः। युध्यामहेऽर्जुनं सङ्ख्ये दानवा इव वासवम्।२३।

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि कृपवाक्ये

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अश्वत्थामोवाच । न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरङ्गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वन्तु कर्ण विकत्थसे ॥ १ ॥ संग्रामान्
सुबहून् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् । विजित्य च परां
सेनां नाङ्गः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं
भाति दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान्
॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयम्भुवा । धनं यैरधिगन्तव्यं
यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याजयेत
यजेत च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥
वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शुश्रूषणं
कुर्य्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः । वञ्चनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमाश्रिताः
॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून् सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन
को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति । तथा नृशंसरूपोऽयं धार्त्तराष्ट्रश्च
निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकत्थेद्विचक्षणः ।
निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमद्वैरथं युद्धं
यत्राजैषीर्द्धनञ्जयम् । नकुलं सहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम्
॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा बलिनां वरः । इन्द्रप्रस्थं
त्वया कस्मिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं
यस्मिन् कृष्णा जिता पुरा । एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मन्रजस्वला
॥ १२ ॥ मूलमेषां महत् कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
कर्म कारयथाः सूत तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्ति
मनुष्याणां शममालक्षयामहे । अन्येषां चैव सत्त्वनामपि कीटपिपीलिके
॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
क्षयाय धार्त्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ॥ १५ ॥ त्वं पुनः पण्डितो
भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि । वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं
करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान् ।

सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः । एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ विजिग्ये तरसा सङ्ख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्जयाम् । तथा निवातकवचा कालकञ्जाश्च दानवाः ॥ १० ॥ दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः । एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ॥ ११ ॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे कृताः । इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ १२ ॥ यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्त्तव्यं तस्य भेषजम् । आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ १३ ॥ अवमुच्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि । अथवा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ १४ ॥ अनङ्कुशः समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि । समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाहुतम् ॥ १५ ॥ घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्त्तुमिच्छति । आत्मानं कः समुद्बुध्य कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम् ॥ १६ ॥ समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् । अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ॥ १७ ॥ तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत् स दुर्मतिः । अस्माभिर्ह्येष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ॥ १८ ॥ सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति । एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ॥ १९ ॥ अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम् । सहयुध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २० ॥ सैन्यास्तिष्ठन्तु सन्नद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान् द्रौणिस्तथा वयम् ॥ २१ ॥ सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः । वयं व्यवसिताः पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ॥ २२ ॥ षड्थाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम संहता यदि । व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः । युध्यामहेऽर्जुनं सङ्ख्ये दानवा इव वासवम् ।२३।

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपवाक्ये

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अश्वत्थामोवाच। न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तर-
ङ्गताः। न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वन्तु कर्ण विकत्थसे ॥ १ ॥ सं-
ग्रामान् सुबहून् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम्। विजित्य च परां
सेनां नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं
भाति दिवाकरः। तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान्
॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयम्भुवा। धनं यैरधि-
गन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याज-
येत यजेत च। क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥
वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत्। शूद्रः शुश्रूषणं
कुर्य्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः। वञ्चनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्ति-
माश्रिताः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम्।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून् सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन
को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति। तथा नृशंसरूपोऽयं धार्त्तराष्ट्रस्य
निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकत्थेद्विचक्षणः।
निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमद्वैरथं युद्धं
यत्राजैषीर्धनञ्जयम्। नकुलं सहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम्
॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा बलिनां वरः। इन्द्र-
प्रस्थं त्वया कस्मिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं
यस्मिन् कृष्णा जिता पुरा। एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मन्रज-
स्वला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत् कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा।
कर्म कारयथाः सूत तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्ति
मनुष्याणां क्षममालक्षयामहे। अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कीट-
पिपीलिके ॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति।
क्षयाय धार्त्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ॥ १५ ॥ त्वं पुनः पण्डितो
भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि। वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं
करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान्।

भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ यं यमेषोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति । वृक्षं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १८ ॥ त्वत्तो विशिष्टं वीर्य्येण धनुष्यमरराट्समम् । वासुदेवसमं युद्धे पार्थं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥ दैवेन दैवं युध्येत मानुषेण च मानुषम् । अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥ यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः । यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षात्रधर्मस्य कोविदः । दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥ नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च । ज्वलतो निशितान् वाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥ न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्द्धपत्राः सुतेजनाः । अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि दारुणाः ॥ २५ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युस्तथाग्निर्वड़वामुखः । कुर्य्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः । तथा युद्धस्व संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ॥२७॥ युध्यन्तां कामतो योधा नाहं योत्स्ये धनञ्जयम् । मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवां पदम् ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अश्वत्थामाभर्त्सनवाक्ये
पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्म उवाच । साधु पश्यति वै द्रोणिः कृपश्च साधु पश्यति । कर्णस्तु क्षात्रधर्म्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्य्यो नाभिवक्तव्यः पुरुषेण विजानता । देशकालौ तु सम्प्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्य्यसमाः पञ्च सपत्नाः सुप्रहारिणः ।

कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३ ॥ स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । तस्माद्राजन् ब्रवीम्येतद्वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हि यदवोचत्त्वां तेजःसञ्जननाय तत् । आचार्य्यपुत्रः क्षमतां महत् कार्य्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥ नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते । क्षन्तव्यं भवता सर्व्वमाचार्य्येण कृपेण च ॥ ६ ॥ भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा । यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्व्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥ एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रञ्च प्रतिष्ठितम् । चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः । अन्यत्र भारताचार्य्यात् सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्य्यात् द्रोणात् पुरुषसत्तमात् ॥ १० ॥ वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् । जामदग्न्यमृते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ ११ ॥ आचार्य्यपुत्रः क्षमतां नायं कालस्य भेदने । सर्व्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १२ ॥ बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः । मुख्यो भेदो हि तेषान्तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १३ ॥

द्रौणिरुवाच । नैवं न्याय्यमिदं वाक्यमस्माकं पुरुषर्षभ । किन्तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि । सर्व्वथा सर्व्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ १५ ॥

दुर्य्योधन उवाच । आचार्य्य एष क्षमतां शान्तिरस्मिन् विधीयताम् । अभिद्यमाने तु गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत । सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १७ ॥

द्रोण उवाच । यदेतत् प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् । तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयताम् ॥ १८ ॥ यथा दुर्य्यो-

धनं पार्थो नोपसर्पति सङ्गरे । यथा दुर्योधनो राजा न गच्छेद्विषतां वशम् ॥ १९ ॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् । वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न स्वमर्जुनः ॥ २० ॥ धनह्यालभमानोऽत्र नाद्य तत् क्षन्तुमर्हति । यथा नायं समायुञ्ज्याद्धार्त्तराष्ट्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् । उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् । तदनुस्मृत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीष्म उवाच । कलाकाष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च । अर्द्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥ ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा सम्वत्सरा अपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमात् । पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥ एषामभ्यधिका मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः । त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते मतिः ॥ ४ ॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् । एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः । येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः ॥ ६ ॥ अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् । न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७ ॥ तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवनन्दनाः । धर्मपाशनिबद्धास्ते न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥ यश्चानृत इति ध्यायाद्यः स गच्छेत्पराभवम् । वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथञ्चन ॥ ९ ॥ प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः । अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १० ॥ प्रतियुध्याम

समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम्। तस्मादत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ॥ ११ ॥ तत्सं विधीयतां शीघ्रं मा नो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम्। न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ १२ ॥ एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र सम्प्राप्तश्च धनञ्जयः। सम्प्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ। अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥ तस्माद्युद्धोचितं कर्म्म कर्म वा धर्मसंहितम्। क्रियतामाशु राजेन्द्र सम्प्राप्तो हि धनञ्जयः ॥ १४ ॥

दुर्य्योधन उवाच। नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह। युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच। अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते। सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलं चतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति। ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १७ ॥ वयं त्वर्द्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम्। अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिः शारद्वतस्तथा ॥ १८ ॥ प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम्। मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुम्। अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना। तथैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥ भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम्। सेनामुख्यान् व्यवस्थाप्य व्यूहितुं सम्प्रचक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच। आचार्य्य मध्ये तिष्ठ त्वमश्वत्थामा तु सव्यतः। कृपः शारद्वतो धीमान् पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥ अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः। अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात् स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे
द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवाणां महारथैः। उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १ ॥ ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम्। दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निःस्वनम् ॥ २ ॥ ततः सर्वं समालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत्। महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच। एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते। एष घोषः स रथजो रोरवीति च वानरः ॥ ४ ॥ वानरः सर्वसेनायां करोति भयमुत्तमम्। एष तिष्ठन्रथश्रेष्ठे रथे च रथिनाम्वरः ॥५॥ उत्कर्षति धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम्। इमौ हि बाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ॥ ५ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ। निवर्त्त्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम् ॥ ७ ॥ अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति। चिरदृष्टोऽयमस्माभि प्रज्ञावान् बान्धवप्रियः। अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ ८ ॥ रथी शरी चारुतली निषङ्गी शङ्खी पताकी कवची किरीटी। खड्गी च धन्वी विरराज पार्थः शिखी घृतस्रुग्भिरिवावसिक्तः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽर्जुनः कुरून् दृष्ट्वा संग्रामे समवस्थितान्। तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच। इषुपाते च सेनायां हयान् संयच्छ सारथे। यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन् क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ११ ॥ सर्वानेताननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम्। तस्य मूर्द्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ १२ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरः। भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥ राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति। दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ १४ ॥ उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः।

तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम्। तं जित्वा विनिवर्त्तिष्ये गाः समादाय सर्वशः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स वैराटिर्हयान् संयम्य यत्नतः। नियम्य च ततो रश्मीन् यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १६ ॥ अचोदयत्ततो वाहान् यतो राजा सुयोधनः। उत्सृज्य रथवंशन्तु प्रयाति श्वेतवाहने ॥ १७ ॥ अभिप्रायं विदित्वा तं कृपो वचनमब्रवीत्। नैषोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमिच्छति ॥ १८ ॥ तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः। न ह्येनमतिसंक्रुद्धमेको युध्येत संयुगे ॥ १९ ॥ अन्यो देवात् सहस्राक्षात् कृष्णाद्वा देवकीसुतात्। आचार्य्याच्च सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात् ॥ २० ॥ किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा। दुर्य्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ २१ ॥ तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः। शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥२२॥ कीर्य्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः। नापश्यन्नावृतां भूमिमन्तरीक्षञ्च पत्रिभिः ॥ २३ ॥ तेषामापततां युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः। शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २४ ॥ ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणम्। विस्फार्य्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २५ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च। गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ २६ ॥ अमानुषाणां सर्वेषां भूतानां ध्वजवासिनाम्। ऊर्द्धं पुच्छान्विधुन्वाना धावमानाः समन्ततः। गावः प्रतिन्यवर्त्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि गोनिवर्त्तने
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच। स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजित्याथ धनुर्द्धराग्र्यः। दुर्य्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणं सोऽभिचिकीर्षमाणः ॥ १ ॥ गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान् किरीटिनं कार्य्यकृतञ्च मत्वा। दुर्य्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरुप्रवीराः सहसाभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनीकानि बहूनि गाढं व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि। मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमान् श्वेतान् हयान् काञ्चनरश्मियोक्त्रान्। जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्नमासादयेयं कुरुसिंहवृन्दम् ॥ ४ ॥ गजो गजेनेव मया दुरात्मा यो योद्धुमाकाङ्क्षति सूतपुत्रः। तमेव मां प्रापय राजपुत्र दुर्य्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ५ ॥ स तैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्षैः। व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकं ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ६ ॥ तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाटैः संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च। प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ७ ॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनार्च्चिःशरवेगतापः। व्रातं रथानामदहत्समन्युर्वनं यथाग्निः कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ८ ॥ तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन। विपाटवर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ ९ ॥ ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम्। अपातयत्तं ध्वजमस्य मथ्य छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥ तं शात्रवाणां गणबाधितारं कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि। शत्रुन्तपः कोपममृष्यमाणः समार्द्दयच्छरवर्षेण पार्थम् ॥ ११ ॥ स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम्। शत्रुन्तपं पञ्चि[illegible]ाशु विद्ध्वा ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२ ॥ ततः स विद्धो भरतर्षभेण बाणेन गात्रावरणातिगेन। गतासुराजौ निपपात भूमौ नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः ॥ १३ ॥ नरर्षभास्तेन

नरर्षभेण वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः । चकम्पिरे वातवशेन काले प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा गतासवोर्व्यां सुषुपुः सुवेशाः । वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्य्याः पराजिता वासवजेन सङ्ख्ये ॥ १५ ॥ सुवर्णकार्ष्णायसवर्म्मनद्धा नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः । तथा स शत्रून् समरे विनिघ्नन् गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचार सङ्ख्ये विदिशो दिशश्च दहन्निवाग्निर्व्वनमातपान्ते । प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विशातयित्वा पवनोऽम्बुदांश्च ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटि चचार सङ्ख्येऽतिरथो रथेन । शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य वैकर्त्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥ १८ ॥ एकेन संग्रामजितः शरेण शिरो जहाराशु किरीटमाली । तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैकर्त्तनो वीर्य्यमथाददानः ॥ १९ ॥ प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् । स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कैर्व्वैकर्त्तनः शीघ्रमथो जघान ॥ २० ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्व्वान् विराटपुत्रञ्च करे निजघ्ने । तमापतन्तं सहसा किरीटी वैकर्त्तनं वै तरसाभिपत्य ॥ २१ ॥ प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जवेन नागं गरुत्मानिव चित्रपक्षः । तावुत्तमौ सर्व्वधनुर्द्धराणां महाबलौ सर्व्वसपत्नसाहौ ॥ २२ ॥ कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः । स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्णकोपः कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ॥ २३ ॥ क्षणेन साश्वं सरथं ससूतमन्तर्दधे घोरशरौघवृष्ट्या । ततः सविहाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ॥ २४ ॥ अन्तर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्वाः किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः । स चापि तानर्जुनबाहुमुक्तान् शराञ्छरौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ २५ ॥ तस्थौ महात्मा सधनुः सबाणः सविस्फुलिङ्गाग्निरिवाशु कर्णः । ततस्त्वभूद्वै तलतालशब्दः सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ॥ २६ ॥ प्रक्ष्वेडितज्यातलनिस्वनन्तं वैकर्त्तनं पूजयतां कुरूणाम् । उद्धूतलाङ्गूल-

महापताकध्वजोत्तमांशाकुलभीषणान्तम् ॥ २७ ॥ गाण्डीवनिर्घोषकृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमर्द्दयित्वा साश्वं ससूतं सरथं पृषत्कैः ॥ २८ ॥ तमाववर्ष प्रसभं किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं बहुभिः पृषत्कैर्वैकर्त्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ॥ २९ ॥ तथैव कर्णञ्च किरीटमाली संछादयामास शितैः पृषत्कैः । तयोः सुतीक्ष्णान् सृजतोः शरौघान् महाशरौघास्त्रविवर्द्धने रणे ॥ ३० ॥ रथे विलग्नाविव चन्द्रसूर्य्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः । अथाशुकारी चतुरो हयांश्च पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्णः ॥ ३१ ॥ त्रिभिस्तु यन्तारममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरेव केतुम् । ततोऽभिविद्धः समरावमर्द्दी प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ॥ ३२ ॥ गाण्डीवधन्वा प्रवरः कुरूणामजिह्मगैः कर्णमियाय जिष्णुः । शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ॥ ३३ ॥ प्राच्छादयत् कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानिमान् सूर्य्य इवांशुजालैः । स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निषङ्गात् ॥ ३४ ॥ आकर्णपूर्णञ्च धनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रम् । अथास्य बाहूरुशिरोललाटं ग्रीवावराङ्गाणि परावमर्द्दी ॥ ३५ ॥ शितैश्च बाणैर्युधि निर्बिभेद गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः । स पार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नो गजो गजेनेव जितस्तरस्वी । विहाय संग्रामशिरः प्रयातो वैकर्त्तनः पाण्डवबाणतप्तः ॥ २६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णापयाने
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अपयाते तु राधेये दुर्य्योधनपुरोगमाः । अनीकेन तथा स्वेन शनैरार्च्छन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥ बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः । अधारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ॥ २ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । दिव्यमस्त्रं प्रकुर्व्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमः ॥ ३ ॥ यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् । तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो दिशो दश ॥ ४ ॥ न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्म्मणाम् । अनिर्विद्धं शितैर्बाणैरासीद्द्व्यङ्गुलमन्तरम् ॥ ५ ॥ दिव्ययोगाच्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च । शिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणाञ्च परिक्रमात् ॥ ६ ॥ वीर्य्यवत्त्वं द्रुतं चाग्र्यं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् । कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्द्दहन्तमिव प्रजाः ॥ ७ ॥ नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्ज्वलन्तमिव पावकम् । तानि ग्रस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ॥ ८ ॥ शैलं प्रति नवाभ्राणि व्याप्तानीवार्करश्मिभिः । अशोकानां वनानीव फुल्लानि कुसुमैः शुभैः ॥ ९ ॥ रेजुः पार्थशरैस्तद्वत्तदा सैन्यानि भारत । स्रजोऽर्जुनशरैः शीर्णं शुष्यत् पुष्पं हिरण्मयम् ॥ १० ॥ छत्राणि च पताकाश्च खे दधार सदागतिः । स्वबलत्रासनात्त्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ॥ ११ ॥ रथाङ्गदेशानादाय पार्थच्छिन्नयुगा हयाः । कर्णकक्षविषाणेषु अन्तरोष्ठेषु चैव ह ॥ १२ ॥ मर्म्मस्वङ्गेषु चाहत्यापातयत् समरे गजान् । कौरवाग्र्यगजानान्तु शरीरैर्गतचेतसाम् ॥ १३ ॥ क्षणेन संवृता भूमिर्म्मेघैरिव नभस्तलम् । युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥ कालच्चयमशेषेण दहत्युग्रशिखः शिखी । तद्वत् पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् ॥ १५ ॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्वनेन च । शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ १६ ॥ भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्व्वतः । दैवारिपाञ्च बीभत्सुस्तस्मिन्दौर्य्योधने बले ॥ १७ ॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्द्दनः ।

रथपङ्क्तिममित्राणां प्राणेव निपतद्भुवि ॥ १८ ॥ सोऽपयात्सहसा पश्चात् साह्याच्चाभ्युपेयिवान्। शरव्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः खगैरिव ॥ १९ ॥ अर्जुनस्तु खमावव्रे लोहिताग्राशनैः खगैः। अभ्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ॥ २० ॥ दिशासु च तथा राजन्नसंख्याताः शरास्तदा। सकृदेवानतं सौकूरथमभ्यासितुं परे ॥ २१ ॥ अलब्धः पुनरश्वैस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत्। ते शरा हित्‌ शरीरेषु यथैव न ससञ्जिरे ॥ २२ ॥ द्विडनीकेषु बीभत्सोर्न ससञ्जे रथस्तदा। स तद्विक्षोभयामास ह्यरातिबलमञ्जसा ॥२३॥ अनन्तभोगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे। अस्यतो नित्यमलक्ष्यं सर्वमेवातिगस्तथा ॥ २४ ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरीटिनः। सन्ततास्तत्र मातङ्गा बाणैरल्पान्तरान्तरे ॥ २५ ॥ संवृतास्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः। दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ २६ ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम्। पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूंषि न कदाचन ॥ २७ ॥ नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः। मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्गच्छतो वने ॥ २८ ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः। नूनं पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ २९ ॥ हन्त्यस्मानित्यमन्यन्त पार्थेन निहताः परे। घ्नन्तमत्यर्थमहितान्विजयन्तत्र मेनिरे ॥ ३० ॥ कालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिव प्रजाः। कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनैवाहतान्यपि ॥ ३१ ॥ सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात्। ओषधीनां शिरांसीव द्विषच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ॥ ३२ ॥ अवनेशुः कुरूणां हि वीर्याण्यर्जुनजाद्भयात्। अर्जुनानिलभिन्नानि वनान्यर्जुनविद्विषाम् ॥ ३३ ॥ चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहितान्तराम्। लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनोद्धतैः ॥ ३४ ॥ बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः। सार्कं खन्तत् क्षणेनासीत् सन्ध्यायामिव लोहितम् ॥ ३५ ॥ अप्यस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निवः

र्त्तत न पाण्डवः। तान् सर्वान् समरे शूरः पौरुषे समवस्थितान् ॥ ३६ ॥ दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वानार्च्छद्धनुर्धरान्। स तु द्रोणं विशत्या क्षुरप्राणां समार्पयत् ॥ ३७ ॥ दुःसहं दशभिर्बाणैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च। दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ॥ ३८ ॥ भीष्मं शान्तनवं षष्ट्या राजानं च शतेन ह। कर्णञ्च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३९ ॥ तस्मिन् विद्धे महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे। हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ॥ ४० ॥ तत प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुरः। अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिः पार्थमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच। आस्थाय रुचिरं पार्थ रथं सारथिना मया। कतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच। लोहिताश्वमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि। नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४३ ॥ कृपस्यैतदनीकाग्रं प्रापयस्वैतदेव माम्। एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ४४ ॥ कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शातकुम्भमय शुभः। आचार्य्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४५ ॥ सदा ममैष मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि। सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ॥ ४६ ॥ अत्रैव चावरोहैनमेष धर्मः सनातनः। यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भवेदिति। अस्याविदूरे च धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ॥ ४८ ॥ आचार्य्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः। सदा ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ४९ ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तयाः पुनः पुनः। च एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ॥ ५० ॥ सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यवहार्य्येण तिष्ठति। यस्य नागो ध्वजाग्रे वै हेमकेतनसंवृतः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रसुतः श्रीमानेष राजा सुयोधनः। एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजम् ॥ ५२ ॥ प्रापय-

सैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः । एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रे प्रथमो मतः ॥ ५३ ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे । नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥ एष वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य दुरात्मनः ॥ ५५ ॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्द्धते हि सदा मया । यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ॥ ५६ ॥ हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्य्यवान् । यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः ॥ ५७ ॥ यस्यैतत् पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्द्ध्नि तिष्ठति । महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ ५८ ॥ बलाहकाग्रे सूर्य्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः । हैमचन्द्रार्कसङ्काशं कवचं यस्य दृश्यते ॥ ५९ ॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे । एष शान्तनवो भीष्मः सर्व्वेषां नः पितामहः ॥ ६० ॥ राजश्रियाभिवृद्धश्च दुर्य्योधनवशानुगः । पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ॥ ६१ ॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् । ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् । यत्रातिष्ठत् कृपो राजन् योत्स्यमानो धनञ्जयम् ॥ ६२ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्तरं प्रति कृपाचार्य्यादीनां
परिचयदाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम् । संसर्पन्तो यथा मेघा घर्म्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १ ॥ अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिणः । भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ॥ २ ॥ महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचोज्ज्वलाः । ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम् ॥ ३ ॥ सहोपायात्तदा राजन् विश्वाश्विमरुतां गणैः । तद्देवयक्षगन्धर्व-

महोरगसमाकुलम् ॥ ४ ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मण्डलम् । अस्त्राणाञ्च बलं तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥ तच्च घोरं महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः स्वैः पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी । मणिरत्नमयी चान्या पासादमुपधारयत् ॥ ७ ॥ ततः कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् । विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं शुभम् ॥ ८ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः । गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ९ ॥ तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्द्दनः । अष्टकश्च शिविश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥१०॥ मनुः पूरूरघुर्भानुः कृशाश्वः सगरो नल । विमानन्देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥११॥ अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः । तथा धातुर्विधातुश्च कुवेरस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ अलम्बुषोग्रसेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः । यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चक्राशिरे ॥ १३ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः । अर्जुनस्य कुरूणाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ॥ १४ ॥ दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः । प्रससार वसन्तादौ वृक्षाणामिव पुष्पिणाम् ॥ १५ ॥ आतपत्राणि वासांसि ध्वजाश्च व्यजनानि च । तत्र रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ॥ १६ ॥ उपाशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः । दिव्यान् गन्धानुपादाय वायुर्योधानसेवत ॥ १७ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् । सम्पतद्भिः स्थितश्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १८ ॥ विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः । वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थः सुरैर्वृतः ॥ १९ ॥ विभ्रन् मालां महातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् । विप्रेक्षमाणो बहुभिर्नातृप्यत् स्तनुमात्रे ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि देवागमने
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच। दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां पाण्डुनन्दनः। तत्र वैराटिमामन्त्र्य पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जाम्बनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते। तस्य दक्षिणतो याहि कृपः शारद्वतो यतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा। हयान् रजतसङ्काशान् हेमभाण्डानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्या तु तत्सर्वं जवमास्थाय चोत्तमम्। प्राहिणोच्चन्द्रसङ्काशान् कुपितानिव तान् हयान् ॥ ४ ॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हयकोविदः। पुनरावर्त्तयामास तान् हयान् वातरंहसः ॥ ५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च। कुरून् संमोहयामास मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभयः। प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥ ततोऽर्जुन शङ्खवरं देवदत्तं महास्वनम्। प्रदध्मौ बलमास्थाय नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य शब्दो महानासीद्ध्मायमानस्य जिष्णुना। तथा वीर्य्यवता सङ्ख्ये पर्वतस्येव दीर्य्यतः ॥ ९ ॥ पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः। अर्जुनेन समाध्मातः शतधा यन्न दीर्य्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे पुनः। सृष्टो मघवता वज्र प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो बलदर्पसमन्वितः। अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः। महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ स तु शब्देन लोकांस्त्रीनावृत्य रथिनां वरः। धनुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमकरोत्तदा ॥ १४ ॥ तौ रथौ सूर्य्यसङ्काशौ योत्स्यमानौ महाबलौ। शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥ ततः शारद्वतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगैः। विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम्।

विकृष्य चिक्षेप वहून्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तांश्छितैर्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान्। कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥ ततः पार्थश्च संक्रुद्धश्चित्रान् मार्गान् प्रदर्शयन्। दिशः प्रच्छादयामास वाणौघैः प्रदिशस्तथा ॥ १९ ॥ एकच्छायमिवाकाशमकरोत् सर्वतः प्रभुः। प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ॥ २० ॥ स शरैरर्द्दितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः। तूर्णं दशसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ २१ ॥ अर्द्दयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः। ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरः सन्नतपर्वभिः ॥ २२ ॥ धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः। त्वरन् गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २३ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत् परमेषुभिः। ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २४ ॥ उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत्। च्युतं गौतममालोक्य स्थानात् कुन्तीसुतस्तदा ॥ २५ ॥ नाविध्यत् परवीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम्। स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनम् ॥ २६ ॥ विव्याध दशभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः। ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ॥ २७ ॥ चिच्छेदैकेन भूयस्तु हस्तावापमथाहरत्। अथास्य कवचं वाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ २८ ॥ व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीड़यत्। तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात् काय आबभौ ॥ २९ ॥ समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा। छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ॥ ३० ॥ चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत्। स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ॥ ३१ ॥ एवमन्यानि चापानि वहूनि कृतहस्तवत्। शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ ३२ ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान्। प्राहिणोत् पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ३३ ॥ तामर्जुनस्तदायान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम्। वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः

शरैः ॥ ३४ ॥ सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता। युगपच्चैव भल्लैस्तु ततः सज्यधनुः कृपः ॥ ३५ ॥ तनाशु निशितैः पार्थं बिभेद दशभिः शरैः। ततः पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः ॥ ३६ ॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान्। अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३७ ॥ षष्ठेन च शिरः कायाच्छुरेण रथसारथेः। त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षं महारथः ॥ ३८ ॥ द्वादशेन तु भल्लेन चकर्त्तास्य ध्वजोत्तमम्। ततो वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ॥ ३९ ॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यविध्यत। स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ४० ॥ गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम्। सा च मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ॥ ४१ ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत्। तन्तु योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ॥ ४२ ॥ सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन्। ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ॥ ४३ ॥ यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयत्। ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः। अपजग्मुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपापयाने
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच। कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः। अभ्यद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥ स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात्। अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच। यत्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते। उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलङ्कृता ॥ ३ ॥ तत्र मां वह

भद्रं ते द्रोणानीकाय वारये। अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ॥ ४ ॥ स्निग्धविद्रुमसङ्काशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः । युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥ दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः । सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये । वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्य्यं तथैव च ॥ ७ ॥ ससंहाराणि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि मारिष । धनुर्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च आनृशंस्यमथार्ज्जवम् । एते चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ ९ ॥ तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे। तस्मात्त्वं प्रापयाचार्य्यं क्षिप्रमुत्तर वाहय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हेमभूषणान् । चोदयामास तानश्वान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥ तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् । द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ १२ ॥ ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादिनम् । प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १३ ॥ अथ शोणान् सदश्वांस्तान् हंसवर्णैर्मनोजवैः । मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्मयन्त रणे नराः ॥ १४ ॥ तौ रथौ वीर्य्यसम्पन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्द्धनि । आचार्य्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥ समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ । दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १६ ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्य्यवान् । रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥ अभिवाद्य महाबाहुः सामपूर्वमिदं वचः । उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १८ ॥ उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः । कोपं नार्हसि नः कर्त्तुं सदा समरदुर्ज्जय ॥ १९ ॥ अहन्तु प्रहृते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ । इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तद्भवान् कर्त्तु-

मर्हति ॥ २० ॥ ततोऽस्मै प्राहिणोत् द्रोणः शरानधिकविंशतिम्। अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥ ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्य्यवान्। अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं विदर्शयन् ॥ २२ ॥ हयांश्च रजतप्रख्यान् कङ्कपत्रैः शिलाशितैः। अवाकिरदमेयात्मा पार्थं संकोपयन्निव ॥ २३ ॥ एवं प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः। समं विमुञ्चतोः सङ्ख्ये विशिखान् दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥ तावुभौ ख्यातकर्म्माणावुभौ वायुसमौ जवे। उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥ क्षिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान्। व्यस्मयन्त ततो योधाः ये तत्रासन् समागताः ॥ २६ ॥ शरान् विसृजतोस्तूर्णं साधुसाध्वित्यपूजयन्। द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात् ॥ २७ ॥ रौद्रः क्षत्रियधर्म्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत। इत्यब्रुवन् जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥ वीरौ तावभिसंरब्धौ सन्निकृष्टौ महाभुजौ। छादयेतां शरव्रातैरन्योऽन्यमपराजितौ ॥ २९ ॥ विस्फार्य्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम्। भारद्वाजोथ संरब्धः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ स सायकमयैर्जालैरर्जुनस्य रथं प्रति। भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोराच्छादयत् प्रभाम् ॥ ३१ ॥ पार्थञ्च सुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः। विव्याध निशितैर्बाणैर्मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥ ३२ ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय पाण्डवः। शत्रुघ्नं वेगवान् हृष्टो भारसाधनमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ विससर्ज्ज शरांश्चित्रान् सुवर्णविकृतान् बहून्। नाशयञ्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्य्यवान् ॥ ३४ ॥ तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत्। स रथेन चरन् पार्थः प्रेक्षणीयो धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत्। एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥ नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणेव संवृतः। तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरो-

त्तमैः ॥ ३७ ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः । दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥ स विस्फार्य्य धनुःश्रेष्ठं मेघस्तनितनिस्वनम् । अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत् परमायुधम् ॥ ३९ ॥ व्यपातयच्छरांस्तीक्ष्णान् द्रोणः समितिशोभनः । महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापविनिर्गतैः । प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्य्यस्य च प्रभाम् ॥ ४१ ॥ ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् । वियच्चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ ४२ ॥ द्रोणस्य पुङ्खसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् । एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४३ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान् । आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४४ ॥ शरास्तयोस्तु विबभुः कङ्कबर्हिणवाससः । पंक्तयः शरदि खस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ४५ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः । द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६ ॥ तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४७ ॥ तौ व्यवाहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ । उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥ अथ त्वाचार्य्यमुख्येन शरान् सृष्टान् शिलाशितान् । न्यवारयच्छितैर्वाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४९ ॥ दर्शयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः । इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥ जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् । आचार्य्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतांवरः ॥ ५१ ॥ अर्जुनेन सहाक्रीड़च्छरैः सन्नतपर्वभिः । दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तं भारद्वाजो महारणे ॥ ५२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य फाल्गुनं समयोधयत् । तयोरासीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥५३॥ अमर्षिणोस्तदान्योऽन्यं देवदानवयोरिव । ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ ५४ ॥ द्रोणेन मुक्तमात्रन्तु ग्रसति स्म पुनः

पुनः। एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताञ्छरान् ॥ ५५ ॥ एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः। तत्रार्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु ॥ ५६ ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः। ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशाम्पते ॥ ५७ ॥ शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः। वाहुभिश्च सकेयूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ॥ ५८ ॥ सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणप्रपीड़ितैः ॥ ५९ ॥ वलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे। विधन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ॥ ६० ॥ आच्छादयेतामन्योऽन्यं सतक्षन्तौ महेषुभिः। तयोः समभवद्युद्धन्तुमुलं भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ द्रोणकौन्तेययोस्तत्र वलिवासवयोरिव। अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२ ॥ व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणद्यूते प्रवर्त्तिते। अथान्तरीक्षे नादोऽभूत् द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ॥ ६३ ॥ दुष्करं कृतवान् द्रोणो यदर्जुनमयोधयत्। प्रमाथिनं महावीर्य्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ॥ ६४ ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषाञ्च महारथम्। अविभ्रमञ्च शिक्षाञ्च लाघवं दूरपातिताम् ॥ ६५ ॥ ,पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः। अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ॥ ६६ ॥ विचकर्ष रणे पार्थो वाहुभ्यां भरतर्षभ। तस्य वाणमयं वर्षं शलभानामिवायतिम् ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधु साध्वित्यपूजयन्। न च वाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६८ ॥ अनिशं सन्दधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा। ददर्श नान्तरं कश्चित् पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६९ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्त्तमाने सुदारुणे। शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ७० ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम्। युगपत् प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७१ ॥ आकीर्य्यमाणे द्रोणे तु शरैर्गाण्डीवधन्वना। हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७२ ॥

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवान् प्रत्यपूजयत्। गन्धर्वाप्सरसश्चैव
ये च तत्र समागताः ॥ ७३ ॥ ततो वृन्देन महता रथानां रथ-
यूथपः । आचार्य्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७४ ॥
अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य
कोपञ्चास्याकरोद्भृशम् ॥ ७५ ॥ स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रव-
द्रणे । किरंश्शरसहस्राणि पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७६ ॥
आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान्। अन्तरं प्रददौ
पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ७७ ॥ स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णं
व्यपायाज्जवनैर्हयैः । छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमे-
षुभिः ॥ ७८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणापयाने

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रौणिर्म्महाराज प्रययावर्ज्जुनं रणे।
तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ॥ १ ॥ शरजालेन महता
वर्षमाणमिवाम्बुदम् । तयोर्द्देवासुरसमः सन्निपातो महानभूत्
॥ २ ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव । न स्म सूर्य्यस्तदा
भाति न च वाति समीरणः ॥ ३ ॥ शरजालावृते व्योम्नि छाया-
भूते समन्ततः । महान् चटचटाशब्दो योधयोर्हन्यमानयोः ॥ ४ ॥
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरञ्जय । हयानस्यार्ज्जुनः सर्वान्
कृतवानल्पजीवितान् ॥ ५ ॥ ते राजन्नप्रजानन्त दिशं काञ्चन
मोहिताः । ततो द्रौणिर्म्महावीर्य्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ ६ ॥
विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह । तदस्यापूजयन्
देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ७ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव
महारथः । साधुसाध्विति भाषन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ॥ ८ ॥

ततो द्रौणिर्धनुश्श्रेष्ठमपकृष्य रथर्षभम्। पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ९ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा। योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ १० ॥ ततोऽर्द्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत्। वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ११ ॥ ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः। रणमध्ये द्वयोरेवं सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ तौ वीरौ ददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः।. युध्यमानौ महावीर्य्यौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥१३॥ तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योऽन्यं पुरुषर्षभौ। शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १४ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः। तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १५ ॥ अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे। जग्मुः परिक्षयं तूर्णमभूत्तेनाधिकोऽर्ज्जुनः ॥ १६ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्याभ्यधिकं तथा। अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥१७॥ ततश्चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्य्यते धनुः। ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्द्धत ॥ १८ ॥ स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया। तमैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान्। त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजह्रुः सहस्रशः ॥ २० ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः। अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ २१ ॥ तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः। कामयन् द्वैरथं तेन युद्धं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनाश्वत्थामयुद्धे
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अर्जुन उवाच। कर्ण यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकत्थितम्।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ सोऽद्य कर्ण
मया सार्द्धं व्यवहृत्य महामृधे। ज्ञास्यसे बलमात्मीयं न चान्यानवमन्यसे
॥ २ ॥ अवोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम्।
इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं
पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन। तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह
॥ ४ ॥ यत्सभायां स पाञ्चालीं क्लिश्यमानां दुरात्मभिः। दृष्टवानसि
तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन
यन्मया मर्षितं पुरा। तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे
॥ ६ ॥ वने द्वादशवर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते। तस्याद्य प्रतिकोपस्य
फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ७ ॥ एहि कर्ण मया सार्द्धं प्रतियुध्यस्व
सङ्गरे। प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥

कर्ण उवाच। ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर।
अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं
पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम्। इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा पराक्रमम्
॥ १० ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा। तथैव
बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावद्वने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया।
तत्त्वं धर्मार्थवित् क्लिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि
॥ १२ ॥ यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात्। तथापि न
व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥ अयं कौन्तेय कामस्ते
न चिरात् समुपस्थितः। योत्स्यसे हि मया सार्द्धमद्य द्रक्ष्यसि
मे बलम् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच। इदानीमेव तावत्त्वमपातो रणान्मम। तेन
जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १५ ॥ भ्रातरं घातयित्वा
कस्त्यक्त्वा रणशिरश्च कः। त्वदन्यः कः पुमान् सत्सु ब्रूयादेवं
व्यवस्थितः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति कर्णं ब्रुवन्नेव वीभत्सुरपराजितः । अभ्ययाद्विसृजन् वाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १७ ॥ प्रतिजग्राह तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ १८ ॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः । अविध्यदश्वान् वाह्वोश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥ सोऽमृष्यमाणः कर्णस्य निषङ्गस्यवलम्बनम् । चिच्छेद निशिताग्रेण शरेणानतपर्वणा ॥ २० ॥ उपासङ्गादुपादाय कर्णो वाणानथापरान् । विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्य्यत ॥ २१ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ २२ ॥ ततो निपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः । तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २३ ॥ ततोऽस्याश्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनः । आकर्णमुक्तैरहनत् ते हताः प्रापतन् भुवि ॥ २४ ॥ अथापरेण वाणेन ज्वलितेन महौजसा । विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्य्यवान् ॥ २५ ॥ तस्य भित्त्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः । ततः स तमसाविष्टो न स्म किञ्चित् प्रजज्ञिवान् ॥ २६ ॥ स गाढवेदनो हित्वा रणं प्रायादुदङ्मुखः । ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २७ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि कर्णापयाने

षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैकर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् । एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १ ॥ यत्र शान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् । अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशम् ॥ ३ ॥ नाहं शक्ष्यामि

वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान्। विषीदन्ति मम प्राणा मन्। विह्वलतीव मे ॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्प्रयुज्यताम्। त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवन्तीव दिशो दश ॥ ५ ॥ गन्धेन मूर्च्छितश्चाहं वसारुधिरमेदसाम्। द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य तव चैव प्रपश्यतः ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्वः शूराणां मया सङ्ख्ये समागमः। गदाघातेन महता शङ्खानां निस्वनेन च ॥ ७ ॥ सिंहनादैश्च शूराणां गजानां वृंहितैस्तथा। गाण्डीवशब्देन भृशमशनिप्रतिमेन च ॥ ८ ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टाः मूढचेतसः। अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं सततं त्वया ॥ ९ ॥ व्याक्षिप्यमाणं समरे गाण्डीवञ्च प्रकर्षतः। दृष्टिः प्रचलिता वीर हृदयं दीर्य्यतीव मे ॥ १० ॥ वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः। व्यायच्छतः शरान् घोरान् दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ॥ ११ ॥ नाददानं न सन्धानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान्। त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतनः ॥ १२ ॥ अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च। न च प्रतोदं रश्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच। मा भैषीः स्तंभयात्मानं त्वयापि नरपुङ्गव। अत्यद्भुतानि कर्म्माणि कृतानि रणमूर्द्धनि ॥ १५ ॥ राजपुत्रोऽसि भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते। जातस्त्वं शत्रुदमने न विषीदितुमर्हसि ॥ १५ ॥ धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे पुनः। युध्यमानस्य समरे हयान् संयच्छ शत्रुहन् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तम। अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम्। आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ १९ ॥ अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय। शतह्रदामिवायान्तीं स्तनयित्नोरिवाम्बरे ॥ २० ॥ सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम। दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण

द्रक्ष्यति ॥ २१ ॥ इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः। शोणितोदां रथावर्त्तां नागनक्रां दुरत्ययाम् ॥ २२ ॥ नदीं प्रस्यन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम्। पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखानिरन्तरम् ॥ २३ ॥ वनं कुरूणां छेत्स्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः। जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ २४ ॥ शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने। मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ॥ २५ ॥ इष्वस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते। असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ २६ ॥ दिवमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भिन्द्यां स्म पत्रिभिः। अहमिन्द्रस्य वचनात् संग्रामेऽभ्यहनं पुरा ॥ २७ ॥ पौलोमान् कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च। अहमिन्द्राद् दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ॥ २८ ॥ प्रगाढं तुमुलं चित्रमध्यशिक्षं प्रजापतेः। अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २९ ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम्। शीर्य्यमाणानि तूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ॥ ३० ॥ मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै। ध्वजवृक्षं पत्तितृणं रथिसिंहगणायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा। तानहं रथनीड़ेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥ पत्तीन् सर्वानतिबलान् योत्स्यमानानवस्थितान्। एकः सङ्कालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३३ ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वरुणादपि वारुणम्। अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः। वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३४ ॥ धार्त्तराष्ट्रवनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम्। अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना। व्यवगाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३५ ॥ तथायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे कुरून्। अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मा-

पगास्तुतः ॥ ३७ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूलादपातयत् । विकृष्य कलधौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३८ ॥ तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्या मनस्विनः । आगच्छन् भीमधन्वानं चत्वारश्च महाबलाः ॥ ३९ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः । आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्य्यवारयन् ॥ ४० ॥ दुःशासनस्तु भल्लेन विध्वा वैराटिमुत्तरम् । द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ४१ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् । चकर्त्त गार्द्धपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४२ ॥ अथैनं पञ्चभिः पश्चात् प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थवाणप्रपीड़ितः ॥ ४३ ॥ तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्द्धपत्रैरजिह्मगैः । विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४४ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः शरेणानतपर्व्वणा । ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥४५॥ ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सुर्भ्रातरं रणे ॥ ४६ ॥ तावुभौ गार्द्धपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जयः । विद्ध्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४७ ॥ तौ हताश्वौ विभिन्नाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ॥ ४८ ॥ सर्व्वा दिशश्चाभ्यपतद्बीभत्सुरपराजितः । किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे
एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ सङ्गम्य सर्व्वे ते कौरवाणां महारथाः । अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ १ ॥ स सायकमयैर्ज्जालैः सर्व्वतस्तान्महारथान् । प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव पर्व्वतान् ॥ २ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च

वाजिभिः। भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥ नागाश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च। पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्वरमाणः शरानस्यन् पाण्डवः प्रबभौ रणे। मध्यन्दिनगतोऽर्च्चिष्मान् शरदीव दिवाकरः ॥ ५ ॥ उपप्लवन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा। सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संछिद्यमानानां कवचानां महात्मनाम्। ताम्रराजतलौहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥ छन्नमायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम्। गजाश्वसादिनां तत्र शितवाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही। प्रनृत्यतीव संग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः। त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन् महाहवात् ॥ १० ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजस्तथा। पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्द्धनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः। सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः। अश्मवृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तथात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः। अवरुद्धोऽचरत् पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि च ॥ १४ ॥ क्रोधाग्निमुत्सृजन् घोरो धार्त्तराष्ट्रेषु पाण्डवः। तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सर्वे शान्तिपरा भूत्वा धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः। विवाशयित्वा तत् सैन्यन्द्रावयित्वा महारथान् ॥ १६ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्य्यवर्त्तत भारत। प्रावर्त्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ॥ १७ ॥ अस्थिशैवालसम्बाधां युगान्ते कालनिर्म्मिताम्। शरचाप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलाम् ॥ १८ ॥ तनुत्रोष्णीषसम्बाधां नागकूर्मां महाद्विपाम्। मेदोवसासृक्प्रवहां महाभयविवर्द्धिनीम् ॥ १९ ॥ रौद्ररूपां महाभीमां श्वापदैरभिनादिताम्। तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां

क्रव्यादगणसेविताम् ॥ २० ॥ मुक्ताहारोर्म्मिकलिलां चित्रालङ्कार-
बुद्बुदाम् । शरसङ्घमहावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २१ ॥ महा-
रथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् । चकार च तदा पार्थो
नदीं दुस्तरशोणिताम् ॥ २२ ॥ आददानस्य हि शरान् सन्धाय
च विमुञ्चतः । विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्ददृशे जनः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्जुनसङ्कुलयुद्धे
द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनः कर्णो दुःशासनविविं-
शती । द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्य्ययुश्च
संरब्धा धनञ्जयजिघांसवः । विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि
च ॥ २ ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्च्चसा । प्रत्युद्ययौ
महाराज समन्ताद्वानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च
रथिनां वरः । तं महास्त्रैर्महावीर्य्यैः परिवार्य्य धनञ्जयम् ॥ ४ ॥
शरौघान् समस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः । ववर्षुः शर-
वर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे
लोमवाहिभिः । अदूरात् पर्य्यवस्थाय पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥
तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः । न तस्य द्व्यङ्गुलमपि
विवृतं सम्प्रदृश्यते ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महा-
रथः । अस्त्रमादित्यसङ्काशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शर-
रश्मिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे बली । किरीटमाली कौन्तेयः
सर्वान् प्रच्छादयन् कुरून् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको
वा शिलोच्चये । तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥
यथा वर्षति पर्ज्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि । द्योतयन्ती दिशः
सर्वाः पृथिवीञ्च समन्ततः ॥ ११ ॥ तथा दश दिशः सर्वाः पत-

गाण्डीवमावृणोत् । नागाश्वरथिनः सर्वे मुमुहुस्तत्र भारत ॥ १२ ॥ सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिरे । संग्रामे विमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ । व्यद्रवन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्कुलयुद्धे
त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः । वध्यमानेषु योधेषु धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् । शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदान् प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि । शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्य्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रध्माय शङ्खं गाङ्गेयो धार्त्तराष्ट्रान् प्रहर्षयन् । प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं समवारयत् ॥ ४ ॥ तमुद्वीक्ष्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा । प्रत्यगृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्य्यवान् । समर्पयन्महावेगान् श्वसमानानिवोरगान् ॥ ६ ॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्त्रिणः । ज्वलन्तं कपिमाजघ्नुः ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७ ॥ ततो भल्लेन महता पृथुधारेण पाण्डवः । छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ८ ॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्भृशम् । शीघ्रकृद्रथवाहांश्च तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ९ ॥ अमृष्यमाणस्तद्भीष्मो जानन्नपि स पाण्डवम् । दिव्येनास्त्रेण महता धनञ्जयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । भीष्मस्य सह पार्थेन बलि-

वासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रेक्षन्ते कुरवः सर्व्वे योधाश्च सहसैनिकाः । भल्लैर्भल्लाः समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ॥ १३ ॥ अन्तरीक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्रावृषीव हि । अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ १४ ॥ गाण्डीवमभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान् । ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ १५ ॥ पर्व्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः । तां स वेलामिवोद्धूतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ॥ १६ ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पाण्डवं समवारयत् । ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागशः ॥ २७ ॥ समरे च व्यशीर्य्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति । ततः कनकपुङ्खानां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ॥ १८ ॥ पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायतिम् । व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १९ ॥ ततस्ते कुरवः सर्व्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् । दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुनमयोधयत् ॥ २० ॥ बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी धनञ्जयः । कोऽन्य समर्थः पार्थस्य वेगन्धारयितुं रणे ॥ २१ ॥ ऋते शान्तनवात् भीष्मात् कृष्णाद्वा देवकीसुतात् । आचार्य्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महाबलात् ॥ २२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य क्रीड़न्तौ भरतर्षभौ । चक्षूंषि सर्व्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २३ ॥ प्रजापत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं रौद्रदारुणम् । कौवेरं वारुणञ्चैव याम्यं वायव्यमेव च ॥ २४ ॥ प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचेरतुः । विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २५ ॥ साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् । नायं युक्तो मनुष्येषु योऽयं संदृश्यते महान् । महास्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्मपार्थयोः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सर्व्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्त्तत । अस्त्रयुद्धे तु निवृत्ते शरयुद्धमवर्त्तत ॥ २७ ॥ अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम् । चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्

॥ २८ ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे। समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥ २९ ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो मुमोचाशु धनञ्जये। अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निशितान् बहून् ॥ ३० ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे। तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताञ्छरान् ॥ ३१ ॥ न विशेषस्तदा राजन् लक्ष्यते स्म महात्मनोः। अथावृणोद्दशदिशः शरैरतिरथस्तदा ॥ ३२ ॥ किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनवस्तथा। अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ॥ ३३ ॥ बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम्। पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ ३४ ॥ शेरते स्म तदा राजन् कौन्तेयस्याभितो रथम्। ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः ॥ ३५ ॥ आगच्छन् पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः। निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ॥ ३६ ॥ आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः। तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः ॥ ३७ ॥ प्रेक्षन्ते स्मान्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः। तं दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान्। पश्येमान् पार्थनिर्मुक्तान् संसक्तानिव गच्छतः ॥ ३९ ॥ चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्य्यतः। नेदं मनुष्याः संदध्युर्न्नहीदं तेषु विद्यते ॥ ४० ॥ पौराणानां महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः। आददानस्य हि शरान् सन्धाय च विमुञ्चतः ॥ ४१ ॥ विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत। मध्यन्दिनगतं सूर्य्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ॥ ४२ ॥ न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम्। तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः ॥ ४३ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ। उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम्। पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४५ ॥

ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पार्श्वमताड़यत् । पश्यतः प्रतिसन्धाय विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४६ ॥ ततः प्रहस्य वीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम् । चिच्छेद गार्द्धपत्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४७ ॥ अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८ ॥ स पीड़ितो महावाहुर्गृहीत्वा रथकूवरम् । गाङ्गेयो युद्धदुर्द्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम् ॥ ४९ ॥ तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् । उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मापयाने
चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः । उत्सृज्य केतुं निनदन्महात्मा धनुर्विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ १ ॥ स भीमधन्वानमुदग्रवीर्य्यं धनञ्जयं शत्रुगणे चरन्तम् । आकर्णपूर्णायतचोदितेन विव्याध भल्लेन ललाटमध्ये ॥ २ ॥ स तेन वाणेन समर्पितेन जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन । रराज राजन् महनीयकर्मा यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥ अथास्य वाणेन विदारितस्य प्रादुर्वभूवासृगजस्रमुष्णम् । स तस्य जाम्बूनदपुङ्खचित्रो भित्त्वा ललाटं सुविराजते स्म ॥ ४ ॥ स तेन वाणाभिहतस्तरस्वी दुर्य्योधनेनोद्धतमन्युवेगः । शरानुपादाय विषाग्निकल्पान् विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनश्चापि तमुग्रतेजा पार्थश्च दुर्य्योधनमेकवीरः । अन्योऽन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ समौ समाजघ्नतुराजमीढौ ॥ ६ ॥ ततः प्रभिन्नेन महागजेन महीधराभेन पुनर्विकर्णः । रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः कुन्तीसुतं जिष्णुमथाभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्र-

धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये । आकर्णपूर्णेन महायसेन वाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्द्धपत्रः आपुङ्खदेशात् प्रविवेश नागम् । विदार्य्य शैलप्रवरप्रकाशं यथाशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥ शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपिताङ्गो व्यथितान्तरात्मा । संसीदमानो निपपात मह्यां वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ १० ॥ निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां त्रासाद्विकर्णः सहसावतीर्य्य । तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा विविंशतेः स्यन्दनमारुरोह ॥ ११ ॥ निहत्य नागन्तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवराम्बुदाभम् । तथाविधेनैव शरेण पार्थो दुर्य्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ॥ १२ ॥ ततो गजे राजनि चैव भग्ने तथा विकर्णे च सपादरक्षे । गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुख्याः सहसापजग्मुः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतञ्च नागं योधांश्च सर्वान् द्रवतो निशम्य । रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात् प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ १४ ॥ तं भीमरूपं त्वरितं द्रवन्तं दुर्य्योधनं शत्रुसहोऽभिषङ्गात् । प्रास्फोटयद्योद्धुमनाः किरीटी वाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । विहाय कीर्त्तिं विपुलां यशश्च युद्धात् परावृत्य पलायसे किम् । न तेऽद्य तूर्य्याणि समाहतानि तथैव राज्यादवरोपितस्य ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी पार्थस्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि । तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्रवृत्तं स्मर धार्त्तराष्ट्र ॥ १७ ॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्य्योधनेतीह कृतं पुरस्तात् । नहीह दुर्य्योधनता तवास्ति पलायमानस्य रणं विहाय ॥ १८ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा पश्यामि दुर्य्योधन रक्षितारम् । अपेहि युद्धात् पुरुषप्रवीर प्राणान् प्रियान् पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि दुर्य्योधनपलायने

पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच। आहूयमानस्तु स तेन संख्ये महात्मना वै धृतराष्ट्रपुत्रः। निवर्त्तितस्तस्य गिराङ्कुशेन महागजो मत्त इवाङ्कुशेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्वी। पर्य्याववर्त्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्त्तमानं निवर्त्त्य संस्तभ्य च विद्धगात्रम्। दुर्य्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥ भीष्मस्ततः शान्तनवो विवृत्य हिरण्यकक्ष्यस्त्वरयाभिषङ्गी। दुर्य्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च दुःशासनश्चैव विवृत्य शीघ्रम्। सर्वे पुरस्ताद्विततेषुचापा दुर्य्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्णौघनिभानि पार्थः। हंसो यथा मेघमिवापतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्वी ॥ ६ ॥ ते सर्वतः सम्परिवार्य्य पार्थं शस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः। ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्तान्मेघा यथा भूधरमम्बुवर्षैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य्य तेषां गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम्। संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुश्चकारैन्द्रमवारणीयम् ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य शरैः सुधारैर्निशितैः सुपुत्रैः। गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषां महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीमरवम्प्रगृह्य दोर्भ्यां महाशङ्खमुदारघोषम्। व्यनादयत् स प्रदिशो दिशः खं भुवञ्च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १० ॥ ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः संमोहिताः पार्थसमीरितेन। उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु बलेषु पार्थः स्मृत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः। निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रमुवाच यावत् कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्य्यशारद्वतयोः सुशुक्ले कर्णस्य पीतं रुचिरञ्च वस्त्रम्। द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३ ॥ भीष्मस्य संज्ञान्तु तथैव मन्ये

जानाति सोऽस्त्रप्रतिघातमेषः। एतस्य वाहान् कुरु सव्यतस्त्वमेवं हि यातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४ ॥ रश्मीन् समुत्सृज्य ततो महात्मा रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः। वस्त्राण्युपादाय महारथानां तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह ॥ १५ ॥ ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वान् पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्षान्। ते तद्व्यतीयुर्ध्वजिनामनीकं श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६ ॥ तथानुयान्तं पुरुप्रवीरं भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी। स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याध पार्थो दशभिः पृषत्कैः ॥ १७ ॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे विद्ध्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा। तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्यान्मेघं विदार्य्येव सहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥ लब्ध्वा तु संज्ञां स कुरुप्रवीरः पार्थं निरीक्ष्याथ सुरेन्द्रकल्पम्। रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ तं धार्त्तराष्ट्रस्त्वरितं बभाषे ॥ १९ ॥ अयं कथंस्विद्भवता विमुक्तस्तथ प्रमथ्नीहि यथा न मुच्येत्। तमब्रवीत् शान्तनवः प्रहस्य क्व ते गता बुद्धिरभूत् क्व वीर्य्यम् ॥ २० ॥ शान्तिं परां प्राप्य यदा स्थितोऽभूदुत्सृज्य बाणांश्च धनुर्विचित्रम्। न त्वेष बीभत्सुरलं नृशंसं कर्त्तुं न पापोऽस्य मनो विशिष्टम् ॥ २१ ॥ त्रैलोक्यहेतोर्न जहेत् स्वधर्मं सर्वे न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन्। क्षिप्रं कुरून याहि कुरुप्रवीर विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः। मा ते स्वकोऽर्थो निपतेत मोहात्तत्ते विधातव्यमरिष्टबन्धम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। दुर्य्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामहस्यात्महितं वचोऽथ। अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनिश्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३ ॥ तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्वे धनञ्जयाग्निञ्च विवर्द्धमानम्। निवर्त्तनायैव मनो निदध्युर्दुर्य्योधनं ते परिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो धनञ्जयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान्। आभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्त्तं वचोऽब्रवीत् सम्परिहृत्य भूयः ॥ २५ ॥ पितामहं शान्तनवञ्च वृद्धं

द्रोणं गुरुञ्च प्रणिपत्य मूर्द्ध्ना। द्रौणिं कृपञ्चैव कुरूंश्च मान्याञ्छरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव॥ २६॥ दुर्य्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण। आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान् गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान्॥ २७॥ स देवदत्तं सहसा विनाद्य विदार्य्य वीरो द्विषतां मनांसि। ध्वजेन सर्वानभिभूय शत्रून् सहेमजालेन विराजमानः॥ २८॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून् किरीटी हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम्। आवर्त्तयाश्वान् पशवो जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः॥ २९॥ देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं तद्युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन। जग्मुर्यथा स्वं भवनं प्रतीताः पार्थस्य कर्म्माणि विचिन्तयन्तः॥ ३०॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धनिवर्त्तने
षड़धिकषष्टोऽध्यायः॥ ६६॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विजित्य संग्रामे कुरून् स वृषभेक्षणः। समानयामास तदा विराटस्य धनं महत्॥ १॥ गतेषु च प्रभग्नेषु धार्त्तराष्ट्रेषु सर्वशः। वनान्निष्क्रम्य गहनाद्बहवः कुरुसैनिकाः॥ २॥ भयात् सन्त्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः। मुक्तकेशास्त्वदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा॥ ३॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः। ऊचुः प्रणम्य सम्भ्रान्ताः पार्थं किङ्करवाम ते॥ ४॥

अर्जुन उवाच। स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन।
नाहमार्त्तान् जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः॥ ५॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः। आयुःकीर्त्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनन्दयन्॥ ६॥ ततोऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृज्य शत्रून् विनिवर्त्तमानम्। विराट-

राष्ट्राभिमुखं प्रयान्तं नाशक्नुवंस्तं कुरवोऽभियातुम् ॥ ७ ॥ ततः स तन्मेघमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् । मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् संपरिरभ्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विदितास्तवैव । तान्मा प्रशंसेर्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्धि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां मया च गावो विजिता द्विषद्भ्यः । पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच । यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्त्तुं मम नास्ति शक्तिः । न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छिद्य सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । श्मशानमागत्य पुनः शमीं तामभ्येत्य तस्थौ शरविक्षताङ्गः ॥ १२ ॥ ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात । तथैव माया विहिता बभूव ध्वजञ्च सैंहं युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विधाय तत्रायुधमाजिवर्द्धनं कुरूत्तमानामिषुधीः शरांस्तथा । प्रायात्समत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरीटिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु कृत्वा परमार्य्यकर्म निहत्य शत्रून् द्विषतां निहन्ता । चकार वेणीञ्च तथैव भूयो जग्राह रश्मीन् पुनरुत्तरस्य । विवेश हृष्टो नगरं महात्मा बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः । हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥ पन्थानमुपसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ॥ १७ ॥ गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह । ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ १८ ॥ आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः । गच्छन्तु त्वरिता-

इमे गोपालाः प्रेषितास्त्वया । नगरे प्रियमाख्यातुम् घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरस्त्वरमाणः स दूतानाज्ञापयद्वचनात् फाल्गुनस्य । आचक्षध्वं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे विजिताश्चापि गावः ॥ २० ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ संमन्त्र्य सङ्गम्य ततः शमीं ताम् । अभ्येत्य भूयो विजयेन तृप्तावुत्सृष्टमारोपयतां स्म भाण्डम् ॥ २२ ॥ स शत्रुसेनामभिभूय सर्वामाच्छिद्य सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो बृहन्नलासारथिना प्रवीरः ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने
सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः । विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ जित्वा त्रिगर्त्तान् संग्रामे गाश्चैवादाय सर्वशः । अशोभत महाराज सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् । उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ताः ब्राह्मणैः सह । सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विसर्ज्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा । तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् । आचख्युस्तस्य तत्सर्वाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ॥ ६ ॥ अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् । विजेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहसात् ॥ ७ ॥ बृहन्नलासहायश्च निर्गतः पृथिवीञ्जय । उपायातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं कृपम् । कर्णं दुर्य्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। राजा विराटोऽथ भृशाभितप्तः श्रुत्वा सुतं त्वेकरथेन यातम्। बृहन्नलासारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः। त्रिगर्त्तान्निःसृतान् श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥ तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः। उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्त्तैरविक्षताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं पदातिसङ्घांश्च ततः प्रवीरान्। प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्रवस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः। व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा। यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराटराजं तु भृशाभितप्तम्। बृहन्नलासारथिश्चेन्नरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवाद्य गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान् महीपान् सहितान् कुरूंश्च तथैव देवासुरसिद्धयक्षान्। अलं विजेतुं समरे सुतस्ते सुरक्षितः सारथिना हि तेन ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः। विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञस्तत्सर्वमाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम्। पराजयं कुरूणाञ्चाप्युपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्ज्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः। उत्तरः सह सूतेन कुशली च परन्तप ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दिष्ट्या विनिर्ज्जिता गावः कुरवश्च पलायिताः। नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत् कुरून्। ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नला ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विराटो नृपतिः सम्प्रहृष्टतनूरुहः। श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ २१ ॥ आच्छा-

दयित्वा दूतांस्तान् मन्त्रिणः सोऽभ्यचोदयत्। राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलङ्कृताः ॥ २२ ॥ पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः। कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ॥ २३ ॥ वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम। घण्टावान्मानवः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ॥ २४ ॥ शृङ्गाटकेषु सर्वेषु समाख्यातु जयं मम। उत्तरा च कुमारीभिर्बह्वीभिः परिवारिता। शृङ्गारवेशाभरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वं परं स्वस्तिकपाणि भूतम्। भेर्य्यश्च तूर्य्याणि च वारिजाश्च वेशैः परार्द्धैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २६ ॥ तथैव सूतैः सह मागधैश्च नान्दीरवाद्याः पणवास्तूर्य्यवाद्याः। पुराद्विराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्य्यम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृताः। मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अक्षानाहर सैरिन्ध्रि कङ्क द्यूतं प्रवर्त्तताम्। तं तथा वादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम्। तं त्वामद्य मुदायुक्तं नाहं देवितुमुत्सहे। प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

विराट उवाच। स्त्रियो गावो हिरण्यञ्च यच्चान्यद्वसु किञ्चन। न मे किञ्चित्तु रक्ष्यन्ते अन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३१

कङ्क उवाच। किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद। देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥ ३२ ॥ श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः। सराष्ट्रं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥ ३३ ॥ राज्यं हारितवान् सर्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये। अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम यदि रोचते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्र-

वीत्। पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३५ ॥ ततोऽब्रवीन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः। बृहन्नला यस्य यन्ता कथं स न जयेत् युधि ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत्। समं पुत्रेण मे षण्डं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि ॥ ३७ ॥ वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे। भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे। नेदृशं तु पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्त्तनः कृपः। दुर्य्योधनश्च राजेन्द्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४० ॥ मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्पतिः। कोऽन्यो बृहन्नलायास्तान् प्रतियुध्येत सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति। अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४२ ॥ यो जयेत् सहितान् सर्वान् ससुरासुरमानवान्। तादृशेन सहायेन कस्मात् स न विजेष्यते ॥ ४३ ॥

विराट उवाच। बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि। नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम्। मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्संयन् ॥ ४५ ॥ बलवत् प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमावहत्। तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४६ ॥ अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम्। सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं भर्त्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४७ ॥ पात्रं, गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता। तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत् प्रसुस्राव नस्ततः ॥ ४८ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा। अवकीर्य्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागतः ॥ ४९ ॥ सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा। आसाद्य भवनद्वारं

पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५० ॥ ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् । बृहन्नलासहायस्ते पुत्रो द्वार्य्युत्तरः स्थितः ॥ ५१ ॥ ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् । प्रवेश्यतामुभौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५२ ॥ क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णं उपाजपत् । उत्तरः पविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला ॥ ५३ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् । यो ममाङ्गे व्रणं कुर्य्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥ अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन । न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वा तु सशोणितम् । विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबलवाहनम् ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत् पृथिवीञ्जयः । सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कञ्चाप्युपतिष्ठत ॥५६॥ ततो रुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमनागसम् । भूमावासीनमेकान्ते सैरिन्ध्या प्रत्युपस्थितम् ॥ ५७ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः । केनायं ताड़ितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ॥५८॥

विराट उवाच । मयायं ताड़ितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति । प्रशस्यमाने यत् शूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ५९ ॥

उत्तर उवाच । अकार्य्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् । मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्द्दहेत् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्द्धनः । क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६१ ॥ क्षमयन्तन्तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत । चिरं क्षान्तमिदं राजन्न मन्युर्विद्यते मम ॥ ६२ ॥ यदि ह्येतत् पतेद्भूमौ रुधिरं मम नस्ततः । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ६३ ॥ न दूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याददूषकम् । बलवन्तं प्रभुं राजन् क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नला । अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ६५ ॥ धामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् । प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ६६ ॥ त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्द्धन । त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥ पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्नुयात् । तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६८ ॥ मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते । तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६९ ॥ आचार्य्यो वृष्णिवीराणां कौरवाणाञ्च यो द्विजः । सर्व्वक्षत्रस्य चाचार्य्यः सर्व्वशस्त्रभृताम्वरः ॥ ७० ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः । आचार्य्यपुत्रो यः शूरः सर्व्वशस्त्रभृतामपि ॥ ७१ ॥ अश्वत्थामेति विख्यातस्तेनासीत् सङ्गरः कथम् । रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हृतस्वा वणिजो यथा ॥ ७२ ॥ कृपेण तेन ते तात कथमासीत् समागमः । पर्व्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेषुभिः ॥ ७३ ॥ दुर्य्योधनेन ते तात कथमासीत् समागमः । अवगाढा द्विषन्तो मे सुखो वातोऽभिवाति माम् ॥ ७४ ॥ यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे । तेषां भयाभिपन्नानां सर्व्वेषां वलशालिनाम् ॥ ७४ ॥ नूनं प्रकाल्य तान् सर्व्वांस्त्वया युधि नरर्षभ । आच्छिन्नं गोधनं सर्व्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ ७६ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि विराटोत्तरसंवादे
अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

उत्तर उवाच । न मया निर्ज्जिता गावो न मया निर्ज्जिताः परे । कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् । स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्र-

संहननो युवा ॥ २ ॥ तेन ते निर्ज्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः। तस्य तत् कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥ स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान्। सूतपुत्रञ्च भीष्मञ्च चकार विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनं विकर्णञ्च स नागमिव यूथपम् प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किञ्चन। व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ ६ ॥ न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु। पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नरव्याघ्रो मुञ्चन् वज्रनिभान् शरान्। सचिवैः संवृतो राजा रथे नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूदूरुकम्पश्च मारिष। स तत्र सिंहसङ्काशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत् प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा। कुरूंस्तान् प्रहसन् राजन् संस्थितान् हृतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिनिर्ज्जिताः। शार्दूलेनेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच। क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः। यो मे धनमथाजैषीत् कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥ इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्च्चितुञ्च महाबलम्। येन मे त्वञ्च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच। अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः। स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाख्यायमानन्तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम्। वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥ ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना। प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि नवानि च। प्रतिगृह्याभवत् प्रीता तानि वासांसि भाविनी ॥ १७ ॥ मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा। इति कर्त्तव्यतां सर्वां

राजन् पार्थे युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥ ततस्तया तद्व्यवहृद्धायथावत् पुरुषर्षभ । सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभाः ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तञ्च गोहरणपर्व ॥ ६९ ॥

अथ वैवाहिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः । स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः । द्वारि मत्ता यथा नागा भ्राजमाना महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ । निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्नयः ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः । आजगाम सभां कर्त्तुं राजकार्य्याणि सर्वशः ॥ ४ ॥ श्रीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्योऽब्रवीत् कङ्कं देवरूपमवस्थितम् । मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ६ ॥ स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः । अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्कृतः

वैशम्पायन उवाच । परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् । स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । इन्द्रस्यार्द्धासनं राजन्नयमारोढुमर्हति । ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्य्यवताम्वरः । एष बुद्ध्याधिको लोके तपसाञ्च परायणः ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । न चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥ न देवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नर-

महोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः । पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ धनैश्च सञ्चयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः । यथा मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ १५ ॥ एवमेष महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरूणामृषभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥१६॥ अस्य कीर्त्तिः स्थिता लोके सूर्य्यस्येवोद्यतः प्रभा । संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य इवांशवः ॥ १७ ॥ उदितस्येव सूर्य्यस्य तेजसो नु गभस्तयः । एनं दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥ अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत् कुरून् । त्रिंशदेवं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ॥ १९ ॥ सदश्वैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽनुययुस्तदा । एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २० ॥ अस्तुवन्मागधैः सार्द्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन्त कुरवः किङ्करा यथा ॥ २१ ॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः । एष सर्वान् महीपालान् करदान् समकारयत् ॥ २२ ॥ वैश्यानिव महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ॥ २३ ॥ उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् । एष वृद्धाननाथांश्च पङ्गूनन्धांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ पुत्रवत् पालयामास प्रजा धर्मेण वै विभुः । एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ॥ २५ ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतापेन चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ॥ २६ ॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि वा विभुः । न शक्यन्तेऽह्यस्य गुणाः प्रसङ्ख्यातुं नरेश्वर ॥२७॥ एष धर्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः । एवमुक्तो महाराजः पाण्डवः पार्थिवर्षभः । कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विराट उवाच। यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी। यदा द्यूतजिताः पार्था न प्रज्ञायन्त ते क्वचित् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच। य एष बल्लवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप। एष भीम महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान् हत्वा पर्वते गन्धमादने। सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ४ ॥ गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम्। व्याघ्रानृक्षान् वराहांश्च हतवान् स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥ यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तपः। गोसङ्ख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ६ ॥ शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ। महारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥ एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी। सैरिन्ध्री द्रौपदी राजन् यस्यार्थे कीचका हताः ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः। भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उषिताः स्मो महाराज सुखं तव निवेशने। अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः। तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम्। पुनरेव च तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ॥ ११ ॥

उत्तर उवाच। य एष जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्महान् सिंह इव प्रवृद्धः। प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ १२ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः। पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥ यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः। सिंहोन्नतांसो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १४ ॥

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ । मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥१५॥ आस्यान्तु पार्श्वे कनकोत्तमाङ्गी चैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान् पञ्च भूपतिः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १७ ॥

उत्तर उवाच । अयं स द्विषतां हन्ता मृगाणामिव केशरी । अचरद्रथवृन्देषु निघ्नंस्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १८ ॥ अनेन विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः । सुवर्णकक्ष्यः संग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम् ॥ १९ ॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् । उत्तरं प्रत्युवाचेममभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥ प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराञ्च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ २२ ॥

उत्तर उवाच । आर्य्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् । पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ २३ ॥

विराट उवाच । अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः । मोचितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २४ ॥ एतेषां बाहुवीर्य्येण अस्माकञ्च जयो मृधे । एवं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ प्रसादयामो भद्रन्ते सानुजं पाण्डवर्षभम् । यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिप । क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटः प्रथमं प्रहृष्टः समेत्य राज्ञा समयञ्चकार । राज्यञ्च सर्वं विससर्ज्ज तस्मै सदण्डकोषं सपुरं महात्मा ॥ २७ ॥ पाण्डवांश्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रताप-

वान् । धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्यादिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २८ ॥ समुपाघ्राय मूर्द्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः । युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २९ ॥ नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥ दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् । दिष्ट्या समापितं कृच्छ्रं अज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ३१ ॥ इदञ्च राज्यं पार्थाय यच्चान्यदपि किञ्चन । प्रतिगृह्णन्तु तत् सर्वं पाण्डवा अविशङ्कया ॥ ३२ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जयः । अयं ह्यौपयिको भर्त्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्धनञ्जयम् । ईक्षितश्चार्जुनो भ्राता मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्नुषां दुहितरं तव । युक्त एव हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्व्वणि वैवाहिकपर्व्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे
एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

विराट उवाच । किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्य्यां दुहितरं मम । प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन् सुतां तव । रहस्यञ्च प्रकाशञ्च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो बहुमतश्चाहं नर्त्तको गीतकोविदः । आचार्य्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥ वयःस्थया तया राजन् सह सम्वत्सरोषितः । अतिशङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥ तस्मान्निमन्त्रयेऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप । शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ५ ॥ स्नुषायां दुहितुश्चापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।

अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशापादहं भीतो मिथ्यावादात् परन्तप । स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ॥ ७ ॥ स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशुर्यथा । दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८ ॥ अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशाम्पते । जामाता तव युक्तो वै भर्त्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच । उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १० ॥ यत् कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् । सर्वे कामाः समृद्धाश्च सम्बन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अन्वशासत् समं योगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥ ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत । प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः । उपप्लव्यं विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ अभिमन्युञ्च बीभत्सुरानिनाय जनार्द्दनम् । आनर्त्तेभ्योऽपि दाशार्हानानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥ काशीराजश्च शैव्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे । अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥ अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः । द्रौपद्याश्च सुता वीरा शिखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च दुर्द्धर्षः सर्वशस्त्रभृताम्वरः । समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ १८ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः । तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृताम्वरः ॥ १९ ॥ पूजयामास विधिवत् सभृत्यबलवाहनान् । प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ॥ २० ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तत्रागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ॥ २१ ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयु-

धानश्च सात्यकिः । अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः शाम्बो निशठ एव च ॥ २२ ॥ अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परन्तपाः । इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ २३ ॥ आययुः सहिताः सर्वे परिसम्वत्सरोषिताः । दशनागसहस्राणि हयानाञ्च दशायुतम् ॥ २४ ॥ रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वञ्च पदातिनाम् । वृष्ण्यन्धकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ॥ २५ ॥ अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम् । स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः ॥ २६ ॥ ततो विवाहो विधिवद्ववृधे मत्स्यपार्थयोः । ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ॥ २७ ॥ पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि । उच्चावचान्मृगान् जघ्नुर्मेध्यांश्च शतशः पशून् ॥ २८ ॥ सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् । गायनाख्यानशीलाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ २९ ॥ स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन् सूताश्च सह मागधैः । सुदेष्णाञ्च पुरस्कृत्य मत्स्यानाञ्च वरस्त्रियः ॥ ३० ॥ आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः । वर्णोपपन्नास्ता नार्य्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ॥ ३१ ॥ सर्वाश्चाभ्यभवत् कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया । परिवार्य्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलङ्कृताम् ॥ ३२ ॥ सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे । तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनञ्जयः ॥ ३३ ॥ सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा । तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ॥ ३४ ॥ स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्द्दनम् ॥ ३५ ॥ विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः । तस्मै सप्तसहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ॥ ३६ ॥ द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहुधनं तदा । हुत्वा सम्यक् समिद्धाग्निं अर्च्चयित्वा द्विजन्मनः ॥ ३७ ॥ राज्यं बलञ्च कोषञ्च सर्वमात्मानमेव च । कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहर-

दच्युतः । गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ ३९ ॥ भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च । भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ॥ ४० ॥ तन्महोत्सवसङ्काशं हृष्टपुष्टजनावृतम् । नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहे
द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

समाप्तम् वैवाहिकपर्व ।

समाप्तञ्च विराटपर्व ।

विशेषविज्ञप्तिरियम् ।

द्वितीयसंस्करणे मुद्रितस्य भारतग्रन्थस्य क्षयमुपगतायां संख्यायामारब्धमस्माभिस्तृतीयसंस्करणमस्य । अधुना च प्रथमसंस्करणग्राहका द्वितीयसंस्करणग्राहकाश्च तुल्यमेव भारतखण्डं प्राप्नुवन्ति । तृतीयसंस्करणे मुद्रितानां भारतस्य खण्डितखण्डानां मुद्रणात् परं द्वितीयसंस्करणमुद्रितानि सर्वाण्येव भारतस्य साम्प्रतं विद्यमानान्युत्तरखण्डानि दातव्यानि युगपदेव ग्राहकेभ्यः । प्राहङ्न्ते यदि त्रीण्येव संस्करणानि युगपत् परिसमाप्तिमागमिष्यन्तीति आशास्महे । कतिपयसंख्याश्च भारतस्याधुनापि वितरणीयाः सन्ति । पुनः संस्करणमस्य च नो भावि स्थिरमेतत् । विज्ञापयामोऽतः प्रेप्सवः कृपयावेदयन्त्वाशु । प्रेषणव्ययादिकञ्च यथावत् ।

दातव्य भारत कार्य्यालयः
कलिकाता ।

श्रीप्रतापचन्द्र राय ।

Printed by Kāli Dāss Sen at the Bhārata Press,
No. 1, Rājā Gooroo Dāss' Street, Calcutta